3 1761 04043 8327

Іван Франко

Основи суспільности

VELUT ÆVO
ARBOR

Presented to the

LIBRARY *of the*

UNIVERSITY OF TORONTO

by

PROF.
LORNE KENNY

Др Іван Франко.

LIBRARY
APR 24 1995
UNIVERSITY OF TORONTO

Передмова.

Основи суспільности в Галичині . . .

То до самої глибини душі фальшиві, жорстокі, бутні, наскрізь іздеморалїзовані, ледачі люде — ті основи того страшного суспільного ладу, під тягаром якого цїлими десятками лїт лежало життя українського народу в Галичині, що, зразу несміло, а далї чим раз сміливіще почав підносити своє здорове тїло, щоб його розправити на ввесь його зріст. У тих основ усе два колїри: один для себе, другий для людей, для ока, для світа. Для себе — бідність, для других — умисна скромність; нелад, на зверх — безпретенсіональність; комедія — щирість і невимушена сердешність, благородність; у душі зимна вирахуваність, цинїзм і погорда до всього, що не з їх кодла, перед людьми — благородство душі, янгольська доброта, саможертва . . . А далї: конї, влови, карти, бенькети на позичені гроші, балї, вино, дївчата. Кожний із них «ловить момент, не дбаючи про те, що той момент сплодить і до кінця доведе», життя їх — «це сума змислових роскошів, — то ж полювання на них являєть ся цїлим змістом їх змагань і заходів». А коли треба поповнити злочин, страшний злочин, рідного батька вбити — то й це не страшне, щоб тільки вдержати ся на верху . . .

При тому всьому в них тонкі форми, підлесливість, та підлесливість, із якою колись вони перебігали здовж і впоперек усі краї Европи та своїми «жалями, скаргами й піснями, тугою й надіями заповнили всі кутки світа» — обдурюючи Европу й зискуючи її симпатії для себе.

А так, то вони «вроджені» політики — політиканти. У них своя теорія, ніким не збита, ніким не захитана: все через них, все через польську шляхту, тільки «з рук шляхти мусять усі приймати добрі встанови, всякі пільги, всякі користи, тільки від шляхти повинни виходити внески в тім дусї. І як нешляхтич поставить якийсь внесок, що йде до загального добра, то його вбити в зародї, або пустити під своєю фірмою». Всї мусять привикнути, щоб «уважати шляхту за свого опікуна, добродїя, за одиноко полїтично зрілий і сильний елємент, за одиноку силу, котра спосібна до дійсної позитивної полїтичної роботи» (стор. 167). І ніяких тут арґументів непотрібно, бо «руштовання непотрібне при готовій будівлї (стор. 165) . . .

Воно так і виходить, що для польського суспільства воно непотрібне. Бо ж «не тільки демократи, але навіть соціяльні демократи чим раз більше рішуче стають у ряди *польських патріотів.* А хто раз стане польським патріотом, той не може бути ворогом польської шляхти, признає їй чільне, кермівниче й основне становище в польськім народї!» І тут уже ви не найдете ріжниці між представниками партій: і консерватист, і новоспечений народовий демократ, і адвокат із народа — всї вони хилять ся перед тим суспільним ладом, всї піддержуватимуть тих, що творять «основи суспільности». І всї вони згодні в тому, що всї «деструктивні» елєменти (міста, промисел, фабрики)

держати треба цупко в зазначених для них рямах. Для селян найкраще була б *панщина,* бо й сам мужик особисто чуєть ся, мовляв, нещасливим, стративши «свойого опікуна». Але що колеса історії завернути годі, то вони дбати муть, щоб селянин мав *природну* опіку — пана-шляхтича. І такої опіки треба цілому українському народові в Галичині. «Нехай Русини капризують ся, нехай кидають ся, нехай кричать про рівноправність — ми їх не випускаймо зі своєї опіки» — це думка не самої тільки шляхти, але й людини з «люду», адвоката дра Васонґа, сина польського хлопа, що бє чолом перед заслугами польської шляхти й не бачить, чи не хоче добачати тої протекційности, з якою поводить ся з ним «родова» шляхта, віддячуючись йому за чолобитню поцілунками . . .

І селянин повинен далї лишати ся рабом, хоч у иньчій формі. Допускати його до самостійности не можна! Адже мужики — це «гній, добрий на те тільки, щоб його соками кормили ся, на його плечах виростали пишними квітками репрезентанти цивілїзації» (шляхта). Коли вони, селяни, «спротивлять ся свому призначенню, захочуть і собі ж бути квітниками — о, pardon, тодї не тільки для *нас* не стане ґрунту, але ввесь край стане пустинею» — закінчує свої полїтичні міркування *народовий демократ,* пан Калясантій . . .

І в таких клїщах доводить ся жити українському селянському народові в Галичині, недавно що-тільки визволеному з панщини, без землї, без просвіти, без своїх провідників. Його одиноким дорадником міг би стати місцевий пан-отець, коли б тільки він був людина зі серцем для бідних, без усяких претенсій на провідника, навіть без надїй на вдячність народа . . . Але ж, заняте своїми домашнїми справами, духовенство не

дуже то й журить ся мужиком. Ні о. Нестор із своїм накопичуванням багацтва, ні його попередник, ні наслїдник із великою сімєю й новими потребами — ніхто з них не має тої *любови,* «без якої ніяка робота, ніяка жертва нічого неварті». Вони читають служби божі, утренї, акафисти, не пропускаючи в них анї слова, «говорять проповіди, держать катехізації» — але роблять це з обовязку, як урядовцї «з обовязку укладають позви та декрети у справах, що їх зовсїм не обходять» (стор. 101). Це каста, що не допускає над собою ніякої критики, й не диво, що як найдеть ся свідоміща одиниця з народу, що все те бачить, усе те знає, що від попівського уряду домагаєть ся сповнювання обовязків і *громадянина* — то це вже й безбожник, і єретик; уже нїби і в Бога не вірить, хоч той єретик і до церкви ходить, і в Бога вірить, а тільки дивить ся на попа як на людину, а не якогось особливого божого помазанця[1]), а тільки думає, що піп не повинен «відрізувати себе від людей, від світа, від усякого живого дїла».

І коли ще те, покинуте собі самому, село не пропало серед тої безпросвітної темряви й невимовного тягару суспільного ладу — то це треба було завдячити самим таки досвідним, бувалим селянам, кращим одиницям ізпоміж них, таким, як ось коваль Гердер (здаєть ся, Франко мав тут на думцї свойого батька Якова, коваля), що на своїй шкірі відчували свою недолю, і знали, що, помагаючи своїм братам, і собі помагають. У його кузнї люде віддихали свіжіщим повітрям, під-

---

[1]) Усе це відгомін тої великої боротьби, яку в 90. роках XIX. ст. повели проти того своєрідного аристократизму попівства радикали з Франком та Павликом на чолї, боротьби, оружжям якої в одних була ґазета і друковане слово загалом, у других — священність їх уряду й головно — проповідниця.

кріплялись, душу розводили, відпочивали нею, бо в Гердері «бачили живу течію *власної* думки, сильного характеру й живої, своєрідної поезії, котрим усяка жива душа мусить спочувати та радувати ся, як молода ростина ясному й теплому сонцю весняному» (стор. 87). Як було Гердер у своїй кузні «почне перебирати ріжні болячки мужицького життя, ріжні недомагання мужицької думки, то його голос ставав міцний та дзвінкий, як нагострена сталь, роздавав ся чутко почерез стук молотів, стогнання міха, прискання искор і скрип пильників, і такими ж яркими прискаючими искрами западав у людські душі» (стор. 88).

І за приводом таких одиниць здорове у свойому корінї село пнеть ся до світла, щоб, просвітившись, стати природною, всїма признаною «основою суспільности».

Супроти цього бідного, ще темного, але здорового села, яким же страшним являєть ся дотеперішня «основа суспільности» — двір із його брехливістю, обманством, ненавистю, цинїзмом, зі своєю жорстокістю, зі зграєю злодійкуватих слуг — байстрят самого дідича, людей, що у своїй крови носять зароди страшного морального здичіння та гнилї. Бож усї цї пани, паничі — це злочинцї, які не жахають ся й найстрашнїщих учинків, щоб тільки вдержати ся на вершку свойого суспільного становища. «Бо подумати, як би, не дай Боже, справдї, щось таке стало ся на моїм обістю, та ще з єґомостем, та я ж не пережила б того *стиду,* того людського *поговору*» — бреше в живі очі панї Олїмпія, щоб одвернути підозріння своїх наївних слуг від страшного злочину, сповненого, не без її відома, її розбещеним синком на свойому таки власному батькові. Щоб тільки люде нїчого не казали, а сумлїння, честь, мораль — усе те байка!

Малюнок оцих героїв, що творили і, на жаль, усе ще творять і хочуть творити «основи суспільности» в безталанній та виснаженій Галичині — страшний і, на жаль, не видуманий. Основу до нього захопив Франко з голосного свойого часу кримінального процесу[1]) про вбивство пан-отця в Кукизові — процесу, який послужив темою до повісти ще й польському письменникові Роґошеві; та, не торкаючись так докладно самих основ, на яких міг вирости такий великий злочин, Роґош у своїм романї «Grabarze» (Гробарі) вдоволив ся самими голими фактами, і тим і ріжнить ся його твір від Франкової повісти.

Прибитому працею, серед матеріяльних недостатків, у щоденній тяжкій ґазетярській роботї — Франкові доводило ся красти час, щоб писати цю повість та частинами містити її в видаваному ним журналї «Життє і Слово»[2]). Там вона і друкувала ся в 1894. і 1895. р. За браком часу поет писав її від книжки до книжки, то й не диво, що попри незрівняні малюнки (ніч, XII), невимовно гарні образи (схід сонця, XIII) високо артистичні сцени (поява Деменюка на фільварку (231—233), побіч усебічного малюнку деяких осіб (панї Олїмпія, Гердер) попадають ся малюнки наче невикінчені (Адась, о. Нестор). Нераз Франко забував, як називають ся його персонажі, і ось Деменюка зве в першій частинї то *Юрком* (II), то *Гнатом*, у другій (від IX. роздїлу) знов декуди *Юрком*[3]). Закроїв поет повість на дві частинї, та — з невідомих причин,

---

[1]) У 1889. р. вийшли трьома випусками стеноґрами того процесу під загол.: «Zbrodnia w Kukizowie» (Злочин у Кукизові).

[2]) «Житє і Слово» — вісник лїтератури, історії і фолькльору. Львів, 1894. р. кн. IV—VI, 1895. р. — кн. I—V.

[3]) У нашому виданню зредаґовано так, що Деменюк має одне імя.

здаєть ся, просто з перенавали иньчою працею — другу частину ввірвав на шостому розділї, і повість лишила ся — *недокінчена.*

І це дуже велика шкода, бо вона вриваєть ся саме на найбільш цїкавому місцї, і з артистичного боку для повісти це велика втрата. Шкода, що не довелось поетові докінця змалювати тої зимної, вирахованої «старої жінки, зівялої, посивілої та похиленої віком», що в таких випадках уміла «робитись крепкою, здоровою і смілою за двох» (301), не довелось повести її зручну руку, якою вона «забезпечує всї входи й виходи». Велика шкода . . . Але ж так загально, повість може являти ся закінченим малюнком «основ суспільности», на підкладї злочину, сповненого на торському дворі. Бо ж що тут іще докінчувати? Пізнавши як слїд цїлу ту машину, що її завели й пустили в рух «основи суспільности» у громадське й полїтичне життя Галичини, кожному легко здогадати ся, яка доля жде сумної памяти героїв повісти. Вони постарають ся гарно позатирати всї слїди (XVIII), не кидати муть якийсь час місця злочину, щоб не викликувати підозріння, збережуть зимну кров (вони це вміють!), опінїя сильних мира цього буде за ними, всї «основи суспільности» позбирають усї свої сили, вживуть усїх можливих і неможливих заходів (вони це теж уміють!), щоб не допустити до «скандалу», і — в тюрму попаде який нещасний Цвях, на якого вказувати муть усї слїди і здогади — а злочинець лишить ся на волї, щоб далї виповнювати програму «основ суспільности» і грати ролю в їх колах . . .

А як припадково «золоті проміні» правди послухають поета, як вони «просїчуть оцю млу, проколять її, прошибнуть наскрізь, не дадуть їй своїм серпанком

заслонювати правди, не дадуть їй помагати заховати зле діло, все вияснять, виведуть на світ божий» (стор. 247), то це буде тільки знак сильної *віри* і в поета і в усіх нас, що, мовляв, правда перемогти мусить, і що «основами суспільности» не може бути гниле, дряхле, струпішіле, безсочне порохно, а мусить бути ними — живе, здорове, свіже, соковите коріння . . .

Через те, що «Життє і Слово» вже віддавна являєть ся бібліоґрафічною рідкістю, то «Основи суспільности» були, можна сказати, для молодшого поколїння невідомим твором Франка. Окремою книжкою ця повість появляєть ся тепер *уперше*.

Редакторові довело ся, крім звичайної редакторської роботи, ще й сям та там, де це було можливе, вигладити текст повісти щодо форм, підробити мову її (у формах і звуках) до тої, що її вживав ув останнїх своїх творах Франко, нагнути її потрохи до наддніпрянської лїтературної говірки, щоб улегчити читання її наддніпрянському читачеві, та поробити незначні поправки. Місцеві слова та вислови (інтелїґенські) пояснено під текстом. Правопис полишено такий, яким користував ся Франко до кінця свойого життя.

Крім того, обидві частини повісти стягнено в *одну* й, відповідно до того, позначено роздїли (друга частина починала ся від тринацятої глави й обіймала шість роздїлів).

Василь Верниволя.

ОСНОВИ СУСПІЛЬНОСТИ

I.

Пані Олімпії Торській мусіло щось страшне приснити ся. Вона напруго кинула ся в ліжку, затрепала ногами, мов підстрелений птах, розмахнула руками, мов потопаючий, і, вдаривши ся одною рукою о деревляну побічницю ліжка, закричала крізь сон:

— Рятуйте! Рятуйте!

В тій хвилині вона збудила ся і прожогом сіла на ліжку. Широко розкриті очі блудили в пітьмі, що панувала в її покою. В грудях живо трепало ся серце. Дихала швидко й важко, по цілому тілї пробігала дрож. Рука судорожно стискала ріг нічного столика, що стояв зараз обік ліжка. Сонна ще, ледви розбуркана думка не могла відразу похопити ся і, мов птиця під градовою хмарою, метала ся й била ся між якоюсь таємною трівогою й невиразною ще певністю, що все пережите перед хвилиною був сон, а не ява.

— Господи переміни й заступи! Во імя Отця й Сина і святого Духа, амінь! — прошептала вона, хрестячись усе ще тремтячою рукою. — Як я перелякала ся! Як страшно, Господи! А то тілько сон був! Та який сон! Ще й досї трясу ся. Тьфу, щезай, маро!

І вона ще раз перехрестила ся й почала шептати молитву. Та молитва не вспокоювала її. Широко витріщеними очима вона силкувала ся просверлити пітьму, найти вікно, визирнути на світ, де, певно, вже мусіло свитати. Та вікно — одиноке вікно в її спальнї —

було завішене килимком і не пропускало анї промінчика світла. Панї Олімпія перервала молитву на півслові і проворкотїла гнївно:

— Ах, ізнов отой килимок! Господи, додай менї терпіливости з отсею поганню!

І вона, здушеним іще, півсонним голосом силкувала ся крикнути:

— Параско! Параско!

Та голос завмирав у її горлї. Чи то тому, що спала горілиць зі звішеною вниз головою, чи під впливом сонної змори кров її бухала ще сильно до голови й захапувала дух у грудях, та се ще збільшувало її глуху трівогу.

— Нї, не можу! Не добуджу ся її! — в розпуцї прошептала панї. — Он як сопе! Нелюди! Замучать вони мене своїм непослухом!

І, гнївно зціпивши зуби, панї Олїмпія добру хвилину сидїла на ліжку, обома руками стискаючи з боків свої груди, щоби прискорити диханнє, і прислухуючи ся рівномірному, здоровому сапанню Параски. Ота Параска, то була молода, вісїмнацятилїтня служниця, покоївка панї Олїмпії. Від двох місяців, відколи в панї почали ся припадки сонної змори і приливу крови до мізку, Параска мусїла спати разом із нею в її спальнї. Панї в таких припадках почувала страшенну трівогу, кричала й кидалась, і тілько присутність другої людини могла її вспокоїти. Та Парасцї, занятій увесь день роботою в покоях та в кухнї, дуже не до вподоби була ота нічна сторожа коло вередливої панї. Вона її сама бояла ся її сонних криків і волїла б була спокійно спати в кухнї або в ґардеробі. А до того, панї звикла була будити ся дуже вчасно, і в таких випадках, звісно, першу розбуркувала Параску. Так ось вона взяла

ся на спосіб. Що-вечера, коли пані засне, вона завішувала вікно килимком і щільно затикала з боків шматами, щоб ранішнє проміннє не продирало ся до спальні, міркуючи, що в такім разї пані хоч коли-не-коли проспить довше, значить ся, й їй можна буде довше поспати. І даремно пані Олїмпія гнївала ся і сварила на неї. Параска з упором[1]), властивим тупій та лїнивій натурі, не покидала свого звичаю й тим доводила паню до розпуки, тим більше, що гробова пітьма у спальні в разї її припадків іще збільшувала її трівогу.

— Параско! — не то кричить, не то шепотить пані. — Встань! Відслони вікно!

Та Параска й не думає встати. Вона спить на землї, на сїннику, без подушки, поклавши тілько якесь шматтє під голову та накривши ся грубою веретою[2]). Рівномірно роздаєть ся її здорове сапаннє; видно, що сон її твердий та спокійний, і що можна б її й на поле винести, і вона б не збудила ся. Отой твердий, здоровий сон дївчини почав звільна вспокоювати й паню Олїмпію. Вона зовсїм прийшла до себе і знов лягла на ліжко та накрила ся ковдрою, хоч у спальні було тепло, аж душно. Та зі сну вона зовсїм вибила ся. Уява, збентежена сонною зморою, почала насувати їй на ум усїляке страхіттє. Зпершу в її голові мигнула думка: а ну ж який злодїяка закрав ся до сїней, повзе до її спальні. Та нї! Що він у неї візьме? Правда, двері від спальні не зовсїм щільно замикають ся, в сїнешних також замок попсований. Та се пусте! Параска, лежачи тут же перед дверми спальні, притискає їх мов здорова колода: коли б хто хотїв ніччю ввійти до спальні, то конче мусїв би збудити Параску.

---

[1]) упертість (поль.)

[2]) рядном

Прогнавши думку про злодійський напад, пані Олімпія обернула свою увагу на инші тони, що доносили ся до неї знадвору. Під церквою вартівник закричав «Осторожно з вогнем!» Чути навіть, як опісля закашляв ся й почупкав чобітьми, йдучи довкола церкви, щоб опісля знов лягти на соломі під дзвіницею. В курнику запіяв когут, а за ним обізвали ся і другі геть там у селї. В садї і в старій липовій алеї, що поза садом тягла ся аж до річки, лящали соловії; один із них прилетів навіть під вікно спальнї й, засївши в густому жасміновому корчі, виводив дзвінко, мов приговорював людською мовою:

— Патиком, патиком, патиком! Там тріс! Там тріс! Туррр! Схаменись! Схаменись!

Пані Олімпії мов мурашки поза спиною забігали. Пташина не переставала лящати, дразнила її. Чим більш вона зосереджувала свій слух на тім, щоб розібрати, як саме щебече соловій, тим виразнїйше причувались їй оті дивоглядні слова. І вони знов навіяли на неї те чуттє холодної трівоги, яке лишило ся було після її сну. І разом із тим їй живо став перед очима й сон, усї ті огидливі картини, що від двох місяців не переставали її мучити, мов гадюки висисаючи живу кров із її серця.

Їй снилось, що вона була молоденькою дївчиною. Цвітуча, мов рожа[1]), в рожевім убранню, вона рожево глядить на світ. Усе їй усміхаєть ся, усе її пестить, усе любуєть ся нею. І сонце, і цвіти, і повітрє, і люде. Молодїж липне до неї, паничі з найчільнїйших родин у краю роєм крутять ся довкола неї. Молодечі лиця, то круглі, то подовгасті, облиті здоровим румянцем, то

---

[1]) троянда

сантиментальною блїдістю, з чорнявими, пещеними вусиками й без них, з очима то вогнисто блискучими, то немов увядаючими[1]) від гарячого чуття, хмарою носять ся довкола неї, мов лиця ангеликів довкола Сикстинської Мадонни. І не диво! Вона молода, вродлива, дочка ґрафа Лїсовицького, властивця обширних[2]) маєтностей і великих капіталів, — значить, хоч не одиначка, то все-таки одна з перших великопанських партій у краю. І вона знає се, і ходить гордо, холодно, насмішливо серед тої хмари лиць, під градом палких, закоханих поглядів, серед шепоту подиву та здавлюваного бажання. Їй люба ота душна атмосфера подиву, зависти та бажання, але її не тягне анї до одного з тих лиць, анї до одної з тих гнучких та елеґантних фіґур у фраках, цилїндрах і ґлянсованих рукавичках.

Сонна змора тягне її з блискучого та запахущого світа сальонів, балїв та комплїментів у невеличку, чистеньку й тепленьку кімнатку в обширних офіцинах[3]), що від двора її батька вибігли геть-геть у сад, немов сховали ся під розлогими липами. Там живе учитель її братів, молодий студент фільософії, Нестор Деревацький. Що тягне її туди, до його покою, до світлички, в котрій він для ґрафських синів та дочок устроїв[4]) імпровізовану школу, обвішану мапами й рисунками, з таблицею до писання, мягкими кріслами, в ряд уставленими перед масівним дубовим столом, замісць шкільної лави? Що тягне туди панну Олїмпію, едукація котрої вже скінчена, й котра не має обовязку, так як її молодші брати й сестри, нудити ся над книжкою та скриптурами?

---

[1]) що умлївають, вянуть (поль.)

[2]) просторих, великих, від того польське слово: obszarnik — дідич

[3]) те ж, що: флїґель

[4]) уладив

Вона й сама не знає, що її туди тягне. Нестор, молодий чоловік, літ 28, не то що негарний, а так собі непоганий, та й нічим особливим не визначуєть ся. Поверха міркуючи, ані не рівняти його до тих молодих елеґантів, що окружають панну Олімпію. Тілько в устах його, в мові сидять могучі чари. Пані Олімпія ще й нині тямить, що зразу довгий час вона не звертала ніякої уваги на домашнього вчителя. Хоч він що-день обідав при спільному столі з усею ґрафською сімєю, вона ніколи не вимовила до нього і слова; він був мов малесенька мушка, котрій вільно літати серед проміння її світла, та котрої вона не добачала. Аж раз брати́ затягли її на лекцію пана Нестора. Вона слухала зразу байдужно, потім чим раз цікавійше, розговорила ся по лекції з Нестором і відкрила в його словах якусь дивну мельодійність. Відтоді почала частійше ходити на лекції, заявивши матері, що, як старша, хоче пильнувати, щоб молодші брати й сестри вчили ся пильно і слухали вчителя. Та їх не треба було пильнувати, і панна Олімпія пильнувала зовсім чого иншого!

Як се стало ся, що вони полюбили ся з Нестором? Хто перший сказав слово, хто й яким способом виявив чуттє, що запалило серця обоїх молодих людей? Пані Олімпія й досі сього не тямить, і тоді не тямила. Тямить тілько, що цілі два місяці ходила, мов сама не своя, мов потонувши з головою в якімось рожевім тумані. Се були найкращі дні її життя. Чом вони минули? А коли вже мусіли минути, то чом хоча трохи довше не трівали?

Найменший братик Стасьо підслухав її любовне воркуваннє з Нестором і розповів його матері, а мати передала батькові. Ані мати, ані батько не казали Олімпії ані слова, не сказали нічого й учителеві, тілько, коли

Олімпія на другий день прийшла до знайомої офіцини, застала двері замкнені, а офіцину порожньою. Старий садівник Яків сказав їй, що пана Нестора нині досвіта спакували, сквітували[1]), посадили на бричку й відвезли на двірець залізної дороги. Пані Олімпія тямить і досі ті гіркі, сердечні сльози, що проливала, сховавши ся в густі корчі парку, вислухавши сю вістку. Але й вона, таксамо, як її батьки, ані словечка не сказала нікому про свою любов, ані одною сльозиною, ані одним спомином не виявила її перед ніким із домашніх. Німо і глухо поховала своє чуттє на дні серця, залила слізьми і присипала пилом забуття. Була ще молоденькою дівчиною, та все-таки знала, що ґрафській доньці саме так треба зробити, коли їй трапило ся таке нещастє полюбити плебея.

Сонна змора тягне її кудись від тих картин, кудись, де холодно, темно, вогко. Немов вона входить у якийсь безконечно довгий коридор, погано освічений і давно-давно не провітрюваний. Сперте повітрє каменем налягає на її груди. Дрож проходить по тілї, а її рука стискає щось таке холодне, слизьке та огидливе . . . Ох, та се рука її судженого, ґрафа Торського, що товаришував іще з її батьком за його молодих часів і, розтративши по европейських столицях та игорних місцях силу, молодість, здоровлє й маєток, вернув ся до краю, щоб рятувати останки надшарпаної фортуни. Побачивши її, молоду, вродливу й посажну панночку, дочку свого приятеля, він зараз поміркував, що з усїх можливих фінансових спекуляцій ся буде, мабуть, чи не з найлїпших, і зараз же приступив до дїла . . .

Сонна змора все далї й далї, все глибше і глибше

---

[1]) розплатили ся з ним

тягне паню Олїмпію по дебрах[1]) її холодного та непривітного аристократичного життя. Ось вона ґрафиня Торська. З батьківського дому вибираєть ся з чоловіком у пошлюбну подорож до Італії. Та обоє доїздять тілько до Монако, й тут чоловік її програє більшу половину її посагу. Мов важкі дощеві хмари, висять над душею пані Олїмпії спогади її медових місяців, прожитих із ґрафом. Сцени, сльози, розпука . . . Вони вертають ся домів, ґраф грозить, що продасть останнє село, яке йому лишило ся з його родових маєтків — отсї самі Торки, в котрих суджено було пані Олїмпії прожити решту віку. І хто знає, чи не був би й виконав своєї погрози, бо до Монако тягло його далеко дужче, ніж до молодої та вродливої жінки, що побіч його спальнї, в пишному будуарі, обвішаному килимами й дзеркалами та наповненому пахощами, проплакувала днї й ночі. Та вийшло не так, як ґрафові думало ся. Після одної дуже бурливої сцени зі своїми вірителями він упав у таку лютість, що дістав удару апоплєксії. Йому поразило руки й ноги так, що не міг рушити ся з місця, не міг ложки до рота піднести. І з гулящого джентльмена, картяра, пяницї та вівера[2]) разом зробила ся безпомічна дитина, котру треба було одягати, годувати, возити на возику, класти на ліжко і знов підіймати, лайкою та проклятями.

Сонна змора без милосердя затоплює паню Олїмпію в те страшенне ледяне море, в ту безодню муки, гризоти, пониження й сердешного горя, що вона перейшла від того часу. Для неї почало ся життє, про яке їй передтим і у снї не снило ся, і в казках не чуло ся. Хорий ґраф тиранив її без милосердя, ламав систематично

[1]) нетрях

[2]) людини, що любить уживати життя (фран.)

всї її вподобання і привички, її волю й її душу. Той напів-труп, безсильний і безпомічний, власне через свою слабість зробив ся її найлютїйшим катом. І коли б хоч искорку співчуття, хоч крапелиночку любови, признання, від котрих уся кров у нїй ледом стиналася. І чим покірнїйше вона гнула ся, чим пильнїйше служила йому, тим гіршим, капризнїйшим робив ся той сорокпятьлїтнїй старець, і в очах його на її вид блискали зловіщі искри ненависти. За що він ненавидїв її? Що вона йому злого зробила? Вона нїколи не питала його про те. Її серце замкнуло ся до нього ще від часу побуту в Монако, і не відімкнуло ся вже нїколи.

А, тимчасом, здоровлє ґрафа значно поправилось. Правда, поражені руки й ноги нїколи вже не прийшли до здоровля, та за те жолудок поздоровшав. Безпомічність змусила ґрафа до правильного життя, до дієти. Він не міг тепер пити, анї грати в карти, мусїв їсти те, що йому давали й коли давали, і се вийшло йому на-добре. Почув апетит, наїдав ся у-смак, спав спокійно і твердо, як нїколи передтим, на щоках його почав виступати румянець, навіть передчасно вилисїла голова зачала вкривати ся новим пухом. Ґраф відмолодїв. Про смерть і не думав, і дякував Богу, що не дав йому продати Торок. Був се, будь-що-будь, гарний маєточок, зложений із двох фільварків, що обіймали поверх тисячу морґів рівного поля й сїножати, а надто дві тисячі морґів старого соснового лїса. За тих кілька лїт, що ґраф лежав хорий, не їздив нїкуди, не програвав і не гайнував, маєток, під управою совісного управителя, очистив ся від довгів і давав такий дохід, що ґраф міг жити по-панськи і ще й відкладати дещо про чорну годину. Признати треба, що велика в тім була заслуга ґрафинї. Вона доглядала господарства,

контролювала управителя і других офіціялїстів[1]), укладала ввесь господарський буджет і гроші держала у своїх руках. В тій роботї находила хоч почасти осолоду після тих мук, які день-у-день приносило їй спільне життє з ґрафом.

Сонна змора мов клїщами здавлює серце панї Олїмпії, приводячи їй на память цинїчні та безсердечні насміхи та наруги ґрафа.

— Скучно вам, ґрафине, зо мною, калїкою, паньканись, правда?

— Скучно, — каже вона, дивлячись у инший бік.

— Ви б Богу помолили ся, щоб мене чим скорше забрав зі сього світа.

— Молюсь.

— Добре робите. Я б менше мучив ся, — додає він із їдким насміхом, — а ви б заміж вийшли, правда? Ну, скажіть по щирости, маєте вже на думцї кавалєра[2]) за котрого б ви вийшли?

— Маю! — каже вона, затискаючи зуби, з запеклою злобою в серцї.

— Се дуже гарно! — іронїчно цїдить ґраф. — Тілько ось що лихо! Не дуже, мабуть, ваша молитва щира, бо я чую ся здоровійшим. Може, вам, ґрафине, дїточок хотїло ся б?

Сльози бризьками бризькають із її очей, але вона зціплює зуби й не дає по собі пізнати тої пекельної муки, яку їй завдає її зашлюблений мучитель. Мовчить, відвернувши ся, а ґраф далї торочить:

— Отакє малесеньке, рожевеньке, гарненьке дитятко — чудо, що за люба розривка[3]) була б для вас!

---

[1]) двірська служба (писарі, управитель, економ і т. д.).

[2]) жениха

[3]) розвага (поль.)

Трепалось би, сміялось би, далї й лазити б почало. А, ґрафине, чого ж ви мовчите? Правду я кажу?

— Правду.

— То то й є. Та що ж, біда моя, ґрафине, я слабий! Я, немічний калїка, не можу сповнити свого обовязку. Терпіть, ґрафине, чень Бог і над вами змилуєть ся!

Панї Олїмпія дуже добре розуміла кріваву наругу над собою в тих словах. Служницї, що мусїли день і ніч пильнувати ґрафа й ночувати при нїм, одна за одною приводили дїтей, котрі й ховались при дворі як байстрята. Ґрафиня добре знала, чиї се дїти, глядїла на них із ненавистю, та все-таки не прогонювала їх зо двора, немов почувала якусь дивну пільгу глядїти день-у-день на ті докази невірности свого чоловіка, поштуркувати їх, обходити ся з ними, ґрафською кровю, як зі щенятами та сміттєм і знати, що й на-будуче жде їх життє щенят та роля сміття в суспільности. Куди, куди подїла ся рожева, запахуща атмосфера невинности, серед якої жила вона при батькові!

Сонна змора мов невмолимий кат шарпає і рве її далї, ще глибше в безодню, в непролазну пітьму, і гниль, і чад.

— Милосердя! — просить вона. — Чи не досить менї сього пекла? Чи не досить я перетерпіла?

— Нї, — говорить твердий, невмолимий голос. — Ще у твоїм серцї один закуток цїлий, не переранений, чистий, не заплюгавлений! Покажи його сюди! Давай до моїх рук!

І знов нові картини. У хвилину, коли горе її доходило до краю, коли їй здавало ся, що ось-ось одуріє, явило ся щось мов полекша, мов проблиск надії, мов ясна поляна серед темної пущі. Явив ся він, Нестор,

про котрого вона не чувала й не цікавила ся чути від часу, як бачила його в імпровізованій домашній школї у свойого батька, перед двацятьма лїтами. Дивна іронїя долї! Він явив ся їй таким, яким вона нїколи й не надїяла ся його побачити. Його поява і притягала, й відтручувала її, збуджувала рівночасну пошану й обридженнє. Він явив ся попом, але попом здичілим, диваком та відлюдком, що довгі лїта жив у горах, здалека від усякого цивілїзованого товариства, від духових інтересів. Мов жива, стає ще тепер перед нею його постать, згорблена та похилена, придавлена передчасною старістю. Його очі, колись такі палкі, такі ясні і блискучі, з котрих так і говорив світлий ум, так і яснїла щирість та доброта, — тепер погасли, запали ся глибоко й бігали в ямках мов сполохані. Чари його бесїди щезли без слїду: на першій візитї у дворі він раз-у-раз путав ся у словах, гикав ся, уривав на половинї речення так, що ґраф, по його виходї, зі звичайним своїм цинїзмом сказав:

— То якийсь ідіот. Сьому треба дати презенту![1])

А все ж він при всїм тім був священиком. Його духовний стан домагав ся від неї пошани, й вона була вихована в занадто побожних традиціях, щоб відмовити йому тої пошани. Та се не все. Швидко вона з уст самого о. Нестора розвідала історію його життя — не так, може, розвідала, як доміркувала ся її з його уриваних та безладних оповідань. І ся історія ще більше зблизила її до нього. Адже ж се через неї дійшов він до того стану! Вона, хоч і несамовільно, була причиною його зруйнованого життя, розбитих надій. О,

---

[1]) У Галичинї, заки пан-отець одержить парохію, мусить дістати на це згоду (презенту) дїдича, що являєть ся нїби опікуном церкви та прихожан.

пані Олїмпія тепер добре вміла відчути ту важку та сумовиту історію бідного здичілого попа!

Полюбивши її і стративши всяку надію позискати її руку, Нестор покинув фільософію[1]), вступив до семинарії[2]) й висвятив ся в целїбаті[3]). Саме тоді почув, що вона вийшла заміж. Власти духовні полюбили його; був спосібний, покірливий, працьовитий. Йому всміхала ся висока карієра єрархічна, та серце його боліло, не давало йому забути втраченого щастя. Швидко дізнав ся про сумну долю своєї улюбленої, про слабість ґрафа, хоч, звісно, й думкою здумати не міг собі всеї тої безоднї горя, яка придавлювала її душу. Він любив її щиро, й кожда звістка про неї, зла чи добра, ранила його душу, на довгі днї відбирала йому спокій, робила його неспосібним до працї, до думання. І він постановив собі перебороти себе. Пішов на катихита до народнїх шкіл[4]) в одному невеличкому та глухому містечку, щоб бути далеко від неї, не чути про неї. Та спокій і тут не був тривкий. То через ґазети, то через усяких приїзних людей він хоч у-ряди-годи чував про неї. А чим рідше доходили вісти, тим важкійшим тягаром падали на душу о. Нестора, тим довше мучили його. І він забажав ще далї втекти від світа, здичіти зовсїм. Попросив ся на парохію до одного з найглухійших гірських закутків. Десять лїт прожив там безвихідно, без ґазет, без листування з кимнебудь, занятий обовязками свого стану

[1]) фільософічний факультет унїверситету; скінчивши його, можна було стати вчителем середньої школи

[2]) до духовної семинарії — інтернату для студентів богословського факультету

[3]) безженним, не оженившись — в унїятів це можна, й навіть останнїми часами було змагання в духовної унїятської влади, щоб усї попи не женили ся, як ось католицькі: целєбс — безженний піп

[4]) учителя закону божого початкової школи

та важкою боротьбою за шматок хлїба. Парохія була маленька, вбога, з народа прихід був дуже мізерний, треба було заняти ся господарством, тяжкою, мужицькою працею. О. Нестор пірнув із головою в те море буденних клопотів та заходів: орав і сїяв, плекав худобу, гонив воли на продажу, збирав сїно, торгував вівсом і бриндзею, заводив у горах нові роди картоплї, був і рільником, і садівником, і пасїшником. Та все-таки серце його не могло вспокоїтись. Рана була надто глибока, і хоч загоїла ся зверха, то полишила по собі важку мелянхолїю, огірченнє й вічне невдоволеннє. О. Нестор нїколи не переставав відчувати того, що він змарнована людина, що з нього не те могло бути. Він сповнював свої обовязки, робив навіть більше, та все якось механїчно, сердито; видно було, що всї його поступки йшли не з любови, а з погорди до людей. І не диво, що хоч він не кривдив своїх парохіян, та вони все-таки не любили його, немов жахали ся того холоду, що сидїв у його серцї й віяв від нього довкола.

По кількох лїтах побуту в тому гірському гнїздї о. Нестор сильно змінив ся. Постарів, згорбив ся, став зовсїм непривітний і неговіркий. Зверхнїй його вигляд був занедбаний, одежа вбога й дуже часто нечищена. В селї говорили, що він скупий, ба й його власні слуги жалували ся, що годує їх погано. Йому вдало ся кілька разів дуже корисно продати випасені воли. Більші суми грошей, що найшли ся в його руках, почали звільна розпалювати його жадобу. Серце, що не находило людей, до котрих могло б привязати ся, почало помаленьку привязувати ся до грошей. О. Нестор зразу й не спостеріг ся. Йому здавало ся, що не вибігає за границї господарської ощадности, а тимчасом душа його чим раз глибше всисала ся в нову пристрасть до скла-

дання і громадження грошей, а ум його, колись такий ясний і бистрий, почав дрібніти й затінювати ся під впливом тої нещасної пристрасти.

Спамятав ся о. Нестор аж тоді, коли було за пізно, коли запримітив, що його нова пристрасть пожерла його старі спомини і старі терпіння. Пристрастивши ся до збирання грошей, він забув про Олімпію, а хоч инколи й згадував про неї, то вже не так, як уперед. Вона являла ся йому мов якась далека, блїда тїнь, котра нїчого вже не ворушила в його душі. І от коли по довгих лїтах, переглядаючи «Єпархіяльні Відомости»[1]) побачив, що опорожнена парохія Торки, де жила його давнїйша улюблена, в серцї його не обізвав ся нїякий голос, а тілько в умі почали метати ся цифри більших доходів: число морґів парохіяльного ґрунту, багатший народ, близькість значного відпустового[2]) місця. Він подав ся[3]) на ту парохію й одержав її.

В панї Олїмпії ще й тепер мороз переходить по тїлї, коли нагадає свою першу стрічу зі своїм давнїм коханнєм. Вона тоді була ще релїґійна, й попівська ряса сама по собі збуджувала в нїй чуттє пошани. Але сей дикар, сей немова, що на кождому слові гикав ся, путав ся, що й одного речення не вмів сказати до-ладу, що говорив тілько про збіжжє, картоплю та худобу — невже се той самий Нестор, що колись разом із нею лїтав у рожевий світ ідеалу? Правда, вона аж надто добре знала, які страшні зміни поробило з нею вороже життє, та все-таки їй бажалось би, щоб хоч він явив ся перед нею сильний, ясний та повний співчуття. Їй так хотїло ся, так треба

---

[1]) офіціяльний орґан консисторії

[2]) куди ходили на прощу, богомілля; відпуст — проща (відпускають гріхи)

[3]) зробив (вніс) прохання, поробив заходи, щоб одержати

було оперти ся на когось, хоч хвилечку свобідно відітхнути, хоч на мент забути про те пекло, в котрому плили її дні й ночі! А ся нещасна руїна в попівській рясї збуджувала більш почуттє жалю, а то й відрази, ніж почуттє, якого їй було треба. Та ні! З сеї руїни все-таки блиснув вогонь. Не ясний полумінь, що світить, і гріє, і проміністими хвилями ширить довкола себе вдоволеннє, супокій, щастє. Блиснуло понуре миготіннє жевріючого під попелом вугля, що пече й пожари розводить, що прогризає й нівечить усе, до чого доторкнеть ся. І до неї доторкнуло ся те вуглє, розранило останнїй неткнутий досї куточок її серця.

Вона рідко видáла о. Нестора, що був занятий своїм господарством і своєю парохією. Та раз якось, їдучи зо двора на фільварок, зустріла його на леваді, що зеленою скатертю простирала ся між двірською липовою алеєю й супротилежним узгіррєм, на котрім находив ся фільварок, а обік нього також попівське поле. Зустріли ся, о. Нестор поклонив ся ґрафинї низенько й якийсь час ішов мовчки, немов заляканий сусїдством ґрафинї. Вона сама розпочала розмову, зпершу про господарство. Розпитувала о. Нестора, як йому подобаєть ся нова парохія, як жилось йому в горах? Він помалу оживив ся. Набуте в горах здичіннє трохи вже відпало від нього. Нараз ґрафиня закинула розмову на ту тему, котрої, видимо, найбільше бояв ся о. Нестор.

— А ви тямите, отче, свій побут у Горилїсах?

Він заметушив ся. Палиця випала з його руки, й він швидко схилив ся, щоб підняти її. Ґрафиня зупинила ся й пильно, на вид спокійно, вдивляла ся в нього.

— Ясно... ве... ве... вельможна[1]) ґрафиня... — пролепотів він, блукаючи очима, щоб не зустріти ся з її поглядом.

— Ви вже, мабуть, навіть забули, як мене по імю звуть! — сказала вона зовсім спокійно й ніби жартовливо.

О. Нестор разом перестав метушити ся й витріщив на неї свої чорні колись, тепер значно вже вицвилі очі. І разом у його зачерствілому серці отворила ся давня, здавалось, зовсім загоєна й мохом поросла рана. І він заговорив, зразу з трудом, путаючись та гикаючись, але чим далї, тим плавнїйше і смілїйше.

— Ясне... ве... ве... вельможна ґрафине! Зволите жа... жартувати! Насміхати ся наді мною! І не по правдї! Я не забув те... те, що памятаю. Та по що се? Думаєте, я мало терпів? Адже через вас... усе покинув! Надію щастя родинного... І карієру... І людське товариство... І книжки... Все, все! В горах загріб ся, між Бойками[2]), між волами та вівцями. Щоб вас забути! Щоб про вас не чути. А то, знаєте, кожда найдрібнїйша звістка про вас, усяка дрібниця бентежила мене до дна душі... на тортури мене розпинала. Що я перетерпів! А ви... ви ще сміяти ся зволите!

І сей дикун, ся руїна, сей немова, сей передчасно постарілий целєбс заплакав. Заридав, мов дитина, і почав утирати сльози рукавом своєї ряси.

В голові панї Олїмпії все мішаєть ся після сеї хвилї. Жаль і надія, обридженнє й роскіш, гризота й

---

[1]) Звичайна назва дідичів у Галичинї; ще кажуть просто: ясний пан, ясна панї.

[2]) Бойки — гірський народ у околицях Стрия, куди більш забитий, ніж Гуцули.

радість — усе валить клубами на її душу, безладно, могуче. Вона кидаєть ся на ліжку й махає руками, мов прогонюючи дальші думки. Не хоче згадувати, навіть ув уяві не хоче ще раз перемірювати крок-за-кроком сей страшний безконечник, що довів її до її теперішнього стану. Всї ті потрясаючі сцени, що промайнули над її головою від того часу . . . сповідь із власного життя перед о. Нестором . . . їх пізнїйші розмови і зносини . . . вродини сина . . . смерть чоловіка . . . пожар двора . . . і ті важкі літа, що потягли ся далї, і ті гадюки, що підповзають тепер до її серця, все то разом збираєть ся довкола неї в одну збиту масу, мов шкіряний міх, у котрому її завязано, і в котрому вона душить ся, душить ся, кидаєть ся і кричить, добуваючи останнїх сил, у передсмертній трівозї, в безтямній розпуцї:

— Рятуйте! Рятуйте!

Два місяцї вже оті сни, оті спомини, оті думи мучать її, і мука та за ті два місяцї не то що не вменшила ся, але щораз більшає. Чим се скінчить ся? Панї Олїмпія иноді в-суріоз лякаєть ся, щоб не одуріла. В день їй здаєть ся, що ходить здорова, а як тільки вночі голова до подушки, зараз у крови починає грати гарячка, в мізку ворушать ся дивні, страшні мисли. І дармо вона силкуєть ся прогонювати їх! Вони мов налазливі оси все крутять ся довкола неї, все бренять, і джиджжать, і сверлять серце своїм джиджжаннєм.

— Чи се Бог покусу на мене насилає? — міркує панї Олїмпія, — чи, може, злий дух до душі підступає? Господи, зглянь ся наді мною!

Вона молить ся з широко отвертими очима. Боїть ся зажмурити очі в пітьмі, бо знає, що скоро їх затулить, то зараз станутъ перед нею огидні, прокляті кар-

тини, від котрих кров леденіє, а слова молитви завмирають на устах. Вкінці, з геройським усиллєм вона встає з ліжка, мацаючи, підходить до вікна й відриває килимок, котрим воно заслонене.

— Ах, слава тобі, Боже! — вириваєть ся з її уст. — Уже свитає! От-от уже сонечко покажеть ся!

І вона підходить до Параски, що, простерта горілиць, скотивши ся з сінника, спить на голій долівці, і, торкнувши її босою ногою в голову, кричить:

— Параско! Ну, Параско! Пора вставати! Чуєш мене, Параско!

II.

— І по що ти, бестіє, раз-у-раз оте вікно на ніч заслонюєш? Чи я тобі не казала, що не можу спати при заслоненім вікні? — лаяла пані Олімпія Параску, що, раптом збуджена зо сну, схопила ся на рівні ноги та кулаками протирала очі.

— Та, бігме ж-то, що се не я! — бубоніла Параска, не рушаючи ся з місця. — Се, певно, Гадина. Він тут щось порядкував вечером у покою.

— Гадина, Гадина! — гнївно відмовила пані. — Тобі щось тілько на когонебудь скинути! А я певнісінька, що се ти зробила.

— Ні, скарай же-то мене, Господи, що ні! — божила ся Параска.

— І не божи ся надурно, ти погане насіннє! — крикнула пані. — Знаю я тебе таксамо, як і того твого Гадину. Обоє ви добрі гадюки! Ну, та чого стоїш? Іди, буди других! Адже, певно, всї сплять, хоч уже сонце он-як високо!

— Та нині, прошу ясної пані, неділя.

— О, так, вам аби неділя! То що, в неділю їсти не треба? Бігай, збуди Гадину, нехай зараз біжить до пахтяра[1]) по молоко і сметанку[2]). Не бій ся, той, певно,

---

[1]) той, що арендує поле (нім. Pächter)

[2]) солодку (до кави), вершки

давно встав і корови подоїв. Може, вже й до Львова поїхав.

— Як поїхав, то молоко і сметанку для ясної пані лишив у пивниці[1]), — вспокоювала Параска, очевидно, мало що собі роблячи з грізного голосу пані Олїмпії і все ще позїхаючи та чухаючи розпатлані, давно нечесані коси.

— А потому збуди Гапку й кажи їй, щоб зараз розпалювала під кухнею. Старий Деменюк певно вже й без тебе встав. Ну, ти ще стоїш? Та махай, тумане! [2])

Параска врештї рушила з місця, та коли пані відвернула ся від неї, вона підняла обидві руки до лиця й, закрививши указові пальцї, немов ріжки, приложила їх до чола й, перекрививши лице, зробила огидливу ґримасу в бік пані, помахала головою і прожогом кинула ся бігти зі спальнї. Та в темних сїнях мало-що не впала, спіткнувши ся о стару масницю[3]), котрою були підперті сїнешні двері.

— Тьфу! Пек тобі! — крикнула в сїнях Параска, та так голосно, щоб пані могла чути. — І все якась мара ставить оту масницю підо двері, бодай їй руки покривило!

І Параска люто копнула масницю ногою так, що посудина з лоскотом покотила ся геть у сїни. Параска добре знала, що не хто, а тілько сама пані поставила масницю під двері, та хотїла хоч тим невинним способом помстити ся на пані за перерваний сон і ранїшню лайку.

А пані Олїмпія, тимчасом, узяла ся до своєї тоалєти.

---

[1]) льох (поль.)

[2]) туман — дурень, бевзь

[3]) посуд, у якому бють масло; звичайно кажуть: масничка

Вона вмила ся і, причесавши перед дзеркалом сиве та буйне ще волоссє, наділа свою звичайну чорну сукню, котру носила вже пару літ. Давно вже перестала вона строїти ся[1]), раз, що по смерти чоловіка маєткові відносини геть-геть попсували ся, а, по-друге, — не було і для кого. Сімя її не то відцурала ся, а так якось мовчки забула, з сусідами ще за життя ґрафа вони не жили, то ж і гості не бували в Торках майже ніколи. Убравши ся, ґрафиня, виходячи накинула поверх сукні таку ж чорну мантильку, бо літній росистий ранок був холодний.

Виходячи зі своєї спальні, що була заразом її канцелярією і вбірнею, пані Олімпія озирнула ся довкола з якоюсь турботою, мов із острахом. Вона не довіряла нікому з тих людей, що її окружали, знала, що всї її ненавидять, що ніхто її не любить і добра їй не бажає, і жила між ними, мов у лїсї між дикими звірями. Ніколи від страшної катастрофи, що була причиною смерти її чоловіка й пожару двора, вона не мала спокою. Все переслїдувала її трівожна думка: а ну ж ті люде, ті дикі звірі, кинуть ся на неї, розірвуть її! Вона зпочатку думала лагідним обходженнєм піддобрити їх, але швидко зі страхом побачила, що лагідне обходженнє тілько осмілює, роззухвалює їх, а зовсїм не привертає їх серця до неї. І вона знов завернула до свого давнього способу: держати «ті бестії» здалека від себе, на кождому кроцї давати їм почути свою погорду. От тим то й жила вона в вічнім острасї. Убють, обрабують[2]) — такі картини раз-у-раз вертїли ся в її уяві. Виходячи, вона озирнула свою спальню по

---

[1]) чепурити ся, гарно вбирати ся

[2]) ограблять (нїм. rauben); рабівник — грабіжник

старій привичці, хоч і знала, що рабівник, коли б у її неприсутности сюди дістав ся, не найшов би майже нічого такого, що йому оплатило ся б забрати. Правда, горіхова шафа для убрання, магоневий викладаний столик для тоалєтових приборів і комода з білизною свідчили про колишню заможність. Та в шафі висіли якісь старі, давно відложені сукні, в шухлядці столика лежало хиба пару старих і повизублюваних гребінців та слоїк помади до волосся, а в комоді також невеликі були скарби. На стінах висіли два, чи три старі портрети, а в кутику коло ліжка пані Олімпії стояла невеличка, дубова, залізними штабами окована й міцно замкнена скринька — каса пані Олімпії. Та тілько біда, що каса та звичайно дуже бувала вбога, а нині була майже зовсім порожня, коли не числити жмені мідяних монет, що були розсипані на дні. Та про те пані Олімпія не любила нікого допускати до своєї спальні, особливо вдень, і, виходячи, замикала віконниці зі-середини, а двері на колодку знадвору.

Зі спальні пані Олімпії виходило ся в вузькі й темні сіни; світло до них падало тілько крізь мале, подовгасте віконце над дверима. Колись у тім віконці були шиби з грубого, матового скла, але вони давно були повибивані, так, що зполудня сонце світило прямо в сіни, але ранком у сінях було досить темно. З противного боку до тих сіней притикав «сальон» — обширна кімната, прибрана сяк-так по-панськи, та звичайно замкнена. Її відчиняли тілько для «гостей»: приїде часом у село комісар, або лікар, або навіть пан староста, чемність велить заїхати у двір, і от пані Олімпія, хоч у душі клене нахабників, усе-таки, рада не рада, відчиняє «сальон», провітрює й отоплює його, і приймає гостей. В останніх часах син її трохи частійше заставляв її

відчиняти сальон. Гуляючи часто у Львові, він привозив инколи з собою своїх молодих товаришів і знайомих — трохи мішане, та за те голосне й веселе товариство. Тоді сальон ґрафині наповняв ся шумом молодих голосів, сміхом і жартами, димом сиґар і атмосферою ріжних перфум, котрих уживали ті «добре виховані» молоді люде — бо, звісно, тілько з такими й товаришував молодий ґраф Адась Торський. До пізньої ночі пили чай, грали в карти, або вели широкі розмови. Пані Олїмпія була одинока женщина в тім товаристві, та все-таки чула ся у своїм елементї, чула ся між рівними собі, віддихала душею після того ненастанного пригноблення, в котрому плило її життє. Правда, спосіб життя сина був для неї джерелом незлїчених прикростей і турбот, та в молодій, веселій кумпанії вона забувала про все і вдячна була синові за ту розривку.

Ось і нинї вона надієть ся тих гостей. Адась учора сам приїжджав із фільварку ще вранцї. Вчора по обідї він поїхав до Львова, а сьогоднї к обідові має вернути ся з кумпанією. Пообідають на фільварку, де Адась отсе перший рік трібував[1]) сам завідувати господарством і провадити адмінїстрацію, — а після обіду зайдуть на чайок до двора. Та панї Олїмпії бажало ся подати гостям, замісць голого чайку — каву, і ось вона замовила в Жида, що арендував двірське поле враз із худобою й торгував молоком у Львові, достаточну порцію сметанки. Знаючи добре, що анї на Параску, анї на Гадину не можна було спустити ся[2]), вона, убравши ся як мога швидше й замкнувши свою спальню, вийшла з сїней на подвіррє, щоб самій усього доглянути.

---

[1]) пробував

[2]) покласти ся (поль.)

— Ах, як же тут чудесно! — мимоволї вирвало ся з її уст, і вона глибоко відітхнула, захапуючи у груди як мога більше повітря. Чисте, свіже повітрє насичене було пахощами липового цвіту та жасміну, що здоровими кущами обплїтав і вкривав сумовиті руїни — згарища панського мурованого двора. Вийшовши з сїней і заперши двері за собою, панї Олїмпія поперед усього звернула очі на ті згарища. По старій звичцї, без сумнїву. Пятнацять лїт, від смерти чоловіка, оті згарища його двора стояли перед її очима — понурі та непривітні, як її згадки про ґрафа Торського, та при тім невідступні, незнищимі. Якоюсь маґічною силою тягли вони до себе її очі. Не було на світї місця, котре б вона так гаряче, завзято ненавиділа, як оті згарища. Адже ж тут безсердечний тиран мучив і катував її довгі-довгі лїта! Тут убито її молодість, потоптано її красу, скалїчено її душу, затроєно серце й думки! А отже панї Олїмпія не могла перейти подвірря, вулицї, саду, алеї, щоб із кождого місця не озирнути ся на ті згарища. І з кождого місця вони дивно якось уражали її серце, будили холодну дрож у всїх суставах, мов нїма, таємна, а страшна погроза. По смерти ґрафа люде в Торках довго розповідали, що небіжчик ґраф ходить по згарищах, немов шукає чогось, голосно стогне й ридає. Ґрафиня не вірила тому, гнївала ся, коли хто передавав їй сї оповідання, та про те смертельно бояла ся ніччю вийти на подвірре і поглянути на згарища. Чи мала ж би се бути правда? Чи мав би її мучитель іще й по смерти не давати їй спокою? Не раз і не десять збирала ся панї Олїмпія усунути ті згариша. Раз уже навіть робітники були наняті. Та все якась несподївана пригода не давала виконати сей замір. То жнива наглї випали, то буря робітників розігнала, а

потім град збіжжє витовк, і гроші, відложені на випрятаннє згарищ, ішли на иншу ціль. Немов якась фатальність висїла над ними, змушувала паню Олїмпію жити під ненастанним вражіннєм сеї ненависної руїни.

«Та вже тепер, коли мій плян удасть ся, то, певно, поперед усього сї згарища кажу вивезти й пляц[1]) очистити,» — мигнула думка в голові панї Олїмпії. Вона перехрестила ся й відвернула зір у противний бік, на подвіррє в малу офіцину, низенький і довгий будиночок, що ограничував подвіррє насупротив тої офіцини, в котрій була її спальня й сальон, і одним кінцем вганяв ся в сад. В тій самій лїнії, що «велика офіцина», але окреме від неї, стояла обширна стайня, а далї мурована возівня. Будинки ті з двох боків обграничували обширне подвіррє, перерізане повперек високим дощаним парканом, що на схід сонця притикав до вугла возівнї, а к заходові добігав до малої офіцини. Та що та офіцина була довша і вбігала ще в сад — очевидно, пізнїйше добудованим помешканнєм, зложеним із двох невеличких покоїв, — то паркан на які три кроки перед тою офіциною вривав ся, припираючи до штахетів, котрі обколювали маленький квітник перед вікнами офіцини.

Панї Олїмпія йшла подвіррєм, пильно озираючись на всї боки. В малій офіцинї поміщала ся служба: льокай Танаско Гадина, кухарка Гапка і старий Гнат Деменюк, колись гуменний, а тепер, коли ґрафиня хазяйства не вела й поле здавала Жидові в аренду, пасїшник та загальний доглядчик. Тут була й кухня, й покій для пахтяра, що арендував і поле ґрафинї. Решта господарських будинків стояла оддалїк за гостинцем[2]).

---

[1]) площа

[2]) шлях, звичайно — мурований

У кухні вже палило ся. Дим рівним синювато-рожевим струмочком плив із комина прямо вгору, немов силкував ся вибігти понад вершки розлогих, вікових лип, що, немов величезні темнозелені голови, бовванїли поза невисоким дахом офіцини. Та коли б не той дим, можна б було подумати, що все оте обістє[1]), окружене старезними липами, немов відгороджене від світа, не має в собі анї живої душі. Нїде не було чути анї голосу, тілько соловії лящали між гилками липи. Пахтяр давно вже подоїв корови й поїхав із молоком до Львова, його пастух погнав корови на пасовисько, Деменюк іще досвіта пішов кудись, а молодїж заспала трохи довше, дякуючи святій недїлї, хоча, звісно, і в буднї вона тут не дуже потїла над роботою. Та все-таки панї Олїмпії немила була ся тиша в білий день, і вона почала пильнїйше прислухувати ся і приглядати ся, що робить її служба. Вона тихо, звільна перейшла повперек подвірря, колись гладко утоптаного, а тепер зарослого травою, і наблизила ся до вікон кухнї, щоб заглянути до-середини. Вона йшла близько стїни, крадучи ся звільна та вдаючи, немов і не думає нї про що. Служба добре знала сей її поганий звичай.

— Zacznijcie, wargi wasze, chwalić Pannę świętą![2]) — роздав ся нараз у кухнї побожний спів Гапки. Була се пристаркувата вже дївка, що виховала ся при дворі та, не вийшовши заміж, так і лишила ся тут. Колись вона була веселої вдачі, гуляла і з паничами і з парубками, відсидїла пару лїт у криміналї за страченнє дитини, та, вернувши ся відтам, як одинокий здобудок тюремної цивілїзації винесла непоборний нахил до побожности й до проклонів. В її голові спокійно жили поруч себе

[1]) садиба, оселя

[2]) Почнїть, губи ваші, славити святу Дїву.

Христос і Беліяль: безліч набожних пісень та молитов, котрі шептала раз-у-раз або співала якимось скрипливим, розбитим голосом, і ще, може, більше безліч найпоганійших проклонів, котрими сипала направо й наліво, як чорна хмара градом. Пані Олімпія аж стрепенула ся, почувши той голос.

— Ну, розспівала ся! — буркнула вона. — Та вже, нехай співає! Ліпше, коли співає, ніж як би мала клясти. Хоч то здаєть ся, — мигнуло їй у думці, і усміх перебіг по лиці, — що Пан-Біг таксамо не слухає її побожного співу, як і її проклонів.

Не доходячи до вікон кухні, пані завернула знов набік, перейшла подвірре й пішла заглянути до стайні, двері котрої були отворені. З нутра темної стайні доходив до неї якийсь шелест, помішаний зі шептами і здавлюваним сміхом. Пані стишила ся, притулила ся до стіни близько дверей і слухала.

— Ну, та ходи, дурна Параско! Чого тобі бояти ся? — шептав Гадина.

— Не хочу, дай мені спокій! — відмовляла Параска.

— Але ходи! Присяй-богу[1]), що тебе не одурю! В осени поберемо ся.

— Знаю я таких, як ти. Поберемо ся, то тоді піду, а тепер зась тобі!

— Але не бій ся! Ходи!

Гадина, очевидно, силою трібував спонукати Параску, та вона була сильнійша від нього й попхнула його так, що він мало за двері не вискочив.

— От дурна! І говори з нею! — маркітно[2]) мовив Гадина.

---

[1]) божба (присягаю Богу)

[2]) ніяково

— І не говори! — відмовила якось неохоче Параска, шелестячи соломою.

— А хочеш заміж за мене, правда?

— Овва! Таке мені велике добро! Не візьмеш ти, то другий візьме.

— Але за другим не буде тобі так, як за мною.

— Говори! Не виділа я твоїх статків. Хиба буду тобі помагати з голоду здихати.

— Дурна, дурна! — шептав Гадина, нахиляючись до неї. — Я вже нині маю стілько, що міг би ґрунтець і хату купити, а сими днями буду мати ще більше.

— Може, цілі Торки купиш? — жартувала Параска.

— Торки, не Торки, але будемо мати стілько, що буде до смерти і для нас, і для дітей наших.

— Та що ти плетеш, навіжений? — голосно промовила Параска. — Відки ти тількі гроші дістанеш?

— Відки дістану, то дістану. То моя річ.

— Ну, скажи, най і я знаю.

— Е, в тебе язик довгий.

— Присяй-богу, що нікому не скажу!

— Та не присягай ся! По що тобі се знати? А втім, хто знає, може, й нічого з того не буде. Ліпше зачекаємо.

— Та скажи, скажи, Танасочку! — підлещувалась Параска. — Скажи, то піду з тобою.

— Підеш? — живо скрикнув Гадина.

— Їй-богу, піду.

— Зараз?

— Ну, ні! Але потóму. Нині ввечір.

— Е, дуриш! Як підеш, то тоді й скажу.

— Та ні, скажи зараз. А то не піду ані нині, ані завтра, ані ніколи. І знати тебе не захочу.

— Ну, тай слухай же. В нашого ксьондза[1]) . . .

— В котрого?

— Та у старого, того, що тут у офіцині живе. В него є гроші. Великі гроші.

— Е, в шпаркасї![2])

— Те, що у шпаркасї, то окремо. Але є й готові. Він їх усе переховує, що-день у инше місце. Купочку тут, купочку там. Я його давно вже підстерігаю, та осторожний опир! А найбільше пес на перешкоді. Все, як тільки я трохи наближу ся, пес почує і сполошить старого. Але одну купочку я таки вже цапнув.

— А багато?

— Параско! Параско! — роздав ся в тій хвилї з кухнї голос Гапки. — А щоб за тебе Бог забув і всї святі, як ти про роботу памятаєш! Параско!

— Ой, лишенько! — скрикнула Параска. — Вже Чума рипить! Післала мене по дрова, а я тут із тобою забалакала ся. Пусти!

— Та побудь іще хвилечку! — просив Гадина.

— Нема часу. А то ще стара опириця прийде та наробить крику.

І Параска прожогом вибігла зо стайнї й майже лицем у лице наткнула ся на паню Олїмпію.

— Ой, Господи! — скрикнула вона й задеревіла на місцї.

— Ти що тут робиш? — строго запитала її панї. — З ким тут розмови ведеш?

— Та нї з ким, — брехала Параска, почувши у стайнї легкий шелест і знаючи добре, що Гадина одним

---

[1]) У Галичинї всїх попів (чи католицьких, чи унїятських) звуть звичайно ксьондзами. Слово «священик» — штучне; його вживають тільки попи проміж собою та інтелїґенція.

[2]) у щадницї (нїм.), у щадничій касї

скоком був уже на поді,[1]) а другим крізь діру в даху вискочив у сад. — Мене Гапка післала по дрова.

— То тут у тебе дрова?

— Та я хотіла набрати трохи соломи на підпал.

— Ну, але скажи, з ким ти говорила?

— Та скарай же-то мене Господи, що ні з ким.

— Ах, ти прокляте насіннє! — сердила ся пані. — І в живі очі мені смієш брехати! Адже ж я сама чула! Гей ти, Гадино! — крикнула вона до середини стайні. — Де ти там? Ану, покажи ся сюди!

— Та де тут ясна пані якогось Гадину бачили? — говорила Параска, зовсім уже осміливши ся й думаючи, що пані прийшла тілько на крик Гапки. — Прошу поглянути до стайні, чи там є яка жива душа!

Пані ввійшла до стайні й почала роззирати ся за Гадиною, а Параска, тимчасом, рада, що таким дешевим коштом позбула ся її, побігла до дривітні, що була обік возівні, швидко набрала наруччє дров і побігла до кухні, ще заки пані вийшла зі стайні.

Пані чогось уся дрожала. Підслухана розмова неначе сахнула на неї чимось таким поганим та огидливим, що й не повинно було виявляти ся під отсим чудовим, темносинім, погідним небом, серед пахощів лип та співу соловіїв. Не бачучи Гадини у стайні, вона мов у нетямі почала шелестіти соломою в жолобах, заглядати в засіки та попід жолоби, шукаючи, чи він там де не сховав ся. Далі зупинила ся.

«І по що я властиво його шукаю?» міркувала вона. «Чого мені від нього треба? Що я йому скажу і що їй можу сказати? Погань, гниль, огида! В них вони почались, у них родились, у них живуть, у них і про-

---

[1]) горище

падуть. Чи я маю їх виймати з тої калюжі? Навертати з тої дороги, що так відповідає їх натурі? О, ні, чорт із ними! Нехай ідуть, нехай бредуть! Адже ж обоє вони — його діти, мого мучителя, мого тирана! Адже ж обоє вони, заки ще на світ прийшли, вже були наругою для мене, вже помагали рвати мою душу, нівечити мою честь, моє добре імя! Нехай ідуть тою дорогою огиди й ганьби! Я їх певно спиняти не буду!»

І вона взяла з жолоба стебло соломи і звільна перекушувала його зубами, випльовуючи відкушені шматочки. Думка її, тимчасом, перескочила на инше.

«Але злодюга, отсей Гадина! Чи бач, уже зачав підстерігати попа. Ну, той коли зачав, то свого не покине. Та що се значить ся, що він обіцював їй сими днями мати ще більше грошей? Невже він мав би . . .? Треба буде остерегти старого. Або ще краще . . . що то поможе його остерігати? Краще хиба́ самій його пильнувати. Може б Адась . . . Та ну! Чорт із ними, з усіма! Побачимо!»

І пані махнула рукою, немов прогонювала якусь уперту, влазливу муху, і швидким ходом вийшла зо стайні, в котрій півсумерк і тепле повітрє, повне випарів худоби, що тут недавно ще стояла, навівали на неї важкі, неприємні думки.

Вона пішла тепер до кухні, щоб ураз із Гапкою уложити плян нинїшньої гостини. Ще на подвіррю до неї крізь отворені вікна кухні доносив ся голос Гапки — сим разом уже зовсім не побожний спів, хоч Бог і всї святі споминались і тут доволї часто.

— А дав би Бог милосерний, щоб вас тут усїх громи вибили! Щоб вас холєра витерла та викришила до лаби! І як іще земля свята носить вас на собі, не розпадеть ся під вашими ногами та не проглине вас?

— Але ж, Гапко, — чути було голос Параски, — чого ти мене чіпаєш ся? Що я тобі зробила?

— Та мовчи, огиднице! — кричала Гапка. — Хиба я не бачила, як ти, замісць до дривітні, та просто шмигнула до стайні? О, не бій ся, знаю я тебе! Я добре бачила, що він там був, що ти до нього біжиш.

— Та який він? Хрести ся та мов оченаш![1]) — відбріхувала ся Параска.

— Я тобі вичитаю оченаш, не бій ся! — торохтіла Гапка. — Ей, дівко! Коли вже стиду в лиці не маєш, то повинна б хоч Бога бояти ся! Адже се твій брат! Адже ви обоє з одної гилї ягоди! І як же ти можеш собі з ним заходити? Адже тебе грім божий забє! Земля під тобою розступить ся!

— Та скарай же то мене Господи, коли я з ним щонебудь! . . . — божила ся Параска. — І чого ти мене чіпаєш ся?

— А нехай тебе, рибонько, той чіпаєть ся, що у смолї кипить! Я до неї говорю, як до доброї, а вона менї ось як відповідає. Та пропадай ти від мене в озеро! Роби собі, що хочеш! Про мене, й вішай ся, то нічого тобі не скажу!

— А щоб тобі вже раз заклепило та занїмило оту хавку, то певно лїпше б було! — буркнула злісно Параска, луснула якоюсь бляшаною посудиною, котру, мабуть, мила, й вибігла з кухнї. Та у дверях зустріла паню Олїмпію. Не бажаючи, очевидно, бути тепер із нею, вхопила коновки й побігла по воду, воркочучи по дорозї: «Чума проклята!» Чумою у дворі і в цїлім селї прозивали Гапку.

Гапка й собі бурчала щось під носом, коли панї ввійшла до кухнї.

---

[1]) кажи «Отче-наш»

— І чого ти, Гапко, так розкричала ся? — запитала пані Олімпія, сїдаючи на лавцї близь печі. — Нинї свята недїля, цїлий світ радуєть ся, а ти вже кричиш і кленеш на цїле подвірре.

— Але бо то, прошу ясної пані, невитримана година з тою поганню! Я не знаю, чи є де на світї поганїйші люде, як тут у нас зібрали ся.

— Ну, тай що з того? — спокійно відмовила пані. — Чи гадаєш, що криком та прокляттями ти їх направиш? От волїла б Богу помолити ся за їх душі, щоб їм Бог дав отямити ся та покинути злі дороги.

— Та хиба я не молю ся? — скрикнула Гапка, не розуміючи паниної іронії . . . — Адже ж я молю ся й за них, Бог би їх тяжко побив! Але сумлїннє менї каже, що не варті вони моєї молитви. Що чортове має бути, того вже нїяка молитва з пекла не відкупить.

— Ну, ну, Гапко, — сказала пані, встаючи, — покиньмо про се говорити. А ось лїпше поміркуймо про нинїшнїй підвечірок.

— Та я вже дещо трохи міркувала. Не знаю тілько, що ясна пані на се скажуть. Я думаю, що можна б курячу потравку з рижем[1]).

— Як би були курята! — перебила пані.

— Та я післала Гадину в село. Чень десь напитає.

— Ну, а потому?

— Потому гербата[2]), а до неї треба сухариків напекти.

— А маєш масло?

— Масло є, хоч ї не дуже свіже. На стіл його давати не можна, а до печива ввійде[3]). Тілько клопіт, що цукру нема.

---

[1]) куски мняса варять ся разом із рижем (рисом)

[2]) чай

[3]) нїчого собі, придасть ся (поль. ujdzie)

— Ну, цукру ми в Жида дістанемо.

— На-борг не дасть, — завважила Гапка.

— То заплатимо. Настілько грошей у мене є. Ну, добре! Нехай і так буде! Тілько добре менї справляй ся!

— А багато панів буде?

— Не знаю. Може, зо пять.

— Ну, се ще б нічого. Але як би з десять, то могло б не вистачити анї муки, анї рижу.

— Е, нї, Адась знає, що в мене достатки не такі, щоб можна купи гостей приймати. Ну, а нам на обід що буде?

— Та я хотїла зладити картопляну зупу . . .

— Ксьондз її не любить! — замітила панї.

— Е, буду я дивити ся, що ксьондз любить, а що нї! — гнївно буркнула Гапка. — Не вхопить його, як і картопляної попоїсть. А на друге пиріжки[1]) з сиром.

— А з мяса нічого?

— Та відки в нас мясо візьметь ся? Як будуть курята, а гостї дещо лишать, то буде для ясної панї на вечерю.

— Та менї про себе байдуже, — відказала панї Олїмпія. — Я й картопляної зупи попоїм. А от ксьондз . . .

— І що так ясна панї тим ксьондзом турбують ся! — промовила Гапка. — Що він, ясної панї сват, чи брат?

— Ну, Гапко, не можна так казати. Десять лїт живе в мене, платить менї за цїле удержаннє, то не гарно було б, як би почав жалувати ся, що його голодом моримо.

— Платить ясній панї! — аж скрикнула Гапка,

---

[1]) вареники

оперши ся варешкою о ріг кухонної печі. — Той скнира[1]) платить пані! І що він платить? Певно, з десять ринських на місяць за хату, страву, праннє і всю прислугу!

— Не десять, а двацять і пять, Гапко. Та не в тім річ! Що платить, то платить, а коли я згодила ся, то треба свого слова держати ся.

— Двацять і пять ринських! Ха, ха, ха! — реготала ся Гапка. — Адже за такі гроші йому й бараболяної зупи за багато! А ясна пані пхають у нього, що тілько можуть. Рано — молоко, потім — каву, потім — обід, потім — підвечірок, потім — гербату на вечерю! Ні, я на таке не годжу ся! Адже сей старий скупиндра може й по сто ринських місячно платити і, певно, не збіднїє.

— Ні, Гапко, — уговкувала її пані. — Дай спокій! Ти сього не розумієш! А на обід конче треба для отця Нестора щось із мяса прилагодити. Хоч курятко одно йому всмаж.

— Йому всмаж! А ясній пані — ні?

— Та вже всмаж, кому хочеш! А кава готова?

— Готова.

— Ну, то давай сюди. Я сама наллю. А не знаєш, отець Нестор устав уже?

— Не знаю! — сердито буркнула Гапка, котра дуже не любила о. Нестора й вічно дивувала ся, чого це пані так про нього турбуєть ся. Правда, вона знала потрохи історію, яка скоїла ся між панею й о. Нестором. Але то колись було, а що було, се, на думку Гапки, пропало й не повинно мати ніякого впливу на те, що є. Так, бодай, вона дивила ся на свою власну

---

[1]) скупар, скнара

непринадну минувшину, й такою міркою мірила й усїх других.

Панї, тимчасом, узяла ся наливати каву. Вона нїколи не повіряла сього Гапцї. Особливо для о. Нестора вона старала ся прилагодити каву так, як він любив. Вона старанно зібрала ввесь кожушок зі сметанки й положила в його філїжанку[1]), влила також чільну сметанку й не багато чорної кави, а й цукру поклала далеко більше, нїж собі. Наливши дві філїжанки, решту лишила Гапцї.

— А булку маємо? — запитала панї.

— Та ще окрайчик. Не багато.

І Гапка виняла з шафи невеличкий шматок булки домашнього печива.

— Ну, добре. Для о. Нестора буде й сього. А я й із хлїбом випю, — сказала панї й, поставивши каву, призначену для «ксьондза» на кухню, щоб іще трохи пригріла ся, сама сїла знов на лавцї, вкроїла собі шматок хлїба й звільна почала пити каву, не перестаючи при тім розмовляти з Гапкою. Гапка, тимчасом, з квасним видом заглянула до горщиків, у котрих були зостанки чорної кави і сметанки й, виливши їх у один горщик, долила праженого молока, кинула невеличкий шматок цукру й також поставила на кухню, а сама сїла на порозї й почала оббирати картоплю.

— А ти ж, Гапко, чому не снїдаєш? — мовила панї, ледви-ледви жвякаючи зостанками зубів черствий хлїб, розмочений у каві.

— Та я маю час! — відповіла Гапка. — Я не привикла так рано.

Панї Олїмпія добре знала, що Гапка бреше, що вона

---

[1]) чашку (слово це ще є в Котляревського і вживаєть ся й досї в Галичинї)

не для себе злагодила отсю каву, а для старого Деменюка. Той старий, мовчазливий дід, той строгий моралїст, котрий раз-у-раз колов Гапцї очі її власною грішною молодістю, котрий спокійно, мов крізь сон, говорив їй такі річі, яких вона не була б нї від кого знесла, й котрі нераз доводили її аж до слїз, був усе-таки слабою точкою в вигаслім Гапчинім серцї. Гапка волїла сама не доїсти, не допити й не доспати, щоб тілько старому Деменюкові достачити як-найбільше вигоди. Панї знала се добре, й їй захотїлось пошпигати трохи Гапку в те слабе місце.

— А де твій Деменюк? — з усміхом запитала вона.

— Мій? Чому мій? — живо відмовила Гапка.

— Ну, та певно, що твій! Хиба я не знаю, що ти для нього отсю каву лишаєш, а сама її пити не будеш?

Гапка аж поблїдла на лицї. Картопля випала їй із руки, й вона, не рушаючи ся з місця, підвела звільна очі на паню з виразом такої злоби, що в панї Олїмпії аж мороз пішов поза плечима.

— А ясній панї хиба кривда? — процїдила вона.

— Та Бог із тобою, Гапко! — вспокоювала її панї. — Хиба я тобі що кажу? Глядиш на мене так, мов іззїсти мене хочеш.

— А що ж ясна панї мене попрікають Деменюком?

— Та я не попрікаю. Тілько так, до слова прийшлось. А видиш, ти мене попрікнула о. Нестором, а я тобі нїчого не мовила. Адже в нас обох подібне дїло. Обидві старих дїдів доглядаємо.

— Що ви, панї! — з якимось переляком скрикнула Гапка, забувши навіть про звичайну титулятуру. — Хиба можна Деменюка порівнувати з тим ксьондзом?

— А чому ж би не можна?

— Гріх вам, ясна пані, й думати про таке. Деменюк — святий чоловік! Без крихти злоби. Чиста душа. Як би не він, то я певна, що ввесь отсей двір, усе село давно б запали ся, в озеро б заклекотіли. Зза нього нас Пан Біг усїх на світї держить. А отой піп — прости Господи гріха! . . . Нї, що я буду говорити! Ясна панї лїпше знають, який він!

— Нїчого злого я про нього не знаю, — спокійно відмовила панї.

— Так? Ну, то... Та що ж, не моє дїло говорити на нього. Як собі ясна панї знають.

Панї Олїмпія, тимчасом, скінчила снїданнє. Вона встала й, не говорячи більше нїчого, поставила на тацу два імбрички[1]), один зо сметанкою, а другий із чорною кавою, поклала кілька шматочків цукру на бляшану тарілочку, пригріту булку, і пішла з тим усїм до о. Нестора. Йдучи, вона думала про свої відносини до Гапки. Отся непринадна жінка, з віспоатим лицем, з вічними молитвами та прокляттями на устах, з заплямленою минувшиною, була все-таки одинока людина в її найблизшім окруженню, з котрою вона могла говорити щиро, як жінка з жінкою, без тої злоби, що ворушилась у її серцї на саму згадку про Параску, про Гадину, про пахтяра, про пастуха й инших її знайомих. Навіть старий Деменюк, хоч, на думку Гапки, святий чоловік, видавав ся панї Олїмпії далеко не таким святим. А головно панї чула, що старий не любить її, вважає її злою і грішною, і для того не могла відносити ся до нього прямо й отверто. Та відки прийшла до того Гапка, що панї могла отак розмовляти, могла якось по-людському, хоч і без особливої сим-

[1]) посуд на каву; таца (нїм. Tasse) — піднос

патії відносити ся до неї? Пані Олїмпія й сама собі того не вміла вияснити.

«І що, властиво, от ся Гапка?» — думала вона, йдучи подвіррям та ступаючи звільна й обережно з тацою. І погана вона, і криклива та сварлива за трьох, а все-таки щось мене до неї тягне. Не думаю, щоб менї щиро служила. В тім пунктї всї вони однакові, втопили б мене в ложцї води. Ну, та у дрібницях я випробувала її — чесна. Не краде, бо не має для кого. Ну, тай пройшла не-аби-яку школу. Бідна жінка. Якраз трицять лїт буде, як прийшла сюди молоденькою, гарною дївчиною. Яка була гарна, весела, співуча, жартовлива! І ось що з неї зробила двірська служба. За сих 30 лїт тілько раз відси віддалювала ся — тодї, коли жандарі повели її сковану до Львова, до криміналу. Відбувши кару, знов сюди вернула ся. Ґраф тодї вже був небіжчик. Упала менї до ніг . . . ‚Не відгонюйте мене, панї!‘ — сказала крізь сльози. — ‚Прийміть, дайте роботу, а то піду і втоплю ся! Адже менї нема більше нїде світа, нема місця. До свого села вертати ся, до батьків, після того, що зо мною було — краще вмерти. Тут я стратила свою молодість, свою добру славу, тут і жити і вмирати буду!‘

Панї Олїмпія добре тямила сю сцену. Гапка не кидалась, не кричала, не докоряла анї їй, анї памяти небіжчика ґрафа, тілько стояла близь порога й тихо плакала. Панї приняла її — і не пожалувала того. В тюрмі Гапка хоча стратила свою красу, перебувши тяжку віспу, та за те навчила ся куховарства. Правда, там вона набрала також деяких негарних звичок, у тому числї й тих: голосно співати набожних пісень иноді до пізньої ночі, і не менше голосно проклинати та лаятись. Лєксикон проклонів і

лайок вона винесла пребагатий і, мабуть, ненастанно ще збагачувала його власною фантазією. Через отсї звички — вся инша служба дуже не любила Гапку й називала її не инакше, як тілько «чумою». Та пані інстинктово чула, що Гапка — одна з усеї двірнї відносить ся до неї без ненависти а навіть зі співчуттєм, що розуміє її важке положеннє і, хоч бурчить та клене, все-таки по-свойому дбає про неї і про її інтереси. І се були ті таємні нитки, що сполучували ті дві жінки, такі далекі від себе й суспільним становищем, і традицією, і життєм, і характерами.

І Гапка по відходї панї, оббираючи картоплю, також принялась по-свойому фільософувати.

«І мара її зрозуміє, оту нашу ґрафиню! Чи добра вона, чи лиха? По правдї говорить, чи бреше? Нїяк не зміркую. Здаєть ся, говорить часом як людина, а з боку глянеш — відьма якась. Адже ж я бачу, як вона ненавидить усїх! Навіть отого свого синочка коханого! Кажуть, що вовчиця таку має натуру, що иноді лестити ся буде, а в иншу пору кидаєть ся на чоловіка, чи навіть на вовка, і гризе та рве зубами. А до отсеї поганої руїни, до того скупиндряги-попа, то так припадає, як до рідного батька. І чого вона від нього надієть ся? Чи думає, що він свої гроші лишить їй і її марнотратникові синові? О, якщо так думає, то пуста її думка! Я міркую, що старий швидше попалить свої банкноти та книжки шпаркасові, а їй не лишить нїчого. І що вона менї бреше, що він їй платить за хату і страву, коли я добре знаю, що вже два роки вона держить його зовсїм задурно. Господи! От іще люде бувають. Такий багатий чоловік, що міг би собі жити як найстарший дїдич, а він волить ось тут валяти ся як якийсь старець, у нужденній комірчинї, без нїякої вигоди, на ласцї отсеї

зруйнованої ґрафині та її сина! Ні! Прости Господи гріха, але таким людям не можна не клясти, щоб їх тяжке безголовє вкрило!»

Сї побожні бажання та міркування, котрі вона розводила голосно, з жаром, немов розмовляючи з кимось і переконуючи якусь дуже забиту голову, перервала поява досить ориґінальної фіґури. Се був мужик коло 35 літ, низького росту, худий та обшарпаний, з виразними слїдами алькоголїзму на набресклім лиці, в невеличких, неприродно блискучих очах, котрими він раз-у-раз неспокійно водив сюди й туди. Він був у сорочцї брудній та дірявій, хоч сьогоднї була недїля. Поверх сорочки мав такий же брудний лейбик[1]), а на голові старий соломяний капелюх із поломаними та пообторганими крисами. Босими ногами він ішов так тихо, як кіт, так що Гапка й не чула, коли він надійшов, і аж стрепенула ся, коли його тїнь раптом перед нею впала на землю.

— Агій! — скрикнула Гапка, раптом підводячи очі. — Чи се ти, проклятий Цвяше! Тьфу, пропадь до тристенного![2]) А ти по яку зломану голову сюди приходиш?

— Ого! По зломану голову? — глупо всміхаючись, цїдив Цвях. — А хто знає, може, я тут більше право маю, як ти.

— У болотї, в синїм озері, певно, більше право маєш, ти ледарю, ти котюго! — сварила ся Гапка, не покидаючи своєї роботи, та при тім раз-у-раз пильно позираючи на Цвяха, котрий, як говорить ся, «мав нé-руш у руках», любив потягнути все, що лежало без догляду. Гапчина сварка йому зовсїм не дошкуляла.

---

[1]) короткий одяг, без рукавів (рід жілєтки)

[2]) пор. трістя, трястя

Він сїв на лавцї, все однаково всміхаючись, і водив довкола своїми котячими очима.

— Ге, ге, ге! В болотї! Ой, брешеш, Гапко! Тут моє право! Тут моя вітцївщина! Адже ж признай сама, чи я не правдивійший дїдич отсього двора, нїж той слинавий панич, той попович, що тепер не знати з якої рації називає себе ґрафом Торським? Такий він ґраф Торський, як я твій чоловік, Гапко! Га? Чи не правду я кажу?

У Цвяхових очах при сих словах на хвилю блисла дика злоба й завзята ненависть. Та проблиск сей швидко щез, і він знов почав по-давньому всміхати ся.

— Та йди к нечистому з твоєю правдою! — крикнула Гапка. — Ото Соломона знайшов, щоб йому правду розсудив! Іди, свого вітчища поганого про се питай!

— Еге, вітчища! Коли бо йому доїхали кінця! Не бій ся, він би мене не був так на жебри пустив, як собаку вигнав, як отся проклята відьма! Але я ще її запопаду в свої руки! Я ще їй дам себе знати!

І Цвях схопив ся з лавки й почав неспокійно не то ходити, не то кидати ся по кухнї, мов та сполохана птиця, що порхає в ріжні боки. Гапка також устала.

— І якої дїдьчої матері ти сюди приходиш, ти відміно[1]) людська, га?

— Бо так менї хочеть ся! — гнївно буркнув Цвях.

— А коли тобі хочеть ся, то йди до неї правдати ся, а не до мене.

— До неї? Нї-би-то до мачухи? О, нї, не хочу. Я боюсь її! Вона відьма! Вона всю кров з мене виссе.

---

[1]) чортеня, яке підміняли людською дитиною

— Не мала б чим лакомити ся, та твоєю кровю! Там певно більша половина тої поганої парухи.

— Ге, ге, ге! — сміяв ся Цвях. — Я її видів здалека, як від тебе йшла, несла каву свому давному любасові![1]) А покарав їх Бог обоє, але ще їх тяжче покарає за мою кривду! Іде і щось собі під носом воркоче. Певно, міркує, кому б сеї ночі кров виссати з серця. Адже ти знаєш, Гапко, що вона чужою кровю живе.

— Та йди геть, поганий язиче! — накинула ся на нього Гапка. — Ще пані прийде та почує, що ти тут говориш . . .

— А ти, собача душе, боїш ся і слухати правди! Ні, не піду, не вступлю ся, хиба даш[2]) отих кільканацять бульбів[3]).

І Цвях, зупинивши ся раптом коло шаплика з картоплями, почав швидко обома жменями хапати картоплї й ховати їх поза обидві пазухи.

— Ого! Я так і знала, що ти пасеш тими поганими очима, щоб що потягнути. Геть від картоплї, погана маро, геть!

І вона кинула ся на Цвяха й почала видирати йому картоплю з рук і зза пазухи.

— Але ж Гапко, Гапцуню! Бій ся Бога! У мене жінка й діти . . . нині неділя . . . плачуть . . . нема що раз у рот укласти . . .

— Бо ти все пропив, собако!

— Бігме, що нема що раз укусити! — лебедів Цвях, шарпаючи ся з Гапкою й не пускаючи нахапаних картопель. — А в вас прецінь багато є! . . .

---

[1]) полюбовник

[2]) даси (нар. форма)

[3]) картопель

— Щоб тобі так багато віку було! — кричала Гапка, та все-таки згадка про голодну жінку й дітей Цвяхових зворушила трохи її серце, й вона попустила трохи його руку. Користаючи з сього, Цвях хопив іще кілька бараболь, а відтак прожогом кинув ся до дверей.

— Бувай здорова, ти опирице, — крикнув до Гапки — ти худа собако, ти копчене поліно, ти вороняче горло! Дав би тобі Бог ласку, щоб тебе на-завтра осліпив, оглушив і онімив, мені на радість!

— А ти погана душе! — крикнула Гапка, вхопила поліно й кинула ся за Цвяхом. Та сей, вискочивши з сіней, хильцем перебіг подвіррє, влетів до супротилежної стайні й за хвилю вишмигнув з неї тою самою дорогою, котрою недавно тікав Гадина перед панею Олімпією.

— А щоб тебе грім божий побив та поразив, щоб ти на місці мазею розілляв ся! — кляла Гапка. — От іще чоловік! Потвора! І на яку кару Господь Бог таку худобу на землї держить? Ой, неспасенна душа того батька тай тої матері, що його такого виховали!

Гапка добре знала, що Цвях був нешлюбна дитина, і що всї говорили, буцїм-то покійний ґраф Торський, у котрого служила його мати, мав його вродженнє на своїм сумлїнню. Вона знала, що се була й правда, а коли б не вірила людській поговірцї, то ненависть ґрафинї до Цвяха й його матері була б її в тому впевнила. Та проте й сама вона не любила Цвяха, а особливо ненавиділа його за погане обходжіннє з жінкою — доброю та тихою людиною.

«Господи!» міркувала вона, пораючи ся в кухнї, «і десь то Бог милосерний підведе першу-ліпшу жінку під таке пекло, під таку страшну кару, щоб жити з отаким чоловіком! Йой! Та же коли подумаю собі про

долю тої бідної Марти, жінки отсього поганця, то моя власна щербата доля видаєть ся менї раєм! Ось і нинї! Неділя свята, людям радість, відпочивок, а в неї з дрібними дїтьми нема що раз укусити! Йой! Та же я б сїкла, вішала, залїзом пекла такого чоловіка! А він певно, нахапавши в мене бараболї, побіг із нею до коршми, не до дому!»

Гапка, очевидно, добре знала Цвяхову натуру, бо й, справдї, він, сміючись дурновато та півголосом балакаючи сам до себе — все про ту «погану відьму» та «опирицю» — підтюпцем біг до коршми, щоб за нахапану в Гапки бараболю вижебрати в Жида хоч чарку горілки. Правда, і в його уяві мигнув образ жінки — помарнїлої, сумної та голодної, ситої хиба побоями та слїзьми, образ двох дїтей, що вже кілька день хиба тим жили, що їм із милосердя давали сусїди, — в його серцї ворохнув ся порив вернути ся й занести їм хоч отсї картоплї на обід. Але в його здеморалїзованій души добрий порив не міг удержати ся довше, як вода на решетї. Він махнув рукою й засміяв ся:

— Нехай їх чорти беруть, про мене! Буду я ще ними турбувати ся! Нехай ідуть таксамо на роздобутки, як я! А не хочуть, то най здихають! Я про них дбати не буду!

І, вспокоївши таким способом своє сумлїннє, він потяг до коршми.

А Гапка, виливши на Цвяхову голову повний-верховатий кіш проклонів і постановивши собі в души відвідати по обідї Цвяхову жінку та занести їй і дїтям недоїдки з обіду, впала в дуже покутяний настрій і, пораючись коло печі, затягла якимось гробово-плаксивим голосом стару аскетичну пісню:

Przed oczy Twoje, Panie,
Winy nasze składamy,
A karanie,
Które za nie odbieramy,
Wyrównywamy.

Kiedy nas karzesz,
Prosimy cię, abyś się zmiłował,
A gdy się zmiłujesz,
Pobudzamy cię, znowu,
Abyś nam nie folgował.[1])

---

[1]) Перед Твої очі, Господи, складаємо наші провини, а кару, що за них одержуємо, приймаємо. Як нас караєш — ми просимо Тебе, щоб Ти над нами милосердив ся, а як змилосердиш ся, ми знов Тебе спонукуємо, щоб Ти не потуряв нам.

III.

Вийшовши з кухні, пані Олїмпія звільна й обережно, з тацою в руках, пішла до нової офіцини, того невеличкого прибудівку, що врізував ся в сад своїми білими стїнами. А йдучи, вона пильно озирала все довкола, так пильно, немов би хотїла й найменшу дрібницю заховати в памяти.

Нова офіцина — се був невеличкий партеровий будиночок, мурований і критий ґонтами, притулений безпосередно до тої частини офіцини, в котрій містила ся кухня. В тім будиночку були дві половини, роздїлені невеличкими сїньми; в кождій половинї був один обширнїйший покій із двома вікнами в сад і одна кухня, з одним вікном на подвіррє. Одна половина тепер стояла порожня; тілько раз або два рази до року в нїй пробував хтонебудь. У другій половинї жив о. Нестор, і на сю власне половину, висунену геть у сад, обернена була вся увага панї Олїмпії. Ось поблискує до сонця вікно, що освітлює кухню. Воно заслонене зеленою патичковою сторою й заперте. Та ряма недобре пристає, видно, долїшня защіпка відірвана. Паркан, що віддїлює подвіррє від саду, не доходить до офіцини так, що перед вікном о. Нестора містить ся ще малесенький огородець, обведений не дуже високими штахетами. В огородцї колись саджено квітки, та від кількох лїт нїхто до нього не доторкаєть ся. Грядки поросли буй-

ною травою, попід штахетами розсіли ся широколисті лопухи й махають своїми гачковатими, сріблясто-рожевими головками повище штахетів. Попід стіну поросла буйна хопта[1]): полин, ластівяче зіллє та чорнобиль пнуть ся одно поверх другого, зазирають у вікно кухні та пишають ся до сонця своїми рясними листочками. Тілько в самім куті городця одинокий могучий соняшник вистрілив високо понад усю оту квітчасту та запахущу юрбу і, треплючи своїми широкими листочками в ранїшнїм вітрі, зпровола силуєть ся накручувати свою тверду шию з величезним на нїй цвітом туди, куди пливе сонце по безхмарім небі.

Двері до сїней нової офіцини були відчинені. Пані Олїмпія знала добре, що о. Нестор що-вечера, йдучи спати, сам зачиняє двері за собою на замок. Замок сей, новий, французький, сам о. Нестор купив пару лїт тому назад у Львові і ключ від нього носив усе при собі. Коли двері відчинені, значить, певно Деменюк уже збудив о. Нестора, або хтонебудь другий прийшов до нього. Пані Олїмпія на хвилину зупинила ся в сїнях, щоб послухати, чи хто розмовляє з о. Нестором, а, тимчасом, очі її окинули таксамо пильно і старанно нутро сїней, як пильно і старанно вона перед тим оглянула зверхнїй вид сеї офіцини. В сїнях було пусто, тілько в однім куті стояла лавочка, котру часом увечір о. Нестор казав виносити в сад, коли хотїв посидїти та подихати запахущим вечірнїм холодком. Двері від другої порожньої половини були замкнені; в них і досї сторчав ключ після того, як перед тижнем провітрювали покій. Пані Олїмпія без довшої застанови, машинально витягла ключ із дверей і сховала його до кишенї. В покою о. Не-

---

[1]) бурян

стора було тихо; тілько по хвилині пані почула плюскотаннє води — знак, що о. Нестор при помочі Деменюка вмивав ся. Не стукаючи до дверей, пані ввійшла до середини.

— Добрий день вам, отче! — сказала голосно, знаючи, що о. Нестор трохи не дочуває. О. Нестор власнє вмив ся і стояв із лицем, закритим рушником. Тремтячими руками він силувавсь утерти ся, та не міг сього зробити, поки Деменюк, поставивши набік коновку, не підійшов до нього й не обтер йому лице, голову й руки.

Всякому, хто б перший раз побачив невеличку, згорблену, поморщену та тремтячу фіґуру о. Нестора, мимоволї насунулось би порівнаннє зі старим, зверха привялим, а в серединї хробачливим, грибом. Так і здавало ся, що ота жовта, поморщена шкура тілько й держить кости без крихітки мяса та крови, що отся велика сива голова з обголеним лицем і з густим іще, сивим волоссєм наверха ось-ось злетить із тулуба — так неміцно держалась вона на довгій, худій шиї. Худі, аж страшні руки з довгими кістлявими пальцями, широкі колись, а тепер запалі груди, вихудлі ноги, обуті без панчіх у якісь старі та протоптані пантофлї[1]), доповнювали образ о. Нестора. Він мав на собі тілько чорну камізельку поверх сорочки й такі ж штани; старенька реверенда[2]), старанно вичищена Деменюком, висїла на кілочку коло дверей, що вели до покою.

— О, о, о! — промамкав о. Нестор своїм беззубим ротом. — Ве . . . ве . . . вельможна пані самі! . . . Та де ж таки . . . А я старий . . . не прогнївайтесь . . . адже бачите! . . .

---

[1]) виступцї, туфлї

[2]) ряса (лат.) — так звуть скрізь рясу унїяцькі пан-отцї

І він, увесь тремтячи, почав кидати ся то в сей, то в той бік, неясно почуваючи, що щось треба було зробити, та не знаючи, що власне.

— Але ж нічого, пан-отче, нічого! — вспокоювала його пані Олїмпія. Та він не вспокоїв ся, метнув ся к вікну й мало не перевернув мидницю[1]) з мильною водою, котрою тілько-що вмивав ся, опісля рушив у противний бік, де стояла велика шафа від убрання та, й там нічого не здобувши, почав без цїли лапати руками, мурмочучи щось таке незрозуміле не то сам до себе, не то до пані, що все ще стояла насеред кухнї з тацою в руках.

Аж старий Деменюк вибавив[2]) о. Нестора з клопоту. Спокійно, не кваплячись, він ізняв із кілочка реверенду й, придержуючи неспокійного о. Нестора, надїв її на нього. Аж тодї й о. Нестор заспокоїв ся, немов би отся реверенда була для нього сталевим панциром, за котрим він чув ся зовсїм безпечним, а без котрого грозила йому нехибна загибіль.

— Дуже . . . дуже перепрошую, що пані добродїйка так мене застають . . .

— Але ж нічого не шкодить! — з усміхом повторила пані Олїмпія.

— А . . . а . . . а . . . пані добродїйка тут стоять тай стоять! Ото з мене роззява! Прошу близше!

І о. Нестор трохи певнїйшим ходом поступив до дверей, що вели до його покою, відчинив їх і попросив паню Олїмпію, щоб увійшла до середини.

— Я зараз! Я за . . . зараз буду на послуги пані добродїйки! — промовив він, лишаючись іще на хви-

---

[1]) умивальник

[2]) спас, вирятував (поль.)

лину в кухні, щоб переговорити з Деменюком, що, тимчасом, підтягнувши стору й відчинивши вікно, вилляв прямо в огородець з мидниці воду й витирав мидницю якимось старим полотенцем.

— Так як кажете, Гнате? — гомонів о. Нестор. — Єґомость[1]) ваш, теперішній парох, не їхав учора нікуди?

— Ні, прошу єґомосця.

— Значить, сьогодні сам буде правити?[2])

— А вже ж, що сам.

— Ну, то й добре! А то він учора, знаєте . . . присилав до мене. ‚Я‘ — каже — ‚поїду до свояків‘ — не знаю, де там у нього які свояки, — ‚то ви, отче Нестор, відправте за мене службу.‘ Ну, я обіцяв не для нього, а для божого слова. Але сьогодні чую ся таким якимось ослабленим . . . не знаю, як би я відправив ту святу службу.

— То, може, єґомосць до утрені стануть?

— А так, так . . . до утрені піду. Зараз, тілько поснідаю. І так вона в вас не зараз іще зачнеть ся.

— Та вже б пора починати.

— Ну, то йдіть, скажіть паламареві, нехай дзвонить, а я зараз . . . я не забавлю вийти.

Деменюк, уклонивши ся, пішов геть, а о. Нестор подав ся до свого покою. Пані Олімпія вже накрила столик, поставила на нім каву й булку, покраяну на тонкі, рівні скибки, а сама стояла при вікні й тонула поглядом у темній зелені саду.

— Ах, пані добродійка . . . самі трудили ся! . . .

---

[1]) з-польського — jego mość = його милість, назва для попів у Галичині

[2]) службу

лепотів о. Нестор, мечучись то сюди, то туди по покою, немов силував ся прибрати, усунути той нелад, який панував у кождім куточку. Та ніщо йому не вдавалось, і, вкінці, махнувши рукою, він сів при столику.

Пані Олімпія ввесь той час стояла обернена до нього плечима, дивлючись у сад. Вона хотіла показатись йому спокійною й байдужною, щоб тим і його успокоїти. Аж коли він сів, вона звільна обернула ся і промовила тоном, повним якоїсь материнської ласки:

— Але ж, пан-отченьку! Не робіть собі ніяких церемоній! Знаєте, що в нас усе по-просту, по-домашньому. Ви мені не подивуєтесь, що сама вам несу сніданнє — так якось випало . . . Ну, і я вам також не подивую ся. Що вже нам старим церемонити ся! — додала з усміхом і махнула рукою.

— Але де ж таки! . . . Щоб вельможна пані самі! . . . — не переставав бентежити ся о. Нестор. — Чи не було слуги ніякої?

— Ну, отче, покиньте вже се! Прошу, беріть ся до кави, а то зовсім застигне!

І поки о. Нестор тремтячими руками мішав каву, ламав булку та мочив її в каві, щоб опісля могти, не кусаючи, проковтнути її, пані присунула собі крісло, сіла насупроти нього й балакала тим самим супокійним, добродушним тоном.

— Адже ж нині неділя, — доброго апетиту, пан-отче! Надворі чудесно. Радість якась розлита скрізь у природі. От я й подумала, що треба б і вам, старому пустинникові, справити хоч невеличку радість. А тимчасом здаєть ся, що мій прихід наробив вам більше клопоту.

— Але ж, ясна пані! — скрикнув о. Нестор. — Якже

ж можете так думати? Їй-богу, я з радости . . . з утїхи . . . що ви . . .

З тої радости він упустив намочену булку на обрус і, лапаючи її, мало не перевернув чашку з кавою. Панї Олїмпія допомогла йому дійти до ладу й, запросивши його, щоб снїдав зовсїм без женади, говорила далї:

— Се, властиво, я повинна б робити завсїди. Адже ви в нас не якийсь постоялець, а гість у домі. Навіть трохи більше — не правда пан-отче?

І вона окинула о. Нестора лукаво всміхнутим поглядом, та коли він знов зачав метушити ся, вона жестом руки вспокоїла його.

— Я не хотїла вам сказати нїчого прикрого! Мій Боже, чи я ж маю право робити вам якісь докори та неприємности? Ви сто раз більше мали б право робити їх менї.

— І на що? — поквапно перебив її о. Нестор. — Адже ж я хилюсь . . . хилюсь уже . . . — Він урвав, щоб не згадати про гріб, смерть і тим подібні речі, котрих на дїлї бояв ся якимось диким, забобонним страхом, і тілько по хвилинї, зітхнувши, додав: — Я молюсь . . . молюсь за себе й вас і за всїх . . . за всїх . . .

— Свята душа ви, пан-отче! — говорила далї панї Олїмпія, з таким виразом, котрий аж надто ясно говорив, що її думки далекі були від усяких святих тем. — Ох, як гаряче й я иноді молюсь! — додала, завертаючи набожно очі й зітхаючи зо глибини грудей. — Одна тілько молитва і скріпляє мене. Як би не вона, здаєть ся, иноді б руку на себе саму наложила.

— А хай Бог боронить! — скрикнув о. Нестор. — Що се вельможна панї говорять! Хиба можна про таке думати?

— Видно, що можна, коли думаєть ся. І навіть мимоволї на ум іде. Адже ж знаю, що се гріх! Так що ж, коли горе моє! Горе мов повінь окружає мене з усїх боків, грозить залити мене з головою.

— Але яке ж се горе? — запитав, трохи нахмурившись, о. Нестор, докінчуючи пити каву. Він потрохи вже й догадував ся, куди гне ясна панї зі своєю розмовою і, видимо, не рад був такому поворотові. Та панї Олїмпія не вважала на той вираз неохоти, що пробіг по лицї о. Нестора.

— Хиба вам незнане моє горе? Все воно одно, та все більшає. Адже ж знаєте! — додала, понижуючи голос. — Адась знову програв півтора тисячі в карти.

— Півтора тисячі! — скрикнув о. Нестор із таким виразом, мов би силував ся своєю фантазією змірити й оцїнити велич тої суми.

— Сцени менї робить . . . Замісць, що я мала б йому . . . — крізь сльози говорила панї Олїмпія. — ‚Як не заплачу‘ — каже — ‚до тижня, то в касинї мене визнають за інфаміса[1]), виключать . . .‘

— Се й давно б слїд! І добре було б для нього, — воркотїв о. Нестор. — І чого доброго він учить ся в тім касинї? Господи! Я б усе те касино розігнав! Адже се гнїздо розпусти, содома якась! А вони, засліплені, вважають його основою свого шляхетського гонору.

— Так то, пан-отче, так! — спокійнїйше мовила панї Олїмпія. — Та все-таки нам старим не слїд свої міркування накидувати молодїжі. Молодїж мусить вишуміти ся. Молодїж потребує вражінь, емоцій . . .

— Добре, добре! Тілько ті враження й емоції не мусять бути такі дорогі та коштовні. Адже ж півтора

---

[1]) нечесного

тисячі за один вечір! А скілько то часу й сили і праці треба, щоб їх зібрати!

— Ой, правда, правда! — говорила пані. — Хиба ж я йому сього не говорю? Та що то поможе? Він не забув іще своїх віденських часів. А в додатку компанію собі підібрав . . .

— То то й є! То то й є! — підхопив о. Нестор. — — Як то Німці кажуть: Bö . . . böse Gesellschaften verderben gute Sitten[1]). А тут, на біду, Адасеві обичаї ніколи не були надто добрі. Не було що так дуже і псувати.

— Ні, пан-отче! Сього не говоріть! Се несправедливо. В Адася золоте серце, благородна душа. Я се знаю ліпше, ніж хтонебудь другий. З нього може вийти, і дасть Біг вийде, ще дуже гарний чоловік.

— Дай Боже! Дай Боже! — півголосом промовив о. Нестор.

— І компанія його непогана. Навпаки, по доборі тої компанії власне найліпше можна пізнати його характер, його вироблений смак і дистинкцію. Обивательські діти[2]), з дуже добрих домів, освічені, добре виховані. Правдива приємність із ними говорити.

— Тілько неприємність платити! — сердито буркнув о. Нестор.

Пані Олімпія довгим поглядом окинула його, поглядом, у котрім виразно малювала ся погорда аристократичної натури до плебея й його плебейської льоґіки, котра всякі духові й товариські приємности й користи міряє й цінує на ціну грошей. Та вона перемогла себе, щоб не підпустити шпильки о. Несторові, й лагідним, трохи жалібним тоном говорила далі:

---

[1]) Погані товариства псують добрі обичаї (поведінку).

[2]) діти дідичів; польський обиватель — дідич

— Платити б іще нічого. Товариство, в котрім Адась обертаєть ся, вимагає того, щоб не дуже дорожити грішми. Зрештою, для Адасевої карієри се може бути дуже корисне . . . дуже корисне. Є навіть надія . . . Коли б тілько якийсь час іще нам продержати ся.

О. Нестор сидів як на шпильках. Розмова на сю тему йому дуже не подобалась, ворушила в його душі щось недобре, неприязне. Під впливом того нутрішнього зворушення він оживив ся, випрямив ся. Голос його став певнійший, рухи живі й різькі, в запалих старечих очах заблисли дві искорки. Він знав уже з досвіду, чим скінчить ся вся ота прелюдія. За час його десятилітнього побуту у дворі нераз уже йому доводилось її слухати. То Адась, то пані Олїмпія вигравали її перед ним і завсїди кінчили покликом до його каси. Тілько той, хто знав усю безодню його скупости й також правдивий характер його відносин до обоїх панства Торських, міг би зміркувати, яку тяжку й безвихідну нутрішню боротьбу мусїв переходити сей нещасний старець, на яку тортуру розпинали його оті просьби. Та досї жадання панства Торських були скромні, хоч і йшли звільна та постійно все вгору. Сто ґульденів[1]), двіста, пятьсот, ну, тисячу (на висилку Адася до Відня до шляхетського інститута Theresianum) — се все були жертви або дрібні, або усправедливлені такою потребою, котру й тїсноумний о. Нестор при деякім напруженню міг зрозуміти. Але тепер, очевидно, дїло закроєне було на ширший розмір. Вже сама вступна вістка про програні Адасем півтора тисячі казала сього догадуватись, а кінцеві слова пані Олїмпії про те, що треба б їм (при такій Адасевій господарцї)

---

[1]) австр. ґульден = дві корони

ще якийсь час продержати ся, відслонювали перед його уявою широкий і дуже непринадний горизонт.

«Не дам нічого! Не дам ані цента![1])» — шибнуло в його голові, й він міцно зціпив свої беззубі вилиці, щоб тим закріпити свою постанову.

— Кажете, пані, — процідив, нарешті, коли пані Олімпія зробила артистичну павзу і гляділа на нього мелянхолійно-солодкими очима, — що є якась надія? А що ж то за надія, коли вільно спитати?

— Ах, то делікатне діло! — гаряче промовила пані Олімпія. — Секретне діло, котрого я не повинна б розголошувати. Ну, та вам, як старому приятелеві . . . — і вона, добре обчислюючи ефект свого слова, через стіл протягла свою руку, не зовсім іще позбавлену красоти й елястичности, і мягко стиснула нею костомахи, обтягнені поморщеним жовтим перґаміном, що становили руку о. Нестора. — Ви знаєте, який у мене Адась красавець, який приємний у товаристві, як уміє подобатись жінкам. Ох, я то давно говорила, що не наука, не знаннє, не служба, а красота й товариські таланти будуть основою його щастя. І подумайте собі, одна молода княжна — прізвища не можу вам сказати — смертельно влюбила ся в нього. Вродлива як ангел, а маюча[2]) . . . Ну, про те нема що й говорити. Досить сказати, перша партія на ввесь край!

— Ну, то дуже ґарно! Дай Боже щасливо!

— Певно, певно, що гарно; я з усього серця бажаю Адасеві поводження в тім ділї. Та все-таки власне се діло робить менї величезний клопіт.

— А то чому?

---

[1]) крейцара (поль.)

[2]) багата

— Бачите, в нашім стані такі діла не уладжують ся так шасть-прасть. Тут із обох боків ідуть довгі пертрактації, переговори, иноді навіть формальні шпіонування. Тут усе обдумуєть ся, обчислюєть ся. І характери, і склонности та вподобання обоїх молодих, і їх життє, ступінь освіти та вся минувшина аналїзують ся з обох боків на фамілїйних радах скрупулятно, і життє батьків, близьких свояків, і вся, так сказати, ґенеальоґія підпадає під гостру критику. Ну, та з тим усім я спокійна. Наш рід хоч не княжий, та все-таки нї стародавністю, нї традицією, нї блиском заслуг тамтому не уступить, а минувшина і прикмети Адася також не боять ся критики.

Злобні искорки живійше замиготїли в очах о. Нестора. Панї Олїмпія, чуючи їх погляд на своїм лицї, схилила очі й сильнїйше стисла руку о. Нестора.

— Ну, нї, — додала вона, відповідаючи немов на якийсь невисказаний ним закид, — про се не думайте! Так глибоко критика не буде входити. Та инша річ мене трівожить — фінансовий бік справи. Правда, тут критика другої сторони не мусить бути така гостра, та все-таки . . . Прийдеть ся приймати й віддавати візити, — все се одно, знаєте, що значить при теперішньому станї нашого маєтку. Кілько тут треба вложити, щоб привести до відповідного порядку помешканнє, будинки, тоалєту, стіл і все, чого треба. Та бо на тім не досить. Треба показати, що Адась господарює, що вміє дбати про маєток, уміє адмінїструвати своїм і чужим добром. Він власне почав на фільварку будувати горальню . . .

— Чув я, чув про сю його фантазію! — буркнув о. Нестор.

— Чому ж се фантазія? Адже горальня — одинокий

промисел, котрий приносить честь шляхтичеві й дає певний дохід.

— Нехай і так! Але як же се він розпочинає будувати горальню, не маючи в кишені грошей, а тут іще програє в додатку півтора тисячі? Хиба фантасти або безумні так роблять.

— Зовсім ні, пан-отче! Зрозумійте його ситуацію! Між товариством, у котрім він тепер обертаєть ся, є також брат його будущої богданки. Той брат грає в карти, закликає Адася — ну, годі ж хлопцеві відмовити, і Адась програє. Той самий брат буває иноді в Адася на фільварку в гостині — і нині, мабуть, буде — і, знаючи, що Адась має думку про його сестру, пильно придивляєть ся господарству і прислухуєть ся до господарських плянів Адася. Що ж природнійшого, як висунути на перший плян збудованнє горальні? Бачите тепер, що одно і друге стоїть у звязку, входить у плян нашої — скажу так — кампанії. Коли б тілько продержатись із честю якийсь час, довести плян до діла!

— Ну, так затягніть позичку!

— Не можна, пан-отче! Що вже там кажіть — маєтність наша невеличка, а вся вартість її, вся слава нашої економії перед посторонніми власне в тім лежить: гіпотека чиста! Се так, як би хто панночці сказав найкращий комплімент. Я вже що инше думала — продати ліс, хоча він також немала примана й окраса нашої маєтности. Та тепер продавати його, то значить — кинути його зовсім у болото, позбути ся його за пів дармо. Тепер у дровяній торговлї застій, ціни доброї нема, значить, продаючи його тепер, ми зараз би скомпромітували себе ще гірше, ніж затягаючи позичку. Всякий би казав: Ого, мусіло їх дуже притиснути, коли аж до такого нерозумного інтересу взяли ся. Може,

в зимі шанси поправлять ся, тоді, очевидно, я ліс продам і зможу очистити ся від усіх зобовязань . . .

Пані не договорила і знов мелянхолійно-благальним поглядом зависла на лиці о. Нестора. Та той мов не розумів, про що річ ішла. Він звільна шелевів губами, мов шепчучи щось без голосу. Голова його похилила ся наперед, перегнула ся трохи набік, немов він силкував ся ловити вухом якусь далеку, таємну вістку. В ту мить у повітрі загудів голос великого церковного дзвона, а зараз за ним заплакали й два менші дзвони:

— Бам-билю, бам-билю, бам-билю! бам! бам!

— А! Дзвонять на утреню! — сказав радісно о. Нестор і встав із крісла. Даруйте, ясна пані, я мушу йти.

— Ну, а наше діло? — з виразом розчаровання процідила пані Олімпія.

— Наше? То є, властиво, ваше діло! — сказав поспішно о. Нестор. — Що ж, щастибі, щастибі на все добре! Я не хочу несправедливо судити про Адася й бажаю йому всього доброго.

— О, я знаю се, знаю! — з уданим жаром промовила пані Олімпія. — Я знаю, що ви бажаєте йому добра й не відмовите своєї помочі, коли ходить про те, щоб те добро осягнути.

— Помочі? — з переляком видивив ся на неї о. Нестор. — Чим же я можу йому допомогти? Я старий чоловік. Коло панночок із-роду-віку не вмів заскакувати . . .

— Ах, жартуєте, пан-отче! — весело скрикнула пані Олімпія, вставши також із місця і збираючи зі стола посуду й накриттє. — Ну, та се діло важне. Ми ще про нього поговоримо, правда? Адже ж я думаю, що наша довголітня знайомість, наша приязнь дає мені право говорити з вами по щирости! Ну, ну, так до

побачення! Ах, а ще одно, трохи не забула! Сьогодні оті молоді люде, що я про них згадувала, Адасеві товариші, будуть у мене в гостині. Хочете, щоб я й вас запросила, щоб ви побачили, послухали їх?

— Мене? — знов із переляком скрикнув о. Нестор. — А мене чого між молодих паничів? Що я для них за кумпанія? Ні, ні, дякую красненько!

— Ну, як думаєте. А були б побачили брата тої панночки, про котру я згадувала.

— Брата! А що мене той брат обходить? Ні вже! Я волю посидіти в себе спокійно або пройти ся по саду!

— Воля ваша! До побачення, пан-отче!

І пані, забравши посуду й накриття, вийшла від о. Нестора. А той мовчки, та ненастанно порушуючи губами, почав збирати ся до церкви.

IV.

О. Нестор правив утреню дуже помалу. В річах обряду й богослуження він був педант. Кожду молитву читав, чи співав звільна, виразно, не кваплячись і не ковтаючи слів, і того самого вимагав від дяків. Парох місцевий, наслїдник о. Нестора, о. Крайник, молодий іще й дуже живої вдачі чоловік, прийшовши до церкви в пів утренї, дуже нетерпіливив ся в захристії. Він був натще, й його ждала довга служба божа з проповіддю й акафистом, а о. Нестор по утренї буде вільний. О. Крайник не дуже прихильно відносив ся до о. Нестора, хоча в очі йому чинив ся дуже покірним та послушним через те, що о. Нестор жив у дворі й, як мовить ся, «мав плечі» у коляторки[1]). Правда, о. Крайник досї не потребував протекції о. Нестора й духом чув, що на випадок потреби о. Нестор не дуже квапив ся б йому допомогти, та все-таки він волїв заховувати хоч про око людське приязні відносини до свого попередника, знаючи, що той, бодай коли-не-коли, виручить його в церкві, а хто зна, може, коли допоможе й де в чім иншім.

Уже була майже восьма година, коли о. Нестор ледви-не-ледви дочитав утреню. О. Крайник, не чекаючи, поки він усе скінчить, убрав ся в фелон і став у цар-

---

[1]) Колятор — пан, що «презентує» парохію.

ських вратах до мировання; ся функція несла певний, хоч і невеличкий дохід, і тут парох не давав другому виручувати ся. Крім того, в о. Нестора дуже вже трясли ся руки, щоб він міг брати ся за се утяжливе діло. Він і так, утомлений цілогодинною стоянкою при вівтарі, вийшовши в захристію, як був у фелоні й епітрахилї, так і сїв на мягкому, шкурою оббитому кріслї й довгу хвилю кашляв та важко віддихав, поки Деменюк, повертаючи та нахиляючи його як автомата, знїмав з нього богослужні ризи.

— Га, га, старість не радість! — воркотїв о. Нестор, важко хитаючи головою. — Не служать ноги . . . анї груди . . . нї! А про те слово боже . . . святе officium . . . нї, нїколи не згоджу ся на те, щоб отак питлювати, як ті наші молоді.

Сей докір, хоч загально сказаний, відносив ся без сумнїву й до о. Крайника, котрий, по скінченім мированню ставши на службу божу, ще заки о. Нестор добре видихав ся, добіг до євангелія. О. Нестор, сидячи у кріслї, раз-у-раз хитав головою, немов дрімав, від часу до часу своїм старечим голосом підтягав ураз із дяками святі співи, та все уривав, коли дяки починали занадто швидко дріботїти і знову критично хитав головою.

Проповідь о. Крайник звичайно говорив не по євангелію, а аж по закінченню служби, перед акафистом, і для того о. Нестор не дуже довго і ждати мусїв на кінець властивого набоженства. Коли дяки відспівали «Буди імя Господнє», він при помочі Деменюка встав, поправив на собі реверенду, перехрестив ся тричі і, взявши старий соломяний бриль, прямо з захристії боковими дверми вийшов із церкви.

На цвинтарі було чимало народу, чоловіків і жінок із дїтьми. Відповідно до старого, хоч і не дуже на-

божного, звичаю більша частина вірних на час казання й акафисту виходила з церкви провітритись, дихнути свіжим повітрєм, погріти ся на сонїчку та погуторити. Одні стояли громадками коло дзвіницї, другі ходили поміж могилки, відчитуючи написи на деревляних хрестах та споминаючи небіщиків, а найбільша частина сидїла здовж церковної стїни на відсонню, балакаючи про косовицю, про погоду або судячи сусїд та сусїдок.

Коли о. Нестор був іще парохом у Торках, він нераз гостро виступав проти сього звичаю її казав перед казаннєм замикати двері церкви, щоб люде мусїли слухати його наук. Тодї його поява на цвинтарі серед сих ґруп, святочно поприбираних та занятих сумирними, хоч зовсїм не побожними розмовами, справила б була велику трівогу та замішанину. Але тепер вони вже не бояли ся о. Нестора. Новий парох, провадячи своє officium більше по-ремісницькому, байдужими очима глядїв на сей народнїй звичай, а о. Нестор не вважав потрібним мішати ся в його педаґоґічну методу й наганяти людей до церкви. Отим то його поява на цвинтарі не справила нїякої трівоги. Навпаки, старі й малі почали підходити до нього, кланяючись чемно, й цїлувати його по руках.

О. Нестор, очевидно, рад був тим ознакам пошани, які показували йому селяни. Його память послабла вже: він тямив і знав по імени тілько старших своїх парохіян; молодших не міг пізнавати. Та про те він ласкаво всміхав ся до них, гладив їх по головах, запитував, чиї вони, й як живеть ся їх батькам, а зі старшими радо вдавав ся в довші розмови. Треба додати, що й Деменюк, котрий не відступав його за ввесь той час, багато допомагав його памяти, нагадуючи йому

імена й важнійші події з життя кождого з тих людей, що підходили до нього.

От так проводжений, о. Нестор вийшов за хвіртку церковної огорожі. Випадково, чи ні, досить, що він попав не в ту хвіртку, що вела до двора, а в ту, що виходила на гостинець[1]), при котрім по обох боках, потопаючи в густій зелені верб, лип та овочевих садків, розкинулось чимале село Торки. Зараз по другім боці гостинця, насупроти церкви стояла «плєбанія»[2]) — новий, просторий будинок під ґонтами, з двома коминами на дасї, з ґанком до гостинця і з квітником перед ґанком. Ся плєбанія збудована була вже за о. Крайника, розумієть ся, коштом громади, котра дуже бідкала ся, поносячи тягар конкуренції, та з жалем згадувала о. Нестора, що більш як 30 літ прожив у старій плєбанії, критій соломою та попідпираній з усїх боків дрюками. Але о. Крайник був молодий чоловік, з новою освітою й більшими вимогами, мав жінку й дітей, приймав гостей і ждав женихів для дочок, значить, не міг жити у старій, майже хлопській хатї.

О. Нестор, хоча сам задля старости й немочі зрік ся парохії, все-таки зі слабости людської рад був тому невдоволенню громади з нового пароха; часті нарікання громадян на тягарі конкуренції приймав з єзуїтською покорою, перекривляючи голову набік та говорячи в-одно:

— Га, то трудна рада! За то маєте молодого священика з імостею[3]), паничами й панночками! Ви думали, що все вам ваш старий піп буде! Нї, любі мої, треба й до молодих навикати!

---

[1]) битий шлях

[2]) попівщина

[3]) попадя (поль. jej miłość)

Громада думала, що о. Нестор, бачучи неспроможність людей і великі кошти на будову нової плєбанії, причинить ся й від себе чимнебудь до покриття тих коштів. Всї тямили, що коли ще за його урядування будовано нову церкву, він із власної кишенї дав 3000 ґульденів на будову, а потому ще 2000 на малюнки та закупленнє ріжних церковних сосудів. Та сим разом громада перечислила ся, бо о. Нестор не дав нїчого. «Дім божий, то зовсїм инша річ», — мовив він до депутації, котра від громади прийшла була до нього, — «але плєбанїя! . . . Я жив у старїй халабудї, а й тепер, як бачите, живу не краще . . . А хочете новому парохові палату будувати — га, воля ваша. Але я до сього не буду належати. Ще, мóже, скажете менї для його їмостї фортепяни справляти . . .»

Дивна натура людська! Хоча о. Нестор чув добре, що целїбат звихнув цїле його життє, випхнув його зі звичайної людської колїї, зробив відлюдком, приглушив його духові спосібности, та все-таки він не любив, не поважав жонатих попів, не радо бував у них, а в новій плєбанії, в домі о. Крайника, таки зовсїм нїколи не був. Навіть у час візитації митрополита він не дав склонити ся, щоб переступити поріг нової плєбанії. Щось немов відпихало його від неї, немов якимось противним, чужим для нього духом віяло від того ґанка, обвитого густим диким виноградом, від тих широких та ясних вікон із білими гачкованими фіранками та з вазониками цвітів на варцабах, від того квітника з пахучими бальзамінами, левкоями та цїлими грядками резеди та високих мальв і ґеорґінїй. Відтам доносили ся часто молоді, свіжі голоси дїтей о. Крайника: сріблистий сміх панночок, здоровий, металїчний регіт паничів-студентів, гармонїйні акорди фортеняна — бризьки і хвилї того

спокійного та багатого змінами, шумом родинного попівського життя, котре повинно б було випасти й йому на долю, та котре відібрала йому якась лиха, чи добра доля. Не можна сказати, щоб о. Нестор, старий, згорблений та близький могили, завидував свойому молодшому наслідникові того родинного життя, щоб жалував своїх самотніх літ. Його серце давно вже зівяло, його чуття були притуплені, щоб почувати зависть ізза таких річей.

Як одинокий відгук того неприхильного чуття являла ся в нього якась їдка насмішка, коли проходив повз нову плєбанію, якесь критичне хитаннє головою, і вперта нехіть переступити поріг сього заказаного обістя.

— Таке то! — проворкотів він і сим разом, проходячи гостинцем, не то сам до себе, не то до Деменюка. — Татуньо там у церкві слово боже править, а донечка он якої веселої на фортоплясах витинає. Еманципантка! Не бій ся, до церкви не піде. Там саме хлопство! . . .

Деменюк нічого не відповів на сї слова. Вирісши змалку при церкві і при священиках, він привик шанувати кождого з них і не любив, коли якій духовній особі чимнебудь докоряли. А до духовних осіб він зачислював не тілько самих попів, але й їх рідню.

Аж коли минули плєбанію, й о. Нестор зовсїм успокоїв ся, Деменюк порівняв ся з ним зовсїм і, цїлуючи його в руку, сказав несміло:

— Я би отця духовного щось просив.

— Ви, Гнате? — здивував ся о. Нестор. — А що таке?

— Та я не знаю . . . Може то єґомостеви не в лад буде . . .

— А, Боже мій! Гнате! Говоріть бо по-просту!

— Та знають єґомость . . . Моя Маланка . . . ота, що в коваля служить . . .

— То ніби ваша дочка?

— Та так, так, дочка! Одиначка моя. Господи, тілько й усеї моєї рідні.

— Ну, і що ж із нею?

— Та недобре, прошу єґомосця. Дуже недобре.

— Захорувала?

— Е, ні, борони Боже! Хоч, правду кажучи, як би захорувала, то, може, мені не було б тілько гризоти.

— Ну, а що ж? Пустила ся на злу дорогу?

— Свят, свят, свят! А що то єґомость говорять! — аж зупинив ся з переляку Деменюк. — Хиба я на те свою дитину годував, і кохав, і в страсї божім виховував, щоб вона на злу дорогу пішла? Адже ж єґомость знають її!

— А знаю, знаю! Чесна дївчина, щира, роботяща . . .

— Е, що тото. Я її батько! Не хочу хвалити ся, бо то не моя заслуга, а божа ласка. Але скажу по-правдї: то золото не дївчина. Послушна, працьовита, порядок любить, мене старого шанує, для господаря як рідна дитина . . . Ні, на свою Маланку я ніколи не пожалую ся.

— Ну, так яка ж вам із нею гризота, Гнате?

— Така, прошу єґомостя, гризота, що цур їй та пек! Але почекайте, ще одно маю вам про неї сказати, ніби то, про мою Маланку . . . Знаєте, єґомость, що крім доброго серця і здорових, роботящих рук дав їй Господь і красоту. Не знаю, чи на щастє, чи на горе. Бо в бідному станї красота для дївчини рідко коли добро . . . Та чень то Господь милосерний якось оберне.

Бачите, сподобав собі її ковалів син, того таки коваля, що в него вона на службі.

— Максим, Максим ковалів, ага, ага, пригадую собі його.

— Той сам, прошу єґомостя. Гарний парубок, добрий, щирий і маючого батька син. Сподобав дівчину й батькови свому тай мені оповів ся. Що ж, я хиба Господу Богу подякувати можу за таке добро — кращого зятя й придумати не міг би. Та й коваль не від того. Чесний чоловік, знаємо ся від молодих літ, за маєтком він не гонить, дитину мою пізнав добре й полюбив. Бачите, пан-отче, все так і складаєть ся, щоб до доброго кінця дійти.

— Та дай вам Боже, Гнате! Дай Боже вам і вашій дитині всього доброго. Хоч то з тим ковалем . . .

— Лиш одно лихо, прошу єґомостя, — перебив його Деменюк.

— А то яке?

— Та не знаю, як і сказати. Бачите, наш панич, пан Адась . . . Не знаю, що йому стало ся, досить, що від якогось часу не дає Маланції спокою. Чи в полї, чи в саду, чи в лїсї, чи на пасовиці — де тілько вона покажеть ся, так щоб не при людях, зараз він коло неї і вродить ся. І баламутить менї дитину, прошу єґомостя, — от біда! Наговорює їй, щоб не йшла за Максима, щоб ішла до нього на службу, що він її зробить панею, візьме з собою до Львова, оженить ся з нею, і всякі такі дурниці. Дївчина вже і просила ся в него, і втїкала, і всяко відповідала йому, а він усе своє товче. Як би то простий парубок або який чужий, то вона б собі дала з ним раду. А то ж нашої дїдички син, я в його матері служу, то бідна дитина боїть ся надто гостро з ним обійти ся, щоб, буває, й менї і їй чим-

чебудь не пошкодив. Бо що йому? Хиба тяжко нам бідним досолити?

О. Нестор похнюпив ся й посумнів, слухаючи тої мови. Видно було, що вона дуже немило вразила його.

— Так чого ж ви хочете від мене? — спитав він нарешті.

— Або я знаю, чого й хотіти! — безрадно сказав Деменюк. — Я до єґомостя, як до рідного батька...

— Е, що там, батька! — якось сукристо буркнув о. Нестор, котрого ся історія, очевидно, скребла по серці. — Нехай дівчина пильнуєть ся, що ж тут більше можна порадити?

— То то й клопіт мій, — журливо говорив Деменюк. — Досї я хоч знав про підходи панича, та не бояв ся нічого. А тепер боюсь. Від кількох день щось стало ся дівчині. Ходить, як сама не своя. Раз весела, аж немов искри від неї скачуть, то знов потім сумна, що й слова від неї не видобудеш. І годї зміркувати, що вона думає, чого хоче і що з нею діеть ся.

— То злий знак! То дуже злий знак, — сказав о. Нестор.

— Власне, власне! І я так думаю, — підхопив Деменюк. — І для того я хотів просити — тілько най єґомость не гнївають ся за мою смілість! — чи не схотїли б єґомость сами з нею переговорити?

— Сам?

— Ну, нї! Разом зо мною. Але, може, єґомость ліпше промовили б їй до серця, може, вона сказала б, що з нею стало ся.

— Гм . . . Се можна . . . Поговоримо.

— О, велике спасибі єґомостеви! — сказав Деменюк, цїлуючи кістляву руку о. Нестора. — Я знаю, вона єґомостя поважає й любить як рідна дитина, і нічого

перед єґомостем не втаїть. Отсе вже зараз будемо проти ковалевої хати, то я викличу її в садок тай поговоримо.

Лице Деменюка прояснило ся, згорблена стать випростувала ся при тих словах. Він мимоволї прискорював хід і випереджував о. Нестора, та по хвилинї, похопивши ся, зупиняв ся серед дороги й дожидав старенького священика, щоб опісля ще раз і ще раз повторити те саме. О. Нестор ішов мовчки, тілько раз-у-раз рухав губами, немов нечутно розмовляв із кимось незримим.

Отак ідучи, вони по недовгім часї дійшли на кінець села. Остання хата була ковалева. Вона стояла наліво від гостинця, обведена високим дощаним парканом зі широкою брамою й містком до гостинця, мов якась фортеця, що сторожко глядить у безмежні поля, котрі зі сходу й півдня притикали тут до села. Тілько к півночі понад невеличкою болотянистою річкою Торівкою тягли ся довгою крутою змією головаті верби серед лугових сїножатів, а далї, за сїножатями, піднїмалось узгіррє, на котрім у вінку тополь стояв фільварок, де господарював панич Адась, а за фільварком, обмежуючи зовсїм видокруг із того боку, дрімав могучий панський лїс.

Зараз насупроти хати-фортеції, направо від гостинця, без огорожі, тілько обкопана невеличким ровом, стояла зброївня села — кузня. Невеличка, ґонтою побита, з навислим передом, спертим на чотирох стовпах, вона в робучий день усе була отворена, вічно лунала веселим гомоном людей, іржаннєм коней, стуком молотів та різьким, металїчним дзвенькотом кування. Тут раз-у-раз, від ранку до пізньої ночі, сопів важкий міх, прискав вогонь у горнилї, скакали искри зпід могучих ударів молотами, скрипіло залїзо, гризене пильниками, обер-

тало ся точило під дашком, кружляла чарка горілки між веселою, робучою компанією, ішли розмови, жарти, оповідання, чергуючись із палкою, енерґічною працею. Се справді була зброївня села. Тут виковувались усі оті леміші, зубці до борін, серпи, коси та заступи, що опісля як піонїри людської культури мали йти в широкі простори піль, риючи, дроблячи, валячи лавою та підгризаючи буйну ростинність людям на пожиток. Тут кувались вози, тачки та телїжки, підковувались конї та людська обува, щоб тим лекше могли поборювати труднощі, які сама земля, самі оті простори кладуть чоловікові при переходї з місця на місце. Тай дерева, лїси, камінне, річка й вітер, нїщо не було безпечне перед отим гнїздом голосної, шумної, загарливої працї. Тут виковувано сокири й топори, що, вигострені на точилї, блискали смертельною погрозою до того лїса, що ген там далеко на узіррю, мов темна хмара, тужливо шумлячи, немов сумуючи заздалегідь над своєю загибіллю, котрої насїння виковувала отся невеличка сільська кузня. Відси йшли у світ пили, сверла та долота, зладжені й вигострені на те, щоб різати, лупати, вертїти та довбати зрубані трупи лїсових велетнїв, немов розжовувати їх залїзними зубами людям на пожиток. Відси вийшли ті знаряди, що онтам геть-геть унизу, за фільварком, де річка Торівка широким півокругом опоясує узгірре, поклали поперек неї могучу греблю, зробили чималий став, побудували млин та запрягли оту саму річку, як другого слїпого Самсона, щоб задармо обертала його колеса. І вітрові грозила ся кузня, бо з неї, а не відки, виходили знаряди, що на дальших сугорбах узгірря, схованих за краєм видокруга, поставили цїлий ряд здорових вітряків. Одним словом — отсей невеличкий будинок, спертий на чотирох стовпах як баба Яга на

милицях, був великою й могучою силою, котрої впливи йшли широко й далеко навкруги, ширше й дальше, ніж західний вітер міг донести відгомін стуку молотів та дзвенькіт ковáла, що в ній розлягали ся.

А душею тої зброївні, тої могучої плодотворної сили, осередком веселої та працьовитої компанії, що тут день-у-день збирала ся, був сам коваль торський, Іван Гердер. Чудна мішанина, що вдаряла кождого в його назві, в тім сполученню руського імя з прізвищем заменитого німецького письменника, проявляла ся в цілій вдачі, походженню й поглядах торського коваля. Його прадід був чистокровний Німець, коваль, спроваджений зі Саксонії ще дідом покійного ґрафа Торського зараз у перших роках австрійського панування. Вже син того старого Гердера оженив ся з Русинкою, дочкою одного заможного торського господаря, а наш Іван, хоч тямив про своє німецьке походженнє, вважав себе Русином. Ще дід його покинув двір і осів у селї між господарями, хоч і не робив панщини; от тим то й Іван Гердер почував себе зовсїм мужиком, солїдарним із рештою мужиків і разом із ними стояв не то осторінь, не то в тихім ворогованню супроти двора. Була се приземкувата, коріниста та крепка постать. Густе, довге волоссє на голові, колись вогнисто-руде, почало вже сивіти, а великі довгі вуса, що закручувались аж до вуха, були білі як сметана. Та про те Іван Гердер не мав іще й шісдесять лїт, а його голос, колїр лиця, бистрота рухів виявляли в нїм чоловіка незломної енерґії, смілого та повного життєвої сили. Зі своєю великою, круглою головою, здоровими зубами та міцними вилицями, з широкими плечима й мохнатими, звичайно при роботї аж по лікті позасукуваними та окоптїлими руками — він подобав трохи на тих залїзних баранів, котрими у ста-

рину штурмовано мури. Тій зверхній подобі, типово німецькій та з деякими не менше типовими рисами Українця, відповідала і вдача Івана Гердера. Здавалось, що ваганнє, нерішучість, слабість волї та разчарованнє були зовсїм недоступні для його вдачі. Невтомний робітник, він був при тім і солїдний, незвичайно совісний робітник. Усякі противности не то що не знеохочували його, а ще й підбивали до боротьби та до працї. Натура наскрізь воєвнича, він про те був добрим сусїдом, веселим товаришем, любив жартувати та сміяти ся, і його кузня завдячувала власне тому його талантові своє оживленнє і многолюдність. Люде йшли до Гердерової кузнї мов по свячену воду: щоб відітхнути якоюсь свіжійшою духовою атмосферою, покріпитись, розвести душу. Коваль бував за молоду далеко по світї, був чоловік письменний, знав незлїчену силу вигадок та оповідань і вмів оповідати їх із таким виразом, з такою особистою закраскою, вмів до кождої нагоди підібрати відповідну повість, з кождої повісти розвести такі думки та виводи, що люде слухали його без голосу, тілько цїлим лицем яснїючи, цїлою душею всміхаючись та радїючи, хоч і самі не знали, чого. Їх душі, вбогі та прибиті щоденним горем, темнотою та деморалїзацією, чули в тім чоловіцї живу течію власної думки, сильного характеру й живої, своєрідної поезії, котрим усяка жива душа мусить спочувати та радувати ся, як молода ростина ясному та теплому сонцю весняному.

О. Нестор добре знав коваля Гердера ще з часів його молодости, та не любив його. Зачерствілій, хорій душі старого пан-отця було не до поезії здорових, хлопських натур. Він бачив у Гердері тілько одно — вільнодумця та єретика, тай то ще впертого, непоправного й, воєвничо настроєного, а тим подвійно небезпечного.

І, справді, найлюбійшим полем думок, міркованьь та мрій коваля Гердера, а при тім полем, на котрім із усею силою проявляла ся його воєвнича натура, було поле релїґії, церковщини, відносин попівства до народа. Хоча шкільна його освіта була дуже маленька, то все-таки він власною працею, читаннєм книжок і розмовами з ріжними людьми дійшов до таких думок, що геть-геть вибігали поза ті тїсні рямцї, в яких у нас немов би приписано, немов би Богом самим установлено обертати ся мужицькому розумові. Він виробив собі певний критицизм — спокійний, не визиваючий, та при тім і нетрусливий та неуступчивий. Зі своїми єретичними поглядами він не ховав ся анї перед мужиками в кузнї, чи на ярмарку, анї перед самими попами. Правда, він таксамо критично відносив ся й до инших верствів та установ суспільних, загалом до всїх тих, котрих називав «дармоїдами». І коли отак нераз у кузнї, гримаючи могучим молотом о розпалене залїзо, подразнений оповіданнями людей про ріжнородні кривди та утиски, коваль Гердер почне було зразу злегка, лагідно, навів іронїчно, а де далї зі що-раз більшим жаром та запалом перебирати ріжні болячки мужицького життя, ріжні недомагання мужицької думки, то голос його при тім ставав міцний та дзвінкий як нагострена сталь, роздавав ся чутко почерез стук молотів, стогнаннє міха, присканнє искор і скрип пильників, і такими ж яркими, прискаючими искрами западав у людські душі. Слухаєш було його инколи в отій напів темній кузнї, що мала тілько одні двері, а нї одного вікна, і в уяві твоїй мимохіть устає картина широчезної, дикої цїлини, покритої буйною хоптою, лопушнєм та кропивою. А по тій цїлинї якась таємна, незрима рука веде плуг — нехитрий, звичайний хлопський плуг, з добре насталеним, блискучим ле-

мішем і з таким же переднім залізом, що немов півмісяць одним гострим рогом впиваєть ся в землю. І йде той плуг звільна, важко та рівно й невпинно, скрипить инколи у твердому ґрунті, хрустить лемішем об камінці та недогнилі пеньки, але йде все далї й далї, підриває корінне хопти, ломить цілину, вивертає за собою товсту, рівну скибу. З Гердерової кузні йшли такі плуги, клали ся такі скиби не тілько по отсих справжнїх непереглядних чорноземних полях довкола, але також по запущеній, занедбаній цілині народньої думки, народнього духа.

— Знаєте що, Гнате? — обізвав ся о. Нестор, зупинивши ся перед ворітьми ковалевої фортеці, і, знявши капелюх із голови, краткованою хусткою почав обтирати піт, що густими краплями повиступав на його лиці, карку й величезній лисині, котрою світило ся все його тїмя. — Ніяково менї йти на обістє сього єретика. Недавно я ганьбив його й заказав йому, що доки не поправить ся, то я й слова до нього промовити не хочу, а, ввійшовши на його подвірре, я міг би його здибати, а тодї вже, звісно, прийшлось би говорити. Так чи не лїпше б ось що зробити? Я ось тут зажду на вулиці, а ви підіть тай викличте свою Маланку.

— Та нї, прошу єґомостя, — відмовив Деменюк. — Коваль іще в церкві, я його бачив. А по церкві він певно піде до ради громадської. Прошу, най уже єґомость ідуть! Зайдемо в садок, там є лавка, то можуть єґомость сїсти. А я Маланку зараз покличу.

— Дуже б менї не хотїло ся . . . Ну, та вже нехай . . . Бо ти знаєш, який се чоловік, отой коваль. І як таких людей земля свята носить . . . — воркотїв о. Нестор, дуже нерадо вступаючи в ковалеве обістє.

— Та що ж, прошу єґомостя! Видко ся, на щось

і їх Пан Біг потребує, коли їх держить на світі тай ще дає їм силу, веселість, здоровлє, маєток тай ще отаких дітей, як Максим.

— А . . . Максим . . . Максим ковалів . . . Се справді добра дитина, славний хлопець. Але не ковалева се заслуга, ні! І не думай, щоб усе отсе Бог йому давав за його заслугу. Ні, се тілько на пробу йому . . . чи отямить ся, чи скрушіє перед Богом. До часу се все, Гнате, до часу! А мине час . . . не хочу пророкувати, але чую се . . . хто доживе, той побачить . . . Не може то бути, щоб Бог не покарав такого грішника.

— Правду сказавши, прошу єґомостя, коваль дуже добрий і чесний чоловік, — несміло промовив Деменюк.

— Добрий і чесний! — скрикнув о. Нестор. — І ти се мовиш, Гнате? Як може бути добрий і чесний, хто в Бога не вірує?

— І в Бога він вірить і молить ся, се я добре знаю, — знов трібував сперечати ся Деменюк, провадячи попід руку о. Нестора вузькою стежкою в садку, протоптаною серед високої трави, до лавки, що стояла під величезною розлогою грушею.

— Ні, ні! Не вірить він у Бога! — змагав ся о. Нестор. — Бо як би вірив, то би слухав того, що Бог приказує. А молить ся тілько з гордощів, як той фарисей у євангелію, щоб люде бачили.

Деменюк не змагав ся далї, але, посадивши о. Нестора на лавці в холодку, пішов до хати, щоб викликати Маланку. О. Нестор сидів, похиливши голову, руками опертий на паличці й без голосу рухаючи устами, немов у дусї торочив і далї своє наріканнє на ковалеву безбожність. Погляд його непорушно спочивав на одній луком зігнутій стебелинці, по котрій звільна та невпинно повзла товста, зеленкувата гусїльниця, бажаючи

добрати ся до сочних листочків її цвітової корони, щоб її обгризти лакомими зубами.

«Отак і по нас повзе та надвигаєть ся, що кому суджено!» — мигнуло в голові о. Нестора, і якась дрож пройшла по його тїлї. Може, се було від холоду, що стояв у саду, від тої вогкости, насиченої запахом трав і цвітів, що клубила ся в тїнї вікових дерев; але о. Несторові зробило ся моторошно. Душу його, зворушену розмовою про коваля, отся невинна гусїльниця збентежила ще дужче. Він витріщив широко очі і вдивляв ся. Гусїльниця мов під люпою росла в його очах, робила ся здоровенною та могучою, заслонювала й садок, і хату, і все своїм товстючим зеленкуватим тїлом, грозила зажерти не пару листочків марного цвітка, але всї думи, всї помисли, всї бажання о. Нестора.

— Отак повзе та надвигаєть ся, що кому суджено! — шептав він, тремтячи всїм тїлом, обнятий якоюсь спертою атмосферою мрій та привидів, з котрої силувавсь отрясти ся та прокинутись, але не міг.

Нараз стрепенув ся. Тут же над його вухом роздав ся дзвінкий, різький дївочий голос, пронесли ся слова:

— Чого єґомость від мене хочуть?

Се була Маланка. Бистро підійшовши до затопленого у мріях о. Нестора, вона стала прямо перед ним, висока, струнка в верхнїй половинї облита ясним сонцем, а ногами потопаючи в тїнї. Лице її, червоне як калина, горіло здоровим румянцем, чорні очі палали якимось палким вогнем, а рожеві губи, розняті при виголошуванню тих слів, просвічували до сонця мов рубіни, коли о. Нестор, підвівши голову, поглянув на неї знизу вгору. Гарна була в отій білій сорочцї, вишиваній на рукавах та на комірі, з отим червоним дешевеньким намистом на шиї, з отими важкими темно-каштановими

косами, покладеними вінком довкола тїмя. Якоюсь свіжістю, здоровою та молодою силою пашіла вся її постать. О. Нестор мовчки дивив ся на неї, якусь хвилю не можучи отямитись, що йому з нею говорити й від чого починати.

— А . . . а . . . то ти, Маланко? Ото, яка ти виросла . . . висока та гарна. Давненько я бачив тебе . . .

Маланка підійшла близше й поцїлувала о. Нестора в руку.

— Тато казали менї, що єґомость мають менї щось сказати? — промовила вона таксамо дзвінко і швидко й немов крихіточку сердито, як і попереду.

— Еге, так! Маю, маю . . . Але де ж твій тато? Де він подїв ся?

— Я дала їм трохи пообідати, — мовила Маланка. — Бо там у вас між великими панами про нього бідного нїхто не дбає, чи їв він, чи нї.

— Ну, Маланко, сього не можна казати. Твій тато нїколи менї не жалував ся на те, щоб йому за мало їсти давали.

— Чого ще єґомость захотїли! Щоб мій тато та жалував ся! Адже ж він швидче з голоду згине, нїж би мав словом пожалувати ся. Але його треба знати! Я знаю, що він голоден, по нїм бачу, а про те ледво присилувала його, щоб дещо перекусив. Але говоріть, єґомость, чого вам треба від мене! Швидко мої господарі з церкви поприходять, то я не буду мати коли з вами балакати.

— Та то . . . я не від себе . . . то властиво — почав о. Нестор, видимо неприготований на таке пряме й різьке питаннє.

— Щось вам, певне, тато говорили на мене! — перервала йому Маланка.

— Твій тато! На тебе! Маланко, бій ся Бога! Що ти говориш? Хиба ти не знаєш, що твій тато мало не молить ся до тебе, так тебе любить?

— Е, любить, любить, — з нехіттю промовила дівчина, — а про те мучить мене своїми підозріннями та науками. Спокою мені не дає з тим вашим паничем. Раз щось я отак припадково сказала йому, що панич лазить за мною та навприкрюєть ся мені — се ще на весні було — і відтоді тато, коли тілько здиблять ся зо мною, все тілько про панича мене розпитують, так немов би силоміць хотіли мене попхнути йому на шию.

— Бій ся Бога, Маланко! Як можеш ти таке говорити? — з переляком скрикнув о. Нестор.

— Я вже колись-то сказала їм: «Таточку, як за багато соли в борщ кидати, то пересолить ся. Не мучте ви мене з тим паничем, бо, бігме, більше вам ані словечка нічого не скажу.»

— Ото ж то бачиш, дитино моя, — сказав лагідно о. Нестор. — Се власне стрівожило твого тата. Він так тебе любить, так тобі бажає добра, так турбуєть ся та вбиваєть ся, щоб ти була щаслива. А коли ти йому таке сказала, то що він мусів подумати собі про тебе? Мусів подумати: ов, тут щось погано, коли моя Маланка не хоче мені нічого сказати!

— Але що ж я маю йому сказати, коли панич давно про мене й гадки не має й не дивить ся в той бік, де я є?

— Що? Гадки не має? Не дивить ся? — аж скрикнув о. Нестор, а в його зачудуванню чути було і примішку нетаєної радости. — А не брешеш ти, Маланко?

— Ні, єґомость, не брешу! Чого маю брехати? — щиро відповіла Маланка, дивлячись о. Несторові прямо в очі.

— Як так, то . . . Ну, але чому ж ти се не сказала татові, щоб він так не гриз ся?

— Як не сказала? Сто раз, не раз казала: «Таточку, та буде вже вам з тим паничем! Зачіпав мене, а тепер, коли я йому раз-другий відповіла, дав мені спокій.» Коли бо мої тато такі, прости Господи гріха, як той кліщ. Як упеть ся в одно місце, то вже там довбає й шемрає, доки його силою не візьмеш. Усе собі мусять щось таке найти, щоб мали чим гризти ся. І що ж я тому винна? Що на те пораджу? Така вже їх натура.

— Ну, та коли ти правду мовиш, коли панич справді тепер тобі не докучає . . .

— Але божу ся вам, єґомость, що не докучає! — скрикнула Маланка, вся спалахнувши, мов найчервонійша рожа.

— Ну, то слава тобі Господи! То й добре. Я вже заспокою твого тата.

— Зробіть се, єґомостику, зробіть! Нехай він не турбуєть ся мною. Я вже не дитина, одурити себе не дам, а куди мене моє серце тягне, туди піду, хоч би там не знати що! — додала рішучо і, ще раз поцілувавши його в руку, бігцем скочила до хати. — Ось уже мої господарі йдуть! — додала, біжучи. — Бувайте здорові, єґомость!

Ще тілько мигнула на перелазї її червона спідниця та вишитий рукав — і вона щезла, а тілько дзвінкий, сріблистий сміх залунав на ввесь садок, сміх такий голосний, аж наче спазматичний, що о. Нестор аж стрепенув ся та озирнув ся довкола. Той Маланчин сміх дуже щось йому не подобав ся.

— Чи се вона з мене сміеть ся? Глузує, що одурила старого? — проворкотів він. — Ей, небого? Щоб тілько ти сама себе не одурила!

І він, невдоволений кінцем своєї розмови, підняв ся з місця, щоб іти геть зі сього садка, не дожидаючись повороту Деменюка, та вже побачив його коваль Гердер, що разом із жінкою й сином власне вертали з церкви. Коваль зуздрів його ще від брами тим всевидющим господарським оком, котре відразу пізнає, де котрий каміньчик, де котре полїнце не так лежить, як уперед лежало. Хвилю він не то що не міг пізнати о. Нестора, а не хотів вірити, щоб се був він. Перша жінка промовила до нього напошепки:

— Йой, чоловіче! А се що таке? Чогось старий єґомость у нас у саду сидить!

— Ну, так що ж! Сидить, то нехай сидить! Злого чень нїчого не робить.

— А се що його до нас привело?

— Зараз будемо знати.

І вони всї троє звернули до хвіртки, ввійшли до садка і стежкою попрямували на о. Нестора, котрий, змішаний трохи сею стрічею й бачучи себе безпомічним без Деменюка, постоявши трохи, знов сїв на лавцї.

— Слава Ісусу Христу! — повитав Гердер о. Нестора, здалека знїмаючи шапку.

— Слава на віки, — відповів о. Нестор.

Жінка ковалева й Максим підійшли близше й поцїлували пан-отця в руку. Коваль не чинив сього, тілько, всміхаючи ся, говорив звільна:

— Бачимо й очам своїм не віримо. Що за рідкі гостї на нашім обістю!

— Перепрошую, що так самовільно . . . Та, властиво, я не сам, а з Деменюком . . . Тут мене просив із його дочкою поговорити . . .

— З Маланкою?

— А так. Знаєте, старий Деменюк дуже її любить, трясеть ся над нею. Ну, а там щось панич . . .

— Е, що там панич! — з виразом легковаження промовив коваль і махнув рукою. — Доки Маланка в мене й доки сама чесна, то не має чого бояти ся, хоч би і сто паничів до неї підходило.

— Ну, таточку, хиба ж так можна говорити? — вмішав ся Максим у розмову. — Доки Маланка чесна! Ви ж самі дуже добре знаєте, що вона чесна й на ніяку підмову не піде.

— Що було, то ми знаємо, наскілько знаємо, — строгим тоном сказав Гердер. — А що може бути, сього при жіноцькім роді, синочку, ніхто знати, ані змірковати не може.

— Ти все своє, Іване! — з несмілим докором вмішала ся жінка. — Ніби то вже жіноцький рід якийсь не людський, а пташиний, що порхає в ріжні боки так, що й не зміркуєш.

— Та певно, що порхає! І Бог-зна куди залетить, коли його в клітці не тримати. Та про Маланку, панотче, можете бути певні. У нас нічого злого не станеть ся.

— Та я вже говорив із нею, — сказав о. Нестор. — Вона також упевнювала мене, що її тато дармо турбуєть ся, що панич їй зовсім не докучає.

—Я з ним колись-то переговорив пару слів по-приятельськи, — сказав Максим. — Адже ми оба разом до школи ходили, знаємо ся. То він мені дав слово чести, що нічого злого проти Маланки не задумує.

— Я також колись-то говорив із ним розумне слово, — сказав коваль. — Вже що я там йому сказав, то нехай поміж нами й лишить ся, але я думаю, що він Маланці дасть спокій.

— Ну, коли так, то можу бути безпечний, — сказав о. Нестор. — А то, признатись вам, я по розмові з Маланкою не дуже був спокійний. Щось у ній самій змінило ся. Якась така зробила ся різька, недоступна, все так виглядає, мов би з чимось таїла ся.

— Ні, ні, пан-отче, можете бути спокійні! — сказав коваль.

— То добре. То дуже добре! Спасибі вам! — промовив о. Нестор, простягаючи йому руку і встаючи з місця. Коваль не взяв простягнутої руки пан-отця, але, всміхаючись, сказав до нього:

— Та сидіть іще, пан-отче! Куди вам спішити ся?

— Треба йти! Засидів ся. Де тілько той Деменюк так барить ся!

— А де ж він?

— Та там у вас, у хаті. Певно, з дочкою балакає.

— Ідіть до хати, жінко тай ти Максиме! — сказав Гердер. — Як Деменюк переговорить, що має сказати Маланці, то нехай виходить сюди!

Жінка й Максим пішли до хати, а коваль став перед о. Нестором, котрий знов сїв на лавці.

— Не гнївайте ся, пан-отче, — сказав коваль, — що я не взяв вашої руки, котру ви подавали. Я чоловік отвертий і не хочу ні з чим крити ся. Я не розумію вас добре. Недавно ви ганьбили мене як єретика невірного і проклятого, а тепер подаєте мені руку. То я не хотів дотиком своєї руки споганити вашу святість.

В останнїх словах Гердера хиба глухий не дочув ся б гіркого насміху. О. Нестор жалібно похитав головою.

— Ой, грішите ви, ковалю, тяжко грішите!

— Га, може бути, — сказав коваль. — Ви від того знавець, вам се ліпше видно, ніж мені, бо моє сумлїннє спокійне.

— Спокійне? Не вірю сьому, ковалю! Як може бути спокійне сумлїннє в чоловіка, що в Бога не вірить, з усього святого сміеть ся?

— Ей, єґомость, єґомость, — якимось немов благальним, а немов докірливим голосом промовив коваль, — як ви се можете отак спокійно говорити: не вірить у Бога? Хто се вам сказав? Відки се знаєте? По чім так міркуєте?

— По ваших дїлах суджу, ковалю!

— То дуже кепська міра для такої річі, — спокійно відповів коваль. — Я видїв колись, як у Львові вішали душегуба, що четверо людей забив. О, як він набожно хрестив ся і сповідав ся! Як плакав, цїлуючи хрест! Той певно вірив у Бога.

— Хто знає, може, він і швидче найде в Бога відпуст своїх гріхів, нїж такі, що вперто обстають при своїй невірі, в котрих Бог за кару заглушив навіть голос сумлїння! — грізно простуючись, промовив о. Нестор.

— Ну, єґомость, даруйте, але я мушу вам сказати, що й тут ви помилили ся. Голос сумлїння в мене не заглушений. Коли часом трапить ся — знаєте, чоловік усе чоловіком — чи то сказати щось не по правдї, чи посварити ся з ким, чи скривдити кого, то сумлїннє мучить мене, спати менї не дає, поки того чоловіка не перепрошу, злого не направлю. Чи то значить, що сумлїннє в мене заглушене? Але коли хтось устає й каже: «Мене слухайте! Я орудую словом божим, я маю власть вязати й розвязувати,» — а я бачу, що він такий же чоловік, як і я, що він звичайно навіть не знає, що вяже і що розвязує, то як я можу йому вірити, свою душу, своє сумлїннє в його руки віддавати?

— Але ж він не від себе, а з божої волї се робить, а Бог знає, що має вязати, а що розвязувати.

— Та певне, що знає! — підхопив коваль. — І без попа знає. Таксамо я й без попа до Бога траплю.

— От і бачите! От і бачите! Які ви єретицькі слова говорите! Як би Бог був хотів, щоб так було, як ви кажете, то був би не встановлював апостолів і учеників . . .

— Еге ж, еге! І попів, і деканів, і каноніків, і суфраґанів, і мітратів, і епископів, і кардиналів, і пап[1]), що хрест святий на пантофлях носять, усе се сам Бог власною особою повстановляв! Усе се своєю властю наділив! І виразно сказав: «Відтепер можете мене не знати і не слухати, а тілько отсих свячених та миром мазаних знайте та слухайте! Вони для вас нехай будуть і церквою, і релїґією, й Богом!»

— Хулиш, ковалю, Бога ображуєш, отаке говорячи! — ледво промовив о. Нестор. — Ну, де ж се видано так говорити? Гріх тобі! Гріх смертельний!

— А вже чи гріх, чи два, але треба правду сказати! Ну, скажіть менї, чи не так у світї дїєть ся? Кілько то з вас, посвячених осіб, має справдї Бога в серцї? Почислїть їх на пальцях! А кілько є таких, що під довгою рясою носять захланність та гордощі?

— Не суди других! Не суди, ковалю, щоб сам під суд не попав!

— Про се я спокійний, — відповів коваль. — Що Бог зо мною схоче зробити, те й зробить, щоб тілько я своє дїло добре робив. А ви, не бійсь, мене судите і кленете, не пізнавши мого серця, анї моєї віри, а самі ховаєте

---

[1]) Усе це католицька гієрархія: декан — начальник деканату (благочинний), канонїк — радник консисторії, суфраґан — єпископ, підчинений митрополитові, мітрат — найвищий радник консисторії, що має право носити мітру, кардинал — найстарший після папи церковний достойник.

ся за євангельські слова: «не судіте, да не судимі будете». Добре, не судіть і ви! Та яка тоді буде ваша наука? Та й яка вона була досі? Кілько літ ви навчали й катехізували, і ганьбили, і наклонювали людей на все добро, а нині — що в селї? Пройдіть ся, загляньте під оті стріхи, що там найдете? Що біда, розпука — се ще нічого. Наш чоловік до біди привик. Але яке пянство, яке злодійство, які свари та лайки у громаді, яка неправда та кривда — чи ви маєте про те поняттє? Чи ви то чуєте, — здаєть ся, у вас сумлїннє не заглушене? — що відповідь за оту погань, що так і кишить довкола вашого двора, спадає на вас?

— На мене? — з правдивим перестрахом зойкнув о. Нестор, мов важким обухом прибитий словами Гердера.

— Так, на вас, отче, і на подібних вам! Як же ви вчите людей?

— Адже і Христос говорив, що деяке сїмя мусить падати на камінь.

— Але Христос казав, що варт робітник своєї плати. А якої ж плати варт буде робітник, що все зерно розсїяв по камінню?

— Робимо, що можемо . . .

— Скажіть виразно, що нічого не можете зробити. А я вам скажу, чому не можете.

— Цікаво знати.

— Не дуже вам цікаво буде, — з досадою промовив коваль. — Нема в вас того, що чуда творить, що дає життє, нема любови! Ваша мова як кимвал, що бренькає, а ваша наука як мідь, що гуркотить. Шуму багато, а добра нема.

О. Нестор чим раз більше подавав ся вниз при тих словах, немов ослабав, вянув і горбив ся. Вони були мов

гострий ніж, що шпигонув його в серце. Перший раз сей єретик отак розговорив ся з ним і перший раз він почув, що хтось безпощадно різько загнув палець під його серце, заворушив у нім такі фібри, що, бачилось, зовсім уже були завмерли й заглухли. І справді, чим же було його звиш 30-літнє святе officium? Хоч він і не міг спіймати себе на невірстві та на єресях, то що ж з того? Хто зна, чи се не для того тілько, що ніколи про справи віри не думав глибше? Хоч він совісно читав служби божі, утрені й акафісти, не пропускаючи в них ані слова, хоч совісно говорив проповіди, держав катехізації й поучав людей при всякій нагоді, то все-таки — він із безмірною гіркістю чув се в тій хвилині — робив се з обовязку, як урядник[1]) із обовязку укладає позови та декрети у справах, що його зовсім не обходять. Ані в діла віри, ані в діла моралї, ані у справу освіти народа він не вносив того вогню, того всепожираючого запалу, котрий дає правдива любов до ідеалу, до тих бідних, темних, «труждающих ся й обремененних», що нераз, ідучи до церкви, чекають почути справді щире слово потїхи та відради, а потім, заки дійде до пів служби, винаходять собі народній звичай і на час проповіди виходять із церкви, щоб провітритись, погріти ся на сонїчку та побалакати з сусїдами про ту ж саму свою нужду та гризоту, котру надармо раді б були розсїяти в церкві.

— Тай що то говорити? — мовив далї Гердер, хвилину помовчавши й нахиляючи ся до о. Нестора. — От і ви, єґомость . . . Бог мене покарай, коли я вас хочу осудити, але — правда правдою лишить ся! Ну, скажіть по правді, про що ви на парохії більше дбали: чи про

---

[1]) урядовець, чиновник

душі своїх парохіян, чи про те, щоб як-найбільше грошей придбати, щоб у пані ґрафині ласки не стратити?

— Ковалю! Досить тої розмови! — боляче мов зпід ножа скрикнув о. Нестор.

— Хиба ж то я вам новину кажу? Хиба ваше сумлїннє тисячу разів на добу не говорить вам того самого? Правда, громада шанує вас за те, що ви менше дерли від свого попередника й від свого наслїдника, але чи ж се заслуга? Громада шанує вас, що ви влекшили їй тягару, давши 5.000 ринських на церкву, але чи ж ви думаєте тим Бога підкупити? Відплатити свій гріх, тяжкий гріх, що ви стілько лїт занедбали робити те, до чого були зобовязані, занедбали любити своє духове стадо. Без любови нїяка робота, нїяка жертва нїчого неварта. А коли є любов, то всяка робота, всяка жертва зовсїм инакше виглядає, нїж коли вона є пустою формою.

Гердер був нинї ще натще. В таку пору голос його робив ся різький, слова летїли швидко й попадали в цїль, мов дрібний шріт[1]). Тодї він не знав нїяких зглядів, говорив, що думав і що чув, не дивлячись, як се кому сподобаєть ся. І тепер він виливав із душі те, що в нїй давно вже було накипіло, зовсїм не зважаючи, яке се вражіннє робить на о. Нестора.

— Ей, ковалю! Іване! Чи ти не боїш ся Бога? — роздав ся нараз за його плечима лагідний, докірливий голос. — І як ти можеш таке говорити? Ади![2])

Се був Деменюк, котрий, почувши в саду розмову о. Нестора з ковалем, наблизив ся помалу й мимоволї підслухав останню промову Гердера. Зимний жах

---

[1]) дрібненький стрільний порох (нїм.)

[2]) скорочене: а диви (здивовання)!

проняв старого церковника, й він ледво осмілив ся поглянути на о. Нестора. Той сидів на лавці зовсім згорблений, похнюплений, немов прибитий. Капелюх і палиця давно випали йому з рук, у котрих тепер він судорожно мняв кратковану перкалеву хустку від носа. Уста його раз-у-раз порушували ся, зморщки на лиці й під очима зробили ся якісь глибші, попідбігали синцями, а зі старечих очей котили ся гіркі, грубі сльози й, пробігши по крутих заломах зморщків, падали на коліна. З грудей його від-часу-до-часу роздавало ся важке мов дитяче хлипаннє, перериване сухим кашлем.

— Єґомость? Господи Боже мій! — скрикнув Деменюк, кидаючи ся до о. Нестора. — Що вам таке? Ви щось недужі? А я, дурний, там забалакав ся! . . .

— Нічого, нічого, Гнате, — ледво чутно прошептав о. Нестор, хусткою поспішно обтираючи сльози з лиця. — Слухайте, ковалю! Подайте менї руку! — додав він, силуючись устати з лавки.

Гердер був трохи збентежений тим несподіваним вибухом чуття у старого пан-отця. Він ніколи ще не видáв його таким і навіть здумати собі не міг, щоб се було можливе. Та про те, бачучи трівогу Деменюка, він і сам було трохи перепудив ся й почав уже докоряти собі, що надто гостро обійшов ся зі старим, що не змовчав дечого. Отим то він урадував ся, почувши, що пан-отець на нього не сердить ся. Він живо подав йому руку і промовив лагідно:

— Нехай єґомость не сердять ся на мої слова! Може, я й недобре міркую, але що міркую, того не люблю скривати.

— Добре, добре, ковалю! — ледво дишучи, промовляв о. Нестор. — Бог тобі за це заплатить. Я не

серджусь... я вдячний тобі... хоч серце... серце в мене болить, коли чую... яка вдяка... за мої...

Голос його тряс ся й уривав ся що-хвилини. Деменюк узяв його під руку й випровадив із саду.

— Бувайте здорові, ковалю! — сказав Деменюк. — Та вибачайте . . .

— Нема за що! — відмовив коваль, дивлячись за ними, як відходили. — То я повинен би . . .

— Ні, ні, ні! Я тобі вдячний! Я тобі! — силував ся голоснійше скрикнути о. Нестор, та не докінчив, закашляв ся.

Коваль важко зітхнув у слід за ним, запер браму своєї фортеці й повільним кроком пішов до хати, де вже жінка й син давно ждали його з обідом.

V.

— Отче Нестор! Отче Нестор! — закликала пані Олїмпія, стоячи на порозї свого помешкання.

О. Нестор, що власне з вулицї попри руїну панського двора входив на подвірря, стрепенув ся й, не кажучи нїчого, підійшов до неї.

— А я тут уже турбую ся. Обідати пора, а вас нема.

— Та . . . та . . . так . . . трохи в селї був, між людьми.

— Та що, може, ввійдете до мене, та пообідаємо разом. У мене нинї трохи приспішено, — бачите, гостей надїю ся на підвечірок.

— Та куди менї . . . разом із вельможною панею! — почав було о. Нестор, та панї Олїмпія зупинила його енерґічним жестом, узяла під руку й попровадила до своєї їдальнї, толкуючи йому, що так буде лїпше, що тут не потребує вязати ся, що Параска йому услужить лїпше, нїж Деменюк, що, зрештою, сьогоднї в них обід короткий.

Панї, бачилось, була в добрім успособленню[1]), говорила, оповідала, навіть жартувала, очевидно, їй бажалось увести й о. Нестора в таке саме успособленнє. Та він мовчав понуро, гикаючись і путаючись за кождим разом, коли йому прийшло ся сказати яке слово. Вкінцї панї Олїмпія завважила се.

---

[1]) настрою (поль.)

— Та бо я також! — сказала вона жартівливо, сідаючи кого нього, коли вже пообідали й зі стола поспрятувано[1]). — Я говорила се й те, що вас, може, й зовсім не обходить, а навіть не звертаю уваги на те, що ви якісь сумні та немов прибиті. Ну, пан-отче, скажіть, що вам таке?

— Мені! Але ж я . . . хиба ж я . . . Та мені, Богу дякувати, нічого!

— Ні, не кажіть! По вас видно, що щось там є. Гризоту якусь маєте.

— Е, гризоту! — неохоче мовив о. Нестор, махнувши рукою. — Чи то за гризоту так тяжко? Чи то вона в нас старих така рідкість? Не стоїть і говорити! . . .

— Все таки скажіть! — налягала пані Олімпія, рада, що найшла тему розмови, котра, очевидно, порушувала о. Нестора.

— Що ж, вельможна пані, — сказав о. Нестор, нараз випростовуючись і приймаючи певнійший, майже врочистий тон. — Одна в мене гризота: смерть моя близька. Чую се, а нині, відправляючи святе officium, почув се так ясно, так виразно, немов би якийсь голос ізза плеча шепнув мені. Що ж, божа воля. Та от инша річ підійшла. Розмовляв я тут із одним чоловіком і дійшов до того, що я дуже недбало сповнював свій обовязок, що на моїй душі буде багато несповненого, занедбаного . . . От що мене гризе.

— Ну, пан-отче, — почала якось нерішуче пані Олімпія, котра не надіяла ся такого обороту розмови, — се вже ви занадто. Хиба ж ви не навчали, не . . . сповняли того . . .?

— Сповняв! Що я сповняв? І як я сповняв? — із

---

[1]) поприбирано

болем скрикнув о. Нестор. — Як би тут були поставили машину, ав . . . автомата, то той би був таксамо сповняв . . . Відчитав би службу божу, відбув усякі обряди, виголосив проповідь по книжці. Хиба ж се можна назвати сповненнєм духовного обовязку? А тимчасом народ у селї темний, зопсуттє страшенне, нужда, ворогованнє . . .

— Ей, пан-отче! І перед вами були священики й обік вас є, а всї оті сумні речі всюди є між народом, і нїхто собі зза них не робить гризоти!

— Погубили сумлїннє! — в важкій задумі сказав о. Нестор. — Еге! Бачу се добре! І в мене його не було, довгі лїта не було. Аж отсе тепер, перед смертю, Бог менї його вертає . . . на мою муку та, може, й на добро. Адже ж мій обовязок зовсїм не такої роботи вимагав, як я робив!

— Один чоловік, отче Нестор, аби й що робив, усетаки всеї біди та темноти з села не вижене.

— Але треба було хоч зачати. Треба було . . . Знаєте, панї, що мене найгірше мучить? Адже я навмисно, штучно погасив у собі полум'я через дурну, дитячу примху!

— А, дякую за комплїмент! — з мелянхолїйним усміхом сказала панї Олїмпія. — Значить, я була для вас дурною примхою!

— Звісно, що так! А вже ж! Я, простий попович, без становища, і міг думати, що ви, князївська дочка, полюбите мене, будете моєю! Ну, хиба ж се не божевіллє? А коли менї не вдало ся, то я, замісць наложити руку на своє життя, замісць повісити ся або втопити ся, наложив руку на своє серце, відрізав себе від людей, від світа, від усякого живого дїла! А що з того вийшло? Воріг людського роду, сатана, нї на що так пильно не

чатує, як на такі власне душі. Коли в моїй погасло те оживливе полумя, він підсунув порохно, що світить гниючи, підсунув мамону, до котрої привязала ся моя темна душа. А закинувши мені сей аркан на шию, він вів мене ним чим раз далї в дебри гріхів і огиди.

— Але ж, пан-отче! Що ви говорите? — скрикнула панї Олїмпія, котрій сей оборот розмови й сей тон о. Нестора були зовсїм не до ладу. — Ви, мабуть, хорі! Ви в гарячцї! . . .

— Ой, хорий, хорий! — говорив о. Нестор. — Не тїлом, тїло здорове. Але душа моя болить до глибини, тремтить мов лист зівялий перед бурею. Чи ви, панї, нїколи не мали того чуття, що смерть зближаєть ся й може застати вас по саму шию в болотї гріхів? А, може, ви не вірите в будуще життя, в суд і кару?

— Ах, отче! Покиньте сю розмову, прошу вас! Вона вас бентежить, може зашкодити вашому здоровлю!

— Що там моє здоровлє! — прикро якось відповів о. Нестор. — Пізно тепер дбати про здоровлє, коли смерть за плечима. Але для душі моєї . . . для душі ся розмова може бути корисна . . . Чую, що вона вздоровлює мене. Адже ж подумайте самі, до чого довів мене нечистий! Тут у селї душі, віддані менї в опіку, пропадають, гинуть, бажають хоч промінчика світла, умирають без того промінчика, без искри любови й милосердя — чи ви розумієте, що се значить? А я про одне тілько дбаю, щоби гроші складати! Книжечки щадничі, імперіяли, дукати, купони, льоси, курси . . . Боже мій! Адже ж усе життє моє було ними заповнене! Адже ж їх підсунув менї воріг темний, замісць жінки, дїтей, приятелїв, працї й любови! А, скажіть! І як же менї тепер умирати? Яким лицем стати перед судом страшного, справедливого суддї?

— Отче, отче! — сказала пані Олімпія, добираючи найсердечнійшого тону: — не клевечіть на себе! Адже ж ви знаєте, на дні душі своєї знаєте, і я знаю, й Бог знає, що се все неправда, що ви сказали! Адже ж ви любили! І ви не зійдете з сього світа безпотомно!

Вона простягла йому свою руку, гляділа ніжно, по-давньому в його лице. Та він увесь затремтів, мускули його лиця й уст задрожали судорожно, а в очах видно було перестрах.

— Ах, пані! — ледво дишучи, шептав він, заходячи ся кашлем. — Покиньте се! Ради Бога покиньте! Не воруште тих згадок! Адже ж вони вбивають мене! Адже ж се мій найтяжчий упадок! Ви, може, не розумієте навіть усеї його глибини! . . .

— Упадок, до котрого веде любов, ніколи не може бути таким страшним гріхом перед лицем Бога, котрий же є й Бог любови! — врочисто, але якось холодно проголосила пані.

— Не хуліть, пані! Не ображуйте Бога!— поспішно промовив о. Нестор, махаючи руками. — Адже ви знаєте . . . Адже се чужоложство . . . Адже тут . . . Боже, Боже! Не дай мені вмерти, поки не спокутую хоч тисячної части сього гріху! Поки не оплачу́ його, кровю своєю не окуплю його! Адже тут, пані, було щось ще страшнійше, ще поганійше за чужоложство!

— Ех, отче! — промовила пані Олімпія, нараз змінюючи тон, промовила холодно, різько, цинічно. — Що се вам знов у голову прийшло? Чого ви граєте передо мною комедію? Я її добре розумію, й вона не робить на мене ніякого враження. Всї оті викрики, охання, балакання про страшний гріх, друге, десяте, — все се дурниці. Лишіть се для пансіонерок і для акторів. Нам, старим, зовсім не випадає грати комедію. За старі вже

ми. Можемо говорити ясно й виразно й холодно, розумно. Адже ви знаєте добре, що Адась ваш син, і що ваш перший обовязок — дбати про нього, запевнити його будущину. Чи гріх, чи два, що воно так стало ся, се вже лишімо на божу волю, але я думаю, що обовязок чесного чоловіка тут ясний, і ніякими оханнями від нього викрутити ся не можна.

Вона говорила се гризливо, трохи з притиском, та без патосу. Та про те видно було по її лиці, що для сеї розмови вона зібрала всю силу свого духа, всю свою енерґію. Як грач на одну карту, так вона поставила все на сю смілу пробу. Вона досі ніколи ще не трібувала говорити з о. Нестором таким тоном, але, бачучи тверду, неподатливу, майже тупу його натуру, добре чула, що колись треба буде й так із ним заговорити. Нагода трапила ся швидше, ніж її того бажало ся — та дарма. Пані Олімпія бистро слідила, яке вражіннє зроблять її слова на старого священика. Сама не знаючи, коли й як се стало ся, вона встала зі свого місця і в випростуваній, напруженій, майже грізній поставі наблизила ся до нього, в поставі вовчиці, що, певна своєї сили, наближуєть ся до ягняти, щоб його без боротьби пожерти.

О. Нестор увесь закамянів. Як сидів у фотелю під вікном, прислоненим рулєтою, згорблений, опертий ліктями на поруччє фотелю, так і закляк, задеревів. Навіть руки його, наставлені наперед мов для оборони, з розпростертими пальцями, перестали тремтіти й виглядали мов деревляні. Дух у нім заперло. Широко витріщені очі вперті були з виразом смертельної трівоги в лице пані Олімпії. В тій жінці, що досі все являла ся перед ним дамою, мягкою, ніжною, вищою істотою, він уперве тепер почув існуваннє звіря, хижої бестії,

що дрімає на дні душі кождого чоловіка, иноді ворушачи ся зовсім явно, а иноді ховаючись так глибоко, так старанно, що хочеть ся вірити, що її там і зовсім нема. О. Нестор досі не завважив ніколи присутности того звіря в натурі пані Олімпії; тим більший був його перестрах у тій хвилині, коли побачив себе з ним око-в-око. Він чув, що супроти неї він безсильний, безпомічний, що від її ласки, від її доброї волї залежить пустити його живим або тут же розшарпати. Її спокійні, рівні слова не обманювали його; холодний блиск її очей, тверді мускули, що, напруживши ся по обох її щоках, бігали по них, то наближаючись до кінців уст, то відскакуючи від них, зціплені уста й ті рішучі кроки показували, що не зовсім добра воля панує в душі тої жінки.

Довгу хвилю стояла мертва тиша в покою. Ті двоє людей стояли одно насупроти другого непорушні, непевні, з почуттєм страху й ненависти в душах, не зводячи з себе очей, не сміючи навіть поворухнути ся. Нараз відітхнули обоє, хвиля напруження пройшла. Дикий звір у душі пані Олімпії сховав ся, руки о. Нестора знов затремтіли, й уста судорожно скривили ся мов до плачу. Ледво дишучи зі зворушення, він промовив:

— Бог із вами, пані! Що . . . що се ви?

— Нічого! — якось неохоче буркнула пані й сіла. Якесь гірке розчарованнє, невідомо, відки і для чого, почало заливати її душу.

— Кажете: «обовязок чесного чоловіка, не викрутиш ся!« . . . Хиба ж я не сповняв сього обоязку? Чи я викручував ся від нього?

— Е, що ви сповняли! Тих кілька тисяч, що дали на Адасів побут у Відні.

— Кілька тисяч! Хиба ж се мало? Хиба тисячі по дорозї пішки ходять?

— При таких грошах, які ви маєте, се нїчого не значить.

— При таких грошах! Та які ж там у мене гроші! — з перестрахом скрикнув о. Нестор, для котрого тема про скількість його грошей була, може, ще страшнїйша від теми про смерть і страшний суд.

— Ну, ну! Зо мною не потребуєте в піжмурки грати ся! Я знаю добре, які ви гроші маєте, і кажу вам ясно й виразно, що вважаю ті гроші, всї, скілько їх є, за власність вашого й мойого сина.

Панї Олїмпія сказала ті слова з крайнїм напруженнєм, понуривши голову вниз, глухим голосом, мов не хотїла анї чути, анї бачити враження, яке вони зроблять на о. Нестора.

Се була її остання карта в тій смілій грі. Відкриваючи її, вона знала, що тут або пан, або пропав, що повороту для неї вже нема. І для того, висказавши їх, сама тепер мов задеревіла в нїмій ожиданцї того, що скаже о. Нестор.

— Нїколи сього не буде! — вирвалось майже мимоволї з уст о. Нестора, не в наслїдок застанови, а немов голосна луна всього того чуття, яке він віддавна мав до Адася.

Панї Олїмпія ще глибше похилила голову, немов і ждала такої відповіди, й ледви чутним голосом запитала:

— Чому?

— Тому . . . тому, що я не хочу її не дам!

— То не рація.

— Бог би мене подвійно покарав! Раз, за те, що ті гроші . . . адже се цїна моєї душі, мого життя! Адже се

кров! Кров тисячів бідних людей, піт людський, котрий я нагромадив, і котрий упаде на мою душу. Ні, не хочу сього! Зверну їм се, зверну все до останнього гроша!

— Що се ви плетете? Кому звернете? — з погордою й затаєною лютістю говорила пані Олїмпія, знов звільна випростовуючись.

Та о. Нестор мов і не чув її.

— А, по-друге, тому, що ваш Адась . . .

— Ваш, ваш! — скрикнула пані Олїмпія.

— Що ваш Адась зовсїм не такий чоловік, щоб я міг зі спокійним сумлїннєм віддати в його руку ті гроші.

— Так кому ж ви їх віддасьте?

— Я вже знаю кому! О, не бійте ся! Я вже знаю!

— Нікому їх не дасьте! — твердо й різько замітила пані Олїмпія. — Не маєте права! Вашому синові грозить банкроцтво, позбавлення всього маєтку, а ви з якимись фантастичними думками носитесь.

— О, мої гроші не вийдуть йому на добро! — злорадно скрикнув о. Нестор.

— Нехай вас за се голова не болить! — відрізала пані Олїмпія. Звір у її нутрі почав знов ворушити ся й гарчати.

— Позвольте, пані . . . ви тепер трохи теє . . . трохи роздразнені . . . чи невиспані . . . чи що. Може б ми лїпше відложили сю розмову на инший час?

І о. Нестор, говорячи се, підняв ся з фотелю й почав очима шукати свого капелюха й палиці, щоб вийти з сього покою, притемнений простір котрого і сперте, душне та гаряче повітрє давили його, запирали йому віддих у грудях, наповнювали його душу ще більшою трівогою. Та в тій хвилинї на подвіррю почув ся гуркіт легкого візка й голосний стук кінських копит. Пані

Олїмпія поспішно виглянула крізь вікно, відхиляючи ролєту, й радісно скрикнула:

— Ах, Адась!

А потім, обертаючи ся до о. Нестора, строгим, розказовим тоном сказала:

— Нї, заждїть! Мусите розмовити ся з Адасем! Що проти нього маєте, скажіть йому в очі, а справу треба вияснити. Нехай хлопак дармо не надієть ся, коли нема чого.

— Але ж я... Та хиба я!... — почав було ремонструвати о. Нестор, котрому несподївана стріча з Адасем була дуже немила.

Але панї Олїмпія майже силою посадила його назад у фотель, шепнувши рішуче й енерґічно:

— Не робіть комедії!

А відтак, ідучи до дверей і простираючи руки, скрикнула другий раз:

— Ах, Адась! Ну, що ж? Ти сам?

VI.

— Добрий день мамі! — сказав Адась, поспішно входячи до покою. — Ах, і отець Нестор тут! Добрий день, добрий день!

І Адась подав руку о. Несторові, що, непорушний, блїдий і немов остовпілий, сидїв на кріслї. Та Адась навіть не дивив ся на нього а, привитавши ся з ним, зараз, панським звичаєм, обернув ся до нього плечима й почав розмовляти з матїррю.

— Знає мама? Вчора в касинї грали ми до третьої. Я виграв 50 ґульденів, ну, розумієть ся, пустив їх зараз у-ночі з товаришами. Чудесна компанїя була: Едзьо, і Далько, і Тадзьо, потому прийшли ще Фонсьо й Мілько. Чудесно провели ми ніч. Сьогоднї всї пять будуть у мене на обідї, а потім у мами на гербатї.

— Якже ж се ти сам без них їдеш? Адже ж уже пора обідати, — промовила панї Олїмпія, лице котрої розяснило ся на вид сина, і котра відразу, бачилось, усею душею ввійшла в круг його інтересів.

— Вони їдуть. Тілько я випередив їх, щоб могти на хвильку вступити до мами. Може, тут у мами з запасами не теє . . . То я там дещо накупив, зараз знесуть.

— Добрий мій! — півголосом сказала панї Олїмпія, обіймаючи його голову й цїлуючи його в чоло.

— Ну, що там! — сказав Адась, злегка відсто-

ронюючи маму. — Нема про що й говорити. А якже ж тут мама жиє?

— Нічого, якось дихаємо. От ми тут власне з о. Нестором дещо про тебе балакали.

— Про мене? — здивував ся Адась і, обернувши ся на одній нозї, поглянув згори вниз на о. Нестора, що, видимо, затремтїв, почувши, як названо його імя. — Що ж ви таке про мене балакали?

— Про твою будущину, синку. Адже ж ти знаєш, що о. Нестор твій батько.

— Що мама дурницї говорить! — фукнув Адась.

— Нї, синку, не дурницї! Я вже давнїйше призналась тобі до сього гріха й тепер признаю ся при нїм самім. Спитай його, коли хочеш. Гнївай ся на мене за се, чи не гнївай ся, а що стало ся, то вже не відстанеть ся. Та уяви собі, о. Нестор чуєть ся близьким смерти, а не хоче сповнити свого останнього обовязку супроти тебе.

— А то якого?

— Не хоче тобі записати свого маєтку.

— Ну, отче, се дуже негарно з вашого боку. Коли я ваш син, то кому ж близшому ви можете лишити свій маєток? І кому потрібнїйшому?

І Адась став перед о. Нестором, прибравши комічно-поважний вид. Його невеличка фіґурка з рідким уже, на дві половини роздїленим і гладко прилизаним волоссєм, невеличкими блїдо-рудими вусиками, одягнена в модний ґарнїтур[1]), з рубіновою шпилькою у краватцї, виглядала мов з воску виліплена кукла. В сїрих очах видно було втому, пересит життєм і цинїзм. На гладкому, низькому чолї нїяка поважнїйша думка не ли-

---

[1]) костюм

шила сліду, а на устах грав легкодушний усміх. Слова матері про те, що о. Нестор є його батьком, не зробили на нього ніякого враження. Він підозрівав, що його мати грає сю комедію з тупоумним старцем на те, щоби склонити його до уложення заповіту на його користь, і для того взяв ся по-свойому піддержувати її ролю.

— Ах, отче, як би ви знали, як я потребую грошей, багато грошей! — говорив він патетично. — Адже ж гляньте на мене! Я молодий, гарний, жити хочеть ся, гуляти хочеть ся . . . Коли йду вулицею, всї дївчата до мене всміхають ся. Щастє, роскіш, і радість із кождого вікна манять мене до себе. Музика, вино, карти, товариство . . . ну, чого ви так скривились? Певно, ви як старий целєбс того не розумієте. А все-таки не бійтесь! І ви в молодших лїтах потрапили дещо! Вже коли ви з моєю мамою дійшли до ладу . . .

О. Нестор не видержав. Ся цинїчна бесїда молодого панича збентежила його душу, відкликнулось у нїй усею силою обуреннє, на яке тілько він був спосібний. Зірвав ся зі свого місця, випрямив ся перед Адасем, вищий від нього цїлою головою, і, хоч увесь тремтїв мов тростина на вітрі, крикнув, задихаючись:

— Мовчи, молокососе! Не смій так говорити про те, чого не розумієш! Не смій жартувати з матері... і...

Та тут не стало в нього сили. Нерви взяли своє. Він знов упав на крісло, похилив голову й, закриваючи лице долонями, захлипав як дитина.

Адась стояв на місцї. Цинїчний усміх не щез із його лиця при тім вибуху о. Нестора, першім вибуху, який від давнїх-давнїх лїт із ним притрапив ся.

— Ого, го! — мовив він насмішливо. — Шановний татко аж тепер пригадав собі, що має дитину й хоче зо

мною обходити ся як із дитиною. Смію пригадати шановному таткові, що я вже давно повнолїтний.

— Не клич мене татком! — сказав о. Нестор, перемігши трохи свій пароксизм.

— Чому нї? Коли се так, як мама каже, то не маєте чого стидати ся. Хиба я поганий син?

— Будь ти собі й найкращий, але я тебе не хочу знати!

— Е, так то зле не буде! — мовив Адась. — А, втім, як ваша воля. Поки живете, можете мене не знати, я про те не стою. Але при смерти раз тілько про мене згадайте, тодї, як будете робити свій заповіт.

— Ну, певно, що згадаю, — буркнув о. Нестор.

— І напишіть там пару слів.

— Певно, що напишу.

— Ну, а що напишете?

— Вже потому прочитаєш.

— Нї, я хочу тепер знати.

— А коли хочеш, так слухай. Із свого капіталу я зроблю фундацію для бідних. Для ріжних катеґорій: для хлопів, зруйнованих лихвою, для переступників, випущених із криміналу й позбавлених зарібку, для невилїчимих хорих. Увесь свій капітал на се оберну й додам у заповітї: а коли б мій син Адам Торський або його потомки опинили ся в котрійнебудь катеґорії тих бідняків, то перед усїма иншими мають мати першенство до запомоги.

— Щоб ви самі ще зійшли на неї, дорогий таточку! — скрикнув Адась. — Я надїюсь, що вам рука всхне, заки зможете написати такий заповіт.

— Як не зможу написати, то подиктую.

— Швидше занїмієте.

— Вже я найду спосіб, щоб зробити те, що хочу.

Але одно скажу тобі і твоїй матері: на спадок по мені не гостріть собі зуби! Ніколи його не побачите!

— Побачимо, як воно буде! — промовила пані Олімпія, що ввесь час тої розмови між Адасем і о. Нестором сиділа при вікні, обернена до них плечима, а тепер знов обернула ся лицем до о. Нестора.

Хвилину трівала понура мовчанка. Навіть Адась почув, що ціла та розмова була якась огидна, і перестав усміхати ся. Шкаралюща чемної подоби, в котру ті троє людей досі старанно заховували свої властиві чуття, тепер, не знати для чого, раптом розскочилась, обпала і щезла, і таєна досі ненависть, зажерливість та цинічна жадоба вживання чужим коштом виступила наверх. Серце о. Нестора ще щільнійше замкнуло ся перед тими людьми, а заразом перший раз тепер у глибині його душі заворушило ся те чуття, яке проймає подорожного, що, мандруючи пустою лісовою стежкою, нараз попаде в середину вовчої тічки.

Та він потрохи злякав ся й себе самого. Адже ж ті жорстокі, брутальні тони, що вирвали ся з його грудей при наляганнях пані й її сина, чи ж вони не були відгомоном його привязання до тих марних грошей, до тої непожиточної для нього мамони, а ненависти до живих людей, близьких йому, звязаних із ним — нехай що тільки гріховними звязками? Тепер після сеї розмови звязки ті порвані, дальше супокійне життє його в сьому домі неможливе — се він ясно бачив, і знов почував холодну трівогу дитини, котра серед ночі найдеть ся сама в густім лісї. Куди тепер подіти ся? До кого вдати ся? Кому повірити себе й той нещасний свій капітал, що чим далї, тим більше зі скарбу ставав для нього тягаром, небезпекою? О. Нестор був так збентежений і зворушений до глибини душі, що не мав

сили розміркувати над сими питаннями. Він почував тілько страх, небезпеку й непевність тут, де тепер находив ся, і другий раз, тремтячи й хапаючись мов перелякана безпомічна дитина, встав із крісла й почав збирати ся до відходу. Сим разом анї панї Олїмпія, анї Адась не зупиняли його, не промовили до нього анї слова. Він вийшов, не прощаючись і не кланяючись, і потюпав до свого покою, де зараз щільно замкнув ся, немов боячись, щоб зараз же за ним у білий день не прибігла сюди яка погоня.

А панї Олїмпія й Адась іще хвилину мовчали. А, вкінцї, Адась із плаксивим видом обернув ся до матері.

— Що ж тут властиво стало ся? Чого він так розгнївав ся?

— Не розумію, — холодно відповіла панї. — Щось стало ся старому. Прийшов і почав говорити про свою близьку смерть, про свої гріхи, про покуту. Чорт зна що за дурницї! А менї зовсїм не до того було. Розлютив мене натяком на те, що хоче записати свій маєток на якусь фундацію. Я почала йому як розумному чоловікові вияснювати, що його обовазок — записати все тобі, а він нї тай нї!

— І чого ж він так ненавидить мене?

— Хто його зміркує? Я думаю, що він не так тебе ненавидить, як гроші свої любить і боїть ся, що ти їх швидко розпустиш. Кілько разів я тобі говорила, Адасику, щоб ти при нїм не надто показував свою панську натуру, удавав скромного, трудящого та дбайливого господаря.

— Ех, буду я перед старим ідіотом маскувати ся та комедію грати! — скрикнув із огидливим жестом Адась.

— Ну, ось бачиш, що з того вийшло. Тепер я вже й не знаю, що далї буде.

— А я не боюсь, — весело сказав Адась. — Коли він так любить свої гроші, то, певно, й до смерти не схоче розстати ся з ними, не напише заповіту, й вони . . .

Тут увірвав. Як колишнїй правник він знав, що гроші ті нї в якім разї не стануть леґально його власністю, тим більш, що перед судом годї йому буде покликати ся на своє синівство, в котре й сам він не вірив.

— Ну, що вони? — запитала панї.

— Та що, по закону перейдуть на державний скарб, а хиба невеличка частина піде на громаду.

— Е, се ще хто його знає, як буде! — промовила таємно панї, здвигаючи плечима. — Коли б тілько він справдї не зробив заповіту без мого відома.

— Або коли б не схотїв від мами геть випровадити ся! — додав Адась. — Я щось так міркую, що він мами боїть ся дуже.

— Нї, про се не бій ся! Вже я не буду дурна. Вміла його досї держати при собі, зумію вдержати й тепер. Чень то вже недовго буде. Та чорт із ним! Тобі пора їхати додому. Адже твої товариші леда хвиля[1]) тут будуть.

— Правда ваша! Пора їхати. Щоб чорт узяв дурного попа! Попсував менї ввесь гумор! Тьфу! Як він на мене визвірив ся! Точнїсїнько, мов би небіщик із труни підняв ся! Так до побачення з мамою!

— До побачення! — сказала панї Олїмпія. — А прибувайте швидко, не дайте менї довго чекати!

Адась вийшов із маминого покою і, свищучи якусь

---

[1]) ось-ось, незабаром (поль. lada chwila)

мельодію, підхоплену в кофешантані, сів на свою повозку й поїхав.

А за хвилю по його виїздї з тих самих сїней тихесенько виповз Гадина, що там сидів у порожнїй бочцї від капусти й підслухав усю розмову панї з о. Нестором і з сином. Виповзнувши на подвірре, він нараз випростував ся і, свищучи якусь пісню, пішов просто попід панині вікна, немов тілько-що вернув ся відкись зі села. Панї побачила його.

— І куди ти, погане насїннє, волочиш ся? — скрикнула вона крізь вікно.

— В церкві був, — байдужно і спокійно відповів Гадина і йшов далї.

— Стій! Зачекай! — скрикнула панї, вихилюючись. — У церкві? Хиба тепер із церкви вертають?

— Трохи по селу походив, поміж парубками.

— По селу? І чого тобі в селї потрібно?

— Адже ж нинї у дворі роботи нема, то чень можна трохи з людьми поговорити! — буркнув Гадина.

— Ах, ти огиднику! — лютила ся панї. — З людьми поговорити! І які там люде схочуть говорити з такою худобиною? Ти, певно, в коршмі сидів!

— А що то, панї менї гроші дали, щоб я мав з чим у коршмі сидїти? — ззїдливо відрубав Гадина, блиснувши на неї своїми чорними як два вуглї очима, аж панї Олїмпія поблїдла з лютости.

— О, не бій ся! — скрикнула вона. — Знаю я, відки ти гроші береш!

— Відки?— понуро, але твердо огризнув ся Гадина.

— І ще питаєш! Небоже! Памятай собі, що ти ще кримінал навідаєш! Чуєш?

— Може, й навідаю, та чень дасть Бог, що не сам.

— А се що має значити? Кажи! — скрикнула панї.

— Нехай пані так голосно не кричать, бо я також дещо знаю!

— Що? Що? Що? — аж завищала пані Олімпія. — Що ти знаєш? Ну, скажи, що знаєш?

— Е, з вельможною панею багато б говорити, — грубо відповів Гадина, добре знаючи, що цвігнув її по-болючому. — А я от голоден, а там певно вже без мене пообідали.

І, обернувши ся плечима до пані, він пішов до кухні, де челядь[1]) справді вже вся сиділа при обіді, не думаючи чекати на нього. Гапка привитала його рясною лайкою, та він сього не слухав, але, вхопивши ложку, їв, що міг захопити. Тілько підігнавши трохи за другими, він відсапнув і озирнув ся по товаристві. Тут був і старий Деменюк, і пастух від коров із підпасичем, і садівник зі своїм хлопцем, і Параска. Всї були, очевидно, голодні, бо не розмовляли нїчого, тілько їли мовчки, сербаючи з великої миски яблочну зупу, на котру садівник дав яблук-падальниць, і закусуючи її чорним хлїбом. Аж коли зупа скінчила ся, й Гапка принесла величезний баняк[2]) картоплї, а за нею Параска миску квасного молока, язики трохи розвязали ся.

— Що там таке стало ся, Йосипе? — запитав Деменюк, обертаючи ся до Гадини. — Чого се пані так на тебе розкричала ся?

— Видно, що мене дуже любить, — сміючись, сказав Гадина, вишкрябуючи ложкою миску від зупи.

— Ну, але ти її, видно, ще лїпше любиш, — доповів садівник. — Ми вже тілько слухали: ти їй слово, а вона тобі десять, ти що раз тихійше, а вона що раз голоснїйше.

---

[1]) прислуга

[2]) бляшаний або залїзний казан

— Ну, так! Я все з процентом плачу, — не без гордости сказав Гадина, забираючись до картоплї.

Картопля була в лушпинї, її треба було теребити, і се розгнївало його.

— Гапонько, матїнко! — промовив він щиро, обертаючись до Гапки.

— А що тобі, небоже? — відповіла та також лагідно, впадаючи в його тон.

— Дай тобі Боже, щоб з тебе так ті ангели з ріжками по смерти шкуру лупили, як ми тепер оту святу бульбицю мусимо при обідї лупити!

Загальний регіт був відповіддю на се побожне бажаннє.

— Ах, ти чортівське племя! — скрикнула Гапка, — та за що ж ти мене так тяженько кленеш?

— Тяженько? Я хотїв як-найделїкатнїйше. А то за те, що нам отаку бульбицю в мундурі подаєш.

— Непотрібе, ти! — напустила ся на нього Гапка, замахуючись здоровенною варехою. — Адже як тебе заїду по гамалику, то світа божого не побачиш! Ти думаєш, що я не маю иншої роботи, як для тебе бульбу шкробати? А сам ти що нинї ввесь ранок робив? Чому не прийшов та не пошкробав? А шкробало б тебе попід серце та по печінках, ти худобо погана! А дивіть на нього!

Ледво-не-ледво вдало ся Деменюкові втишити Гапку хоч настілько, що вона тілько потихо в закутку бурчала та вичитувала Гадинї безконечні парамеї. А Гадина анї вухом не вів у той бік. Він сміяв ся, жартував з панї Олїмпії, моргав до Параски, штуркав підпасича, трохи тумановатого хлопчика, оповідав про те, як Цвяха били під коршмою, і загалом був дуже в веселому настрою. А коли скінчив ся обід, він, виходячи, вщипнув Параску

в рамя, моргнув на неї значуче й, вийшовши на подвірре, скрутив ся сюди-туди, й, коли всї розійшли ся, він шмигнув до возівнї. За хвилину, крадучись, прийшла туди й Параска.

— Ну, що чувати? — шепнула вона.

— Чудово, чудово! — шептав радісно Гадина.

— Ну, що таке, кажи!

— Знаєш, я підслухав розмову старої відьми з попом! Скажу тобі — чудо! Посварили ся на-забий!

— Ну, що ти кажеш?

— Аж менї самому страшно було. Так і думалось, що вона кинеть ся на нього й задушить його на місцї.

— Та за що?

— Не знаю вже, з чого їм пішло, бо початку розмови я не дослухав добре, але то знаю, що стара налягала на попа, щоб записав усї гроші на панича. «То ваш син» — каже. А він нї, тай нї! Потому панич приїхав, знов удвох почали на нього налягати, аж старий розлютив ся й так крикнув на панича, що я й не думав, щоб він так потрапив кричати.

— Ну, і на чім же стало? — зацїкавлена, питала Параска.

— Затяв ся старий. Усе одно товче: «Не запишу, Бог би мене покарав, хлопам роздам.»

— О, о, о! Хлопам? Яким хлопам?

— Або я знаю! Потому казав, що на бідних запише, а паничеви нї, тай нї.

— Ну, а стара що?

— А стара як та ворона все своє: «Отже ж не запишеш нікому, тілько нам! Отже наші будуть ті гроші!»

— Що ти кажеш? — скрикнула Параска, бючи ся об поли руками.

— Що чуєш.

— Що ж вона гадає з ним робити?

— Або я знаю. Та видно, що щось вони гадають, бо потому ще добрий час самі без попа розмовляли тихійше, так, що я не міг чути.

— Ой, то щось може вийти погане! — зо страхом сказала Параска.

— Певно. Ота стара відьма до всього спосібна. Та вже я буду її добре пильнувати.

— Пильнуй, пильнуй, може, з того що добре і для нас вийде! — сказала Параска й незначно, мов миша діркою, вишмигнула з возівні. Гадина тілько-що простяг руку, щоб її обняти, та її вже не було.

— Параско! — кликнув він ізтиха у слід за нею, та вона вже була далеко. Маркітний[1]) сам на себе й на неї, Гадина хвилинку постояв, подумав, а далї поліз на підрю[2]) і, прогорнувши собі в сїнї вигідне леговище, ляг спати.

Тимчасом Адась, виїхавши від матері, погнав долї селом, туди, куди недовго передтим вертав о. Нестор по розмові з ковалем Гердером. Розмова з о. Нестором ще трохи млоїла його мов оскома на зубах, та швидко инші думки прогнали те прикре вражіннє. Була се плитка[3]), легкодушна й наскрізь змислова натура, в котрої фізичні імпульси переважали над духовими, чуття перемагали думку. Дбати про далеке будуще, укладати якісь хитрі пляни — не було його ділом: він ловив момент, не дбаючи про те, що той момент сплодить і до якого кінця доведе. Життє було для нього тілько сумою змислових роскошів, тож полюваннє на ті роскоші було цїлим змістом його змагань і заходів.

---

[1]) невдоволений, ніяковий

[2]) горище у клунї, чи стайнї

[3]) неглибока, поверхова, мілка (поль.)

Порівнявши ся з обістєм коваля Гердера, він почав їхати помалїйше і просто брами три рази голосно луснув батогом. На подвіррю загавкали пси, але з людей нїхто не обізвав ся, нїхто не виглянув на те лусканнє. Трохи маркітний, Адась поїхав дальше. Перед ним розкрило ся широке, безмежне поле, і його очі побігли по тім полю мов бистрі шулїки, шукаючи добичі. Он там серед високого жита, що се таке мріє-похитуєть ся, червоне та повне? Чи то маківка така здорова? Нї, мабуть! Воно повзе, рушаєть ся межею, пробираєть ся наперед до дороги. Адась повеселїйшав, радісно луснув батогом і вдарив по конях, котрі, чуючи запах знайомих піль і близькість стайнї, форкаючи, помчали ся стрілою. Ось уже близько та червона маківка. Видно виразно, що се не маківка, а дївоча голова заквітчана та прибрана червоними та зеленими стрічками. Зпід тих квіток і стрічок роздаєть ся дзвінкий дївочий голос, ллєть ся пісня, тужлива та притім якась кокетливо оживлена коломийка:

Била мене моя мати в четвер по вечери,
Щоби я ся не дивила в очи паничеви.
Ой, бий мене, моя мати, хоч на смерть мя ґубий,
А я вийду на вулицю: «Паничу мій любий!»

Адась зупинив повозку супроти тої межі, по котрій ішла дївчина й скрикнув радісно:

— Се ти, Маланко?

— Нї, — відгукнула Маланка й раптом потонула з головою в високім житї. Добру хвилю її не було видно, тілько чути було шелест жита, видно було, як воно розхиляло ся й хитало ся там, де вона пробігла. Нараз Маланка, вся червона як квітка, в білій сорочцї і в червоній спідницї, вибігла зпоміж збіжжя, легко, мов серна, перескочила через придорожний рів і так же

легко вискочила на повозку. Адась сидів на переді й сам поганяв кіньми, і Маланка обхопила його з заду руками за шию й покривала його лице, чоло, очі й волоссє безумними, палкими поцілунками.

— Ну, досить того, досить! — промовив Адась, держачи в одній руці віжки, а в другій батіг і не можучи собі дати ради.

— Любий мій! Дорогий! Гарний! Квітко моя! Раю мій! — шептала Маланка, не перестаючи його цілувати. — Я так і знала, що ти сам їхати меш, надіялась тебе!

— Їдь зо мною на фільварок! — мовив Адась, обнімаючи її одною рукою й цілуючи її гарячі, малинові уста.

— Добре! — промовила радісно дівчина, але зараз посумніла й додала: — Але хиба тілько на коротку хвилинку.

— Чому? Адже нині неділя.

— Все-одно, роботи багато.

— Е, плюнь ти на роботу! Дадуть собі ради й без тебе.

— Ні, любий мій! Я слуга. А до того ще — знаєш? Вони пильнують мене. Батько заказав гостро, щоб я з тобою не видáла ся, а сьогодні приводив навіть старого єґомостя, щоб мене впоминав.

— Ого! — скрикнув Адась.

— Ну, та я пустила йому тумана в очі, сказала, що про тебе й не думаю, ані ти про мене. Та про те коваль і його син готові зараз вихопитись, куди я пішла, хоч я випросилась на часинку до Гапки, тої, що у дворі.

— Не бій ся, не похоплять ся!

Вони їхали ще якийсь час гостинцем, а потім звернули на польову дорогу, що вела до фільварку. На

полї не було анї живої душі, тілько збіжжя, що дозрівали, шуміли і хвилювались у легкім вітрі, та де-де пасмуга конюшини наповнювала повітрє медовим запахом.

— Ну, годї! — скрикнула нараз Маланка її легко, ледви чутно зіскочила з повозки. — Далї я не поїду. Тут уже близько фільварок. Міг би мене хто побачити з тобою.

— Що? Ти хочеш геть іти? Покинути мене? — сумно, мягко промовив Адась.

— Завтра побачимось.

— Нї! Слухай, Маласю! Іди отсею межею, ввійди в сад, там є діра у плотї, там тебе нїхто не побачить, а садом доберись до альтанки й там зажди мене. Я тілько хвилечку, тілько конї поміщу і слугам розпоряджу, що мають робити. А потім вибіжу до тебе і проведу тебе до свого покою.

— Е, не хочу! Боюсь.

— Не бій ся, моє серденько! Чого тобі боятись? Я так зроблю, що нїхто тебе не побачить. Пообідаємо разом, а потім підеш собі додому.

Надія провести спокійно кілька хвилин разом із улюбленим паничем, обідати з ним, наговорити ся з ним до-сита — була дуже понадлива для Маланки, її по короткім вагованню вона пристала. Не кажучи і слова більше, вона шмигнула у збіжжє і щезла в ньому, а панич, весело підсвистуючи, поїхав до фільварку.

VII.

О. Нестор увесь тряс ся мов у лихоманці.

— Так ось воно як! Ось що сидить на дні тої чемности та прихильности, тої старанности за моє здоровлє, тої безкорисної услужливости! Спекуляція на мій маєток! Цинїзм! Безстидна грубість! Боже, Боже!

Тремка рука довго не могла попасти з ключем у дїрку, щоб відімкнути двері від покою, і, відімкнувши двері, він добру ще хвилю мучив ся, поки витягнув ключ, устромив його з нутрішнього боку й на два спусти замкнув двері зі середини.

— Не чую ся я тут безпечним! — бормотав він, обзираючи, чи щільно позамикані вікна. — Не чую ся . . . анї на хвилину . . . Ану ж їм за довго стане чекати! Ану ж вони . . . Господи, рятуй мене! . . .

Хороблива уява, зворушена недавно перебутою сценою, бентежила всю його душу, паралїзувала всї зостанки його енерґії. Він дивив ся й не бачив, пригадував і не тямив, метав ся то сюди, то туди, хапав ся за одно, друге й десяте, а нї в чому не міг найти ладу, нї з чим не вмів дати собі ради. Бачив добре, що вікна не замикають ся щільно, що в них бракує скоблїв, що в одному збита шибка, й одчинити його знадвору нема нїякої трудности; бачив се виразно в тій хвилинї, як нераз уже передтим, — тепер бачив се навіть доклад-

нійше, чув живійше всю небезпеку сеї обставини та, постоявши хвилину з витріщеними очима перед вікном, метнув ся безтямно у другий бік, бо щось иншого звернула йому на ум збентежена уява.

— Адже ж усе наверха, по шухлядах, по кишенях! — скрикнув він і, ледво перебираючи ногами, дихаючи приспішно й нерівно, побіг до свого покою й почав судорожно відмикати шафи, висовувати шухляди, виймати ріжні старі реверенди, штани, камізельки, кваплячись, шукаючи чогось і зараз же кидаючи все безладно на купу. Нараз знову зупинив ся. Крізь вікно, обернене до полудневого заходу, кидало сонце до його покою ясний сніп світла. Йому здавало ся, що крізь се вікно хтось заглядає до його покою, цікаво слідить за всім, що він робить, їдовито підсміховуєть ся з його безпомічного поспіху, з його безсильного шарпання. Він побіг до вікна, виглянув надвір — нікогісінько. Відійшов від вікна, та тут же пригадав собі, що лишив його отвореним.

— Боже мій, Боже мій! — простогнав він, чуючи, що не може опанувати своєї трівоги і свого зворушення. А власне тепер йому треба б як-найбільше спокою й сили, щоб роздумати, розміркувати, що й як дальше почати з собою! Адже кожда хвиля опізнення грозить небезпекою. Він і так досі, хто знає, як глибоко залетів у западню через свою необережність, через недбальство, — ні, через сліпу віру в доброту й чесність тої жінки. Хто знає, які вона вже сіти на нього розставила! Хто знає, чи не навмисне, з обрахованнєм вона вибухла сьогодні, визвірилась на нього з отсею звірячою фізіономією, щоб поразити його, спаралізувати його силу і спокій, зробити його безпомічним і безрадним у хвилї найбільшої небезпеки!

— Боже, Боже! — стогнав о. Нестор, мало не

плачучи й силкуючись, аж до болю в мізку силкуючись зібрати всю владу свого духа, спрягти в порядні ряди свої думки, запанувати над нервами, привернути рівновагу між постановами і вчинками. Він сів при отворенім вікні й почав вдивляти ся в зелень дерев і синяву безхмарого неба. Свіже, тепле, запахуще повітрє й вид широких, рівних, барвистих і спокійних площ трохи відсвіжили його нерви, навіяли на нього заспокоєннє. Він почав дихати рівнійше, повільнійше; дрож уступила, і в голові почало прояснюватись.

— Ні, я ще не труп! — промурмотів він. — Я ще вам не anima vilis, на котрій би ви могли робити свої досвіди! Я ще з вами поборю ся! Може, то й ліпше, що ви так несподівано, так цинічно й безстидно виявили свій апетит на моє добро! Злий демон, котрому ви служите, зробив собі з вас жарт — огидний жарт. Ви думали, що я відразу впаду, подам ся, й ви візьмете мене в руки і зробите зо мною, що схочете! Аж ні! Ні, ні, ні, ні! Я отямив ся! Ви шпигонули мене, а я прокинув ся з тяжкого сну! Того мені й треба було! Спасибі, спасибі! Тепер я вже не сплю, тепер я добре чую й бачу, де я і що зо мною робить ся! Тепер я не дам ся! Не дам ся! Виведу вас у поле! Зажартую собі з вас іще гірше, ніж ви собі з мене жартували!

І, збираючи докупи всї свої сили, з певним острахом він стрібував стати. Бояв ся власної немічности, але врадував ся дуже, коли побачив, що немічність та минула, що се перед хвилиною був тілько наглий, хвилевий напад, а не початок тяжкої хороби. Він чув себе легким і хоч назверх спокійним. Чув, що може думати й виконувати свої думки. Мов блискавки мигали в його голові ріжні пляни, дикі, фантастичні, але за кождим у слїд бігла холодна розвага, ловила його на

лету, розщипувала мов пострілену птицю й кидала в нівеч. А за дикими й фантастичними плянами, що були немов останні ракети уступаючого зворушення і тривоги, пішли звільна поважнійші, практичнійші думки.

— Фундацію! Фундацію зроблю! Нехай хоч бідні люде мене добрим словом споминають!

Оті слова повторяв він, немов хотів витвердити їх на-память, цвяхом убити у свою душу. І вже укладав собі, як він поїде до Львова, відшукає знайомого нотара, спише заповіт. На душі його почало робити ся лекше, лекше, свобіднійше на саму думку, що його капітал не пропаде марно, не піде в руки неробів, котрі швидко зуміють промити йому очі. Але се вдоволеннє знов почало блїднути, розвівати ся парою, а з темного хаосу вражінь виринали нові погрози. Поки то ще до Львова! От се вже два роки, як він не був у Львові! Тай чи легко то йому старому туди вибрати ся! Як і на кого лишити помешканнє! Адже ж остання його подорож памятна йому — ой, і дуже памятна тим, що його тоді обікрали. О. Нестор, звичаєм скупарів та загребигрошів, до тої міри опанований був пристрастю громадження, збирання та складання, що ніколи не міг дійти до того, щоб вести порядний спис своїх доходів і трат, щоб мати ясне уявлїннє того, скілько він мав маєтку. Незлїчиму силу разів він постановлював собі «завтра зробити докладний рахунок», та все якийсь забобонний страх зупиняв його при виконуванню сього діла. Він ніколи не вийшов понад уложеннє спису нумерів книжечок та цінних паперів; готових грошей: червінців, талярів і инших монет, що були в нього поскладані в ріжних купках та в ріжних криївках[1]), він так ніколи

---

[1]) сховках (поль.)

й не міг дорахувати ся до ладу. От тим то й вийшло, що, коли підчас його останньої подорожі до Львова до його помешкання закрав ся злодій, о. Нестор тілько по розбитім вікні та зломанім замку в шафі доміркував ся, що чиясь чужа рука господарювала в його хаті. Що й кілько забрав йому з хати сей непрошений гість, він докладно не міг дочислити ся. Тілько по довшім слїдженню й порівнюванню він переконав ся, що забрано йому шість книжечок щадничих вартости 6000 ґульденів — а що понад се, то хиба Бог один знає. О. Нестор нікому не признав ся про розмір своєї шкоди, тілько одній пані Олїмпії розповів про все, просячи, щоб не розголошувала сього й заховала діло в секреті.

— Щадничі книжечки злодієві не придадуть ся ні на що, — говорив він. — У мене є нумери, й я ще нині телеґрафічно завідомлю касу, що такі книжечки в мене вкрадено, — значить, вона їх нікому не виплатить, а коли хто зголосить ся за їх виплатою, той сам себе віддасть у руки поліції. А що крім того вкрадено, се вже — і о. Нестор махнув рукою, немов хотів сказати: Бог з ним, з тим злодієм!

— Щось там дрібних грошей забрав, — додав о. Нестор, — здаєть ся, небагато, бо що там він у мене багато найде! Ну, та ще годинник срібний — старе клепало! Не варта задля того і крику підіймати. А вже найсмішнійше те, що в додатку взяв чоботи, і то не старі, а нові! Га, га, га! Як би він знав! . . .

О. Нестор не доповів. Йому ніяково було признати ся, що в старих, дірявих та заплїснїлих чоботях він якраз тоді мав зложених пару тисяч самими дукатами, коли тимчасом нові стояли порожнїсінькі.

Пані Олїмпія справді заховала в секреті оповіданнє о. Нестора про сю крадіж, та справа вийшла по-

троха на верх без її вини. Власне ті нові чоботи видали злодія.

Одного дня, коли о. Нестор нічогісінько не надіяв ся, застукано до дверей його покою, а коли він отворив, побачив жандарма, котрий держав закованого в ланцюжки Цвяха. За жандармом стояв віт із присяжними[1]), а за ними ціла юрба народу. Присяжний мав у руках украдені в о. Нестора чоботи, котрі Цвях хотів було продати в містечку Жидові, та котрі видали його тим, що в нутрішній частині халяв вистебнуване було зеленою ниткою імя і прізвище о. Нестора. Цвях, як неписьменний, не надіяв ся зради, але Жид зараз пізнав, у чому справа, й віддав його в руки жандарма.

О. Нестор іще й досі без холодної дрожі не може спімнути про ті сцени, що тоді відбули ся в його помешканню. Йому прийшло ся при всіх людях признати ся, що його обікрадено, подати нумери щадничих книжечок, суму готівки (не знаючи її докладно, він подав якнайменьшу, кількасот ґульденів) і опис годинника. Він дрожав увесь час переслухання, вив ся й путав ся далеко гірше від злодія, котрий ув-одно божив ся, що, крім чобіт, не вкрав нічогісінько. І справді, докладна ревізія в помешканню Цвяха не виказала ніякого сліду крадіжі, та про те його оповіданнє про сам факт тої крадіжі було дуже фантастичне та неподібне до правди. Коли б вірити Цвяхові, то до крадіжі сих нещасних чобіт він прийшов зовсім випадково й навіть невинно. Правда, він признав ся, що ніччю лазив попід вікна о. Нестора, й не міг вияснити, чого там шукав. А, лазячи попід вікна, він нараз почув стук у покою. Скрикнув — і в тій хвилині якась фіґура вискочила

[1]) вони звалися колись на Україні виборними

крізь відчинене вікно й, побачивши його у траві, шпурнула на нього чобітьми так, що мало йому запятками ока не вибила. І Цвях із плачем показував величезний синяк під оком. Та всї, хто чув се його оповіданнє, замісць співчуття над такою його пригодою, тілько реготали ся, віт аж поклепав його по плечах і сказав:

— Ей, Цвяше, Цвяше! Та вже як береш ся брехати, то хоч би щось дрібочку розумнїйшого видумав!

Цвях дістав від жандарма що дістав «до признання», та не признав ся нї до чого. Його завели до Львова, посадили до криміналу й засудили за сю крадїж на півтора року вязниці. Він відсидїв своє й вернув ся назад у село, та о. Несторові від сього анї раз не було лекше. Щадничі книжечки пропали як камінь у водї, готових грошей також не слїдно було у Цвяхових руках, тілько годинник віднайшла львівська поліція в одного золотникаря, котрий купив його як старовину в одного Жида, а той знов мав його купити в якогось проїзного пана в Чернівцях. Тут нитка урвала ся, й о. Нестор із цїлої сеї пригоди, крім матеріяльної втрати, виніс іще й те пересвідченнє, що здобув собі нового ворога — Цвяха, чоловіка, котрий не має що тратити й готов відважитись на всяке найогиднїйше дїло.

Від часу сеї пригоди, а особливо від часу повороту Цвяха з криміналу в село, о. Нестор позаводив ріжні обережности, раз-у-раз видумував ріжні штуки, брав ся на ріжні способи, щоб перехитрити, ошукати та на хибну дорогу звести сподїваних злодїїв. Він ненастанно переховував гроші в инші місця, нїколи не держав прикупі більших сум, мав кілька списів своїх цїнних паперів і держав кождий спис у иншому місцї й то звичайно там, де б його найменше можна надїяти ся, позаводив ріжні секрети при замках шаф та шухляд у комодї, одним

словом — провадив формальну дуже складну стратеґію проти фіктивного ворога. Ся стратеґія наповнювала його вбоге старече існуваннє, удержувала його мозок і нерви в ненастаннім руху й напруженню, хоча й не хоронила його грошей ніколи від пронизливих очей та хапчивих рук якогонебудь Гадини. Кілька разів трапляло ся то Гадині, то декому иншому зі слуг підглянути криївки, де о. Нестор ховав гроші — звичайно невеличкі суми, кільканацять або кількадесять ґульденів. Відомо, сих грошей о. Нестор у такім разї не находив уже у криївцї, та, крім моментальної прикрости, се не робило йому великої гризоти, й він ніколи зза тих грошей не робив крику, не збивав бучі, боячи ся зрадитись перед людьми, що має багато грошей, а не меньше того боячись на випадок відшукання злодїя нажити собі в ньому нового ворога. Тілько один Деменюк, пару разів найшовши випадково такі криївки з грішми в саду, мовчки відносив гроші о. Несторові, котрий таксамо мовчки, зо стидом приймав їх і переховував у инше, безпечнїйше місце.

Все се пригадував тепер о. Нестор, то сидячи при вікнї, то знов устаючи й укладаючи в голові смілий плян, що йому робити, щоб огородити себе від якоїсь гіршої пригоди, котра — він чув се цїлою душею — грозила йому від тих людей, що його окружали. «Треба зробити все, що можна! А поперед усього треба докладно обрахувати все, що маю. Адже се вже тепер не мої гроші! Се фундаційні гроші, котрими я завідую, тож мушузнати, чим я завідую, і кілько від мене мають право жадати!»

Тепер уже ніяка забобонна трівога не спиняла його від роблення обрахунку. Та про те бережність конечна! О. Нестор замкнув вікно й заслонив його полот-

няною фіранкою[1]), а опісля почав із шухляд комоди, із шафи, з кишенів убрання, зпоміж ріжних шпарґалів, зпід печі, зі середини печі і з ріжних можливих і неможливих криївок видобувати звитки паперів, пакети, мішечки, скрутлї[2]) та рульони. Все се він клав на купу, на стіл, поки, вкінцї, втомлений і спотїлий від ходження та лаження, й сам не впав на фотель коло стола, важко дишучи та стираючи піт із чола. Відітхнувши, почає звільна, осторожно розвязувати пакети, розвивати рульони, складати осібно, по катеґоріях, книжки щадничі, осібно облїґації, осібно льоси, осібно акції, осібно дукати, осібно всякі инші монети. Ввесь стіл був заставлений тими паперовими та металевими батеріями — вид, якого не один банкир позавидував би сьому скромному, опущеному, нужденно одягненому старому священикові.

Розставивши все в порядку, о. Нестор узяв аркуш паперу й почав списувати — старанно, виразно й по порядку — кожду катеґорію тих цїнних річей. Ся праця забрала йому доволї много часу; пройшли дві години, поки він списав усе й підвів суму всьому свойому маєткові. Почисливши все звільна, він прочитав остаточну цифру без голосу, тілько рухаючи безкровними, тонкими губами. Прочитав і мов одеревів, не зводячи очей із паперу. Ще раз прочитав, а потім стрібував вимовити наголос ту цифру, немов очам своїм не вірив, щоб се могла бути правда.

— Дві . . . двісті пять . . . десять тисяч, — прошептав він півголосом і широко витріщені очі впер непорушно в пусту просторінь перед собою — двісті пять-

---

[1]) занавіса в вікнї (нїм. Vorhang)

[2]) звитки, все, що скручене

десять тисяч — чверть міліона! Ну, я ніколи не думав, щоб аж стілько того було! Ніколи не надіяв ся! Ніколи б був не повірив, як би мені се хтось инший сказав! А тимчасом . . . так, не инакше! Рахунок зовсім вірний — цифри не брешуть! Он воно як! Он на що вони зуби гострять!

І раптом знов трівожні думки, мов чорні хмари, поволокли ся по горизонті його уяви.

«О, вона мусить догадуватись, мусить знати, кілько в мене грошей є! Може, не все знає, але догадуєть ся. Вже не даремно вона такі довгі літа до мене прилещувалась, обсновувала мене незначно, мов павук тонкою павутиною, аж поки не зробила рабом, невольником, безпомічним і заразом такою пожаданою добичею! Боже, Боже! Якими манівцями, якими крутими дорогами Ти вів мене, у справедливому гніві Свойому вів мене, поки не довів до пізнання мого впадку, мого нещастя!»

І він зажмурив очі, притаїв дух, увесь углибив ся в своє нутро, у спомини, в минуле. Там десь глибоко в його мізку блисли, мов два вогники, палкі очі князівни, панни Олімпії, зарисували ся її чудово гарні обриси лиця, губ, носа, запахли її золотисті кучері, запах котрих тоді так хапав його за душу. Та нині він здрігнув ся від тих споминів. Адже ж се був початок його нещастя! Се була та солодка отрута, котрої закоштувавши, він отруїв ціле своє життє. Від тої першої хвилї, коли оті блискучі очі зустріли ся з його поглядом там у князівській офіцині, переробленій на школу, ся женщина стала ся прокляттєм його життя, його фатальною звіздою, що причинила йому несказану силу мук і терпіння, мов иржа залїзо, згризла всї його молоді чуття й пориви, спаралїзувала всю владу його душі, зні-

вечила його спосібности, звязала його надії, вигризла, витравила[1]) все те, що чинило його правдивим чоловіком, заплюгавила його душу споминами грішних бажань і грішних учинків — і все те, все те по що? Для якої мети? Зразу, певно, без мети, тілько силою самого фаталїзму, нерозривно звязаного з жіночою природою, а потім — ох, потім фаталїзм став свідомим демонїзмом! Ся женщина — то мій злий дух, то демон-спокусник, що облесливими словами приведе чоловіка до впадку на те тілько, щоб насміяти ся над ним, втоптати його в болото, взяти його під ноги!

О. Нестор усе ще сидів, опертий ліктями о стіл і затуливши долонями зажурені очі. Він увесь тремтів, вдивляючись очима фантазії в ті несамовито блискучі очі ґрафинї Торської, котрі тепер ясніли перед ним, ненастанно, вперто сверлячи його до дна душі таксамо, як сверлували його тоді, в фатальній хвилинї його найтяжчого упадку.

«Демон! Демон! Демон!» — вертїло в його голові. — «Се не проста жінка, се справдї відьма, не даром люде по селї говорять про неї, що вона кров людську ссе! А хиба ж мою не виссала? Хиба мене не звялила? Чи не готовить ся ззїсти мене дорешти! Господи, рятуй мене від злого духа! Поможи менї ще вирвати ся з сеї западнї, щоб я міг хоч раз дихнути свобідно, подумати про направу того, що я вхибив цїлим своїм життєм!»

І він знов схопив ся і з подвійною силою, з гарячковим поспіхом почав ховати свої гроші по ріжних кутках, у ріжні скритки. Ще не був готовий і до половини зі сею роботою, коли втім голосне стуканнє до

---

[1]) випалила, знищила (поль.)

дверей його покою перервало тишу і збентежило його дорешти. Він аж підскочив зо страху, бачучи багато куп паперів і грошей на столї, бачучи неможність поховати все те в однїй хвилинї, і не знав, що дїяти. Чи вдати, що спить, і не відзивати ся? А ну ж се хтось у злому намірі приходить, а, не чуючи його голосу, осмілить ся і влїзе до-середини? Адже поки б він міг докликати ся помочі, то могло б бути за пізно! Він рішив обізвати ся, вхопив із шафи простирало й кинув його на стіл так, що воно накрило гроші, на простирало кинув подушку, потім стару реверенду. «Скажу, що роблю трохи порядок у покою, а, зрештою, не дозволю нї до чого доторкати ся . . . Не впущу сюди, запру двері до сього покою . . . Коли хто чого потребує, нехай увійде до кухнї й там скаже . . .»

Тимчасом стуканнє до дверей роздало ся другий і третїй раз, поки, вкінцї, о. Нестор, поховавши важнїйші слїди свого заняття в покою, не зважив ся вийти до кухнї, запираючи за собою покоєві двері.

— Ну, хто там? Хто там? — озвав ся він, коли стуканнє знов роздало ся твердо, хоч і не надто міцно.

— Та то я, пан-отче!

— Що за я?

— Та я, Деменюк.

— А чого вам?

— Та, може, єґомость отворили б? Може, чого треба, то я б . . .

О. Нестор, тимчасом, успокоїв ся. Голос Деменюка, котрого зразу серед зворушення не пізнав, був для нього мов холодна вода у спрагу. Деменюка одного він не бояв ся, хоч і перед ним не видавав ся нїколи зі свого багацтва.

— Тай стукаєте ж ви, Гнате! — з лагідним докором

мовив о. Нестор, коли Деменюк увійшов до кухні й поклонив ся йому. — Я трошечки задрімав, нараз чую, мов гармати гримають. Я аж перелякав ся, гадав, чи не революція яка в селї.

— Та перепрошую єґомостя, — з заклопотаннєм сказав Деменюк. — Я не хотїв, бігме, не хотїв! Тілько — знають єґомость мою натуру . . . Так менї тота дївчинисько з голови не сходить . . . І так мене щось сими днями за серце тисне, все менї здаєть ся, що якусь велику біду пошле Бог на мене.

— Ну, Деменюку! Гріх вам таке говорити! — відповів о. Нестор, хоча сам не менше Деменюка вірив у прочуття, сни й віщі знаки. — Не слїд нам грішним забігати наперед у божі присуди. Що Бог пошле, то пошле, то мусимо витерпіти.

— Та я проти того нїчого й не мовлю, прошу єґомостя. Вже як прийдеть ся витерпіти, то що й казати, його свята воля. Але я сам не знаю, що маю думати про Маланку. Зовсїм дївчина змінила ся за сих останнїх кілька недїль.

— Та не бійте ся, Гнате! Се вам так здаєть ся, а з нею нїчого не стало ся.

— Ей, єґомость! Я її знаю! Не та вона, що донедавна була! Щось там у нїй кипить.

— Ну, ну, Гнате! Причинюєте собі самі гризоти й то надармо. Маланка менї як на сповіди говорила . . . Вона переді мною нїколи не брехала . . .

— А тепер не вірте! От зараз переконаємось! Я тепер власне від коваля йду. Щось мов замануло мене піти і ще раз поглянути на неї. Приходжу — кажуть, нема. Вибігла зараз по обідї, казала, що до старого єґомостя йде.

— До мене?

— Так і є. Каже: єґомость казали менї прийти, щось мають зо мною говорити. І пішла. То я, власне, для того прийшов і збудив єґомостя, щоби спитати ся . . .

— Але ж вона в мене не була! Я її й на очі не бачив, як тілько там у ковалевім огородї.

— От і бачите! От і бачите! Біда моя з дївчиною, тай біда! — не то проговорив, не то простогнав Деменюк.

— Ну, ну, Гнате, — се ще не така страшна біда. Могла піти десь між посестри, погуляти, побалакати . . .

— Та я то розумію, прошу єґомостя! — поспішно перебив Деменюк. — Все то може бути! Але по що вона бреше? Се мене трівожить. Адже ж знаєте, як вона в мене вихована. Нїколи не брехала. Чи зле, чи добре, вона все менї було скаже, а вже так забріхуватись, се нїколи не було її звичаєм. Тай тепер нема потреби. Адже коваль держить її як рідну дитину. Схоче погуляти, чи між посестри піти, то він же їй не боронить. По що брехати і ще й вас у брехню втягати?

О. Нестор потїшав Деменюка, як міг, хоча й видно було, що слова не плили йому просто з серця, з живого пересвідчення. Говорили уста, випускаючи звичайні, втерті звороти, а думка, тимчасом, шибнулась у инший бік, мов потопаючий ухопилась за стебелину, що власне надплила по течії. І нараз він перемінив ся. Зі спокійного, напів-сонного, охлялого — він зробив ся оживлений, увесь затремтїв, почав поспішно кидатись і жестикулювати, живо, з поспіхом виговорюючи слова, що доторкались уже не Маланки, не Деменюка, але його власних гризот і клопотів.

— Та подумай, Гнате! Адже ж і я збрехав перед тобою! А як же, прости Господи гріха — збрехав.

Сказав, що ти розбудив мене зі сну, а то неправда. Куди мені до сну, Гнате! Горе мене притисло! Біда мені грозить, не приведи Господи, яка біда!

— Що се таке єґомость видумують? — з лагідним докором спитав Деменюк, немов обертав ся до капризної й безпомічної дитини. — Яка біда?

— О, не видумую, Гнате, ні! Адже ж слухай, що мені нині стало ся! Рано пані принесла мені сама каву. Я здивував ся, але в серці в мене щось тьохнуло, немов шепнуло мені: стережись! І справді сіла й почала розмову. Сюди-не-туди закидає, мов кіт довкола сала заходить, аж, нарешті, виїхала з тим, що її коханому синкові треба грошей, тай то багато грошей.

— Та чути, що панич думає женитись, тай то дуже багато.

— То, то, то! І вона мені про ту женячку товкла. Та я тому не вірю, Гнате! А там — нехай собі женить ся, але я грошей не захотів дати. Ось вона при обіді вже прямо виїхала, що я повинен усі свої гроші записати їй і її синові.

— Так і сказала се?

— Сказала? — скрикнув о. Нестор. — Ні, не сказала, а кричала, грозила, звірем диким на мене напала, вона й її чесний синок. Так таки й кажуть обоє: сей маєток належить ся й мусить бути наш, хоч ви собі й що міркуйте!

— Ну, по селі пані ґрафиня давно голосить[1]), що ви записали паничеві ввесь свій маєток.

— Так? Ну, то я їй покажу, що завчасно се голосить. Слухай, Гнате! Я задумав свої гроші обернути на фундацію, щоби проценти з них ішли на бідних людей.

---

[1]) ширить поголоску

— Та се добре, але хто того допильнує по вашій голові?

— Як то хто? Намісництво[1]). Я передам гроші до урядової каси з таким записом.

— Га, Господи помагай! Певно, що се була б памятка . . .

— Тілько знаєш, Гнате? Я тут не чую ся безпечним. Анї на хвилю не можу тут обезпечитись. Адже ж вони обоє, очевидно . . . знаєш? — і о. Нестор нахилив ся ближче до Деменюка й шептав йому майже до вуха — очевидно, вони чигають на мою смерть.

— Пек, запек! Най Господь боронить! Се вже була б остатна річ! — скрикнув Деменюк.

— Нї, Гнате! — шептав далї о. Нестор. — Боюсь, що не остання! Боюсь, що вони готові піти ще далї. Знаєш, до нинї я був би нї за що у світї не повірив сьому. Але тепер, коли почув їх слова, побачив оті дикі вирази в їх очах, ту звірячу кровожадність, безстидну байдужність до людського терпіння, — ой, Гнате! Не доведи Боже більш бачити! Обридженнє бере до людської натури! То тепер я всього, всього можу надіяти ся від них.

— Господи Боже! — скрикнув Деменюк і вдарив ся руками об поли, але по хвилинї додав: — Нї, єґомость! Се не може бути. Се в вас слабість якась. Що вже як що можна закинути панї ґрафинї й паничеві, але щоб вони аж на щось подібного могли пустити ся — нї! Сему я нїколи не повірю! Се не може бути.

— Може, чи не може, але я не чую ся тут безпечним. Я бою ся.

---

[1]) Намісник — колишнїй найвищий адмінїстраційний і полїтичний урядовець у Галичинї.

— Ну, чень вам удень нічого не станеть ся, а в ночі — коли хочете, я можу ночувати коло вас, у кухні.

— Ні, ні, ні! — замахав руками о. Нестор, котрому при всім його страху навіть до голови не прийшло допустити якогось постороннього чоловіка, навіть такого як Деменюк, ночувати з ним разом у одній хаті. — Се ні на що! Се не поможе. Хиба ти можеш як що до чого дати мені захист?

— Ну, все-таки що два, то не один. Не всяке відважить ся йти на двох, а на одного тай ще такого як ви, то зовсім инша справа.

— Ні, Гнате! Так воно не буде, так недобре! Ліпше я ось що! Знаєш, що я задумав?

— Ну, що таке?

О. Нестор знов прихилив уста близько вуха Деменюка й, хоч довкола не було ані живої душі, й ніхто не міг їх чути, він шепнув ледви чутно з великим секретом:

— Утікати відси.

— Куди?

— Кудибудь. До першого-ліпшого хлопа, аби сю ніч переночувати. А завтра далі! Заберу ся до Львова, а там я вже дам собі раду.

Деменюк недовірливо похитав головою.

— Нелегка буде справа! І в котрого хлопа ви можете чути себе безпечнійшим, ніж тут? Хиба ви не знаєте наших людей?

— А в Гердера?

— Що? В Гердера? В коваля? — з зачудуваннєм скрикнув Деменюк. — Ви хотіли б перейти відси до Гердера?

— Ну, а як би так справді? Що думаєш, вигнав би мене з хати?

кратичних сферах) звели розмову на сю дорогу: довкола них громадило ся звільна все більше цікавих, котрі инколи втручували і свої уваги, поки, вкінці, всї присутні в сальонї не прилучили ся до сього кружка. (Розумієть ся, крім о. Нестора, на котрого нїхто не звертав уваги й котрий сидїв у своїм кутику, похитуючи головою та рухаючи губами й немов жуючи щось своїм беззубим ротом.)

— Я завсїди стою на народнїм становищі![1]) — з патосом та без пересадної гарячости голосив пан Калясантій, ходячи здовж по сальоної попід руку з дром Альфонсом Дзєржикраєм. — Уважаю се за свій святий обовязок стояти на такому становищі. Поза народнїм становищем, на ґрунтї космополїтизму, нема для нас спасенія. Пропадемо, щезнемо безслїдно!

— Се дуже гарно з вашого боку, — мовив др. Альфонс, — і я думаю, що на тім пунктї кождий думаючий чоловік із вами згодить ся. Та все-таки те народнє становище треба б трохи докладнїйше пояснити. А то як же се? Адже й «Towarzystwo Demokratyczne» в р. 1846. голосило те саме, що стоїть на народнїм становищі, а тайком орґанїзувало різню шляхти. Голословне киданнє такого широкого терміну має в собі багато небезпечного, і се власне я вважаю хибою тої ґазети, при котрій ви працюєте.

— Смію запевнити пана доктора, що помиляєтесь. Я готов зараз завтра предложити вам скілько хочете нумерів ґазети й показати в них статтї, де докладно вияснюєть ся, як ми розуміємо народнє становище.

— Не смію твердити, щоб такого вияснення в вашій ґазетї не було — крий Боже! Мусить бути, що се я

---

[1]) у значінню: національнім (narodowe)

такий недбалий читач, що не міг сього ніколи дочитати ся, — не без іронії мовив др. Альфонс.

— Я також мушу признати ся до того самого гріха! — додав Едзьо Чапський.

Се до-живого діткнуло п. Калясантія; немов би хтось устромив йому за пазуху пучок кропиви, так він кинув ся її, тяжко сапаючи, сів охляп[1]) на мягкім кріслї.

— Ну, панове, — скрикнув він патетично, — се вже з вас якась сторонничість[2]) говорить. Длятого, що моя часопись (в патетичнім запалї він любив говорити «моя часопись», хоч не був її власником, анї редактором, а тілько звичайним співробітником, і слухачі його добре знали про те) має демократичну вивіску . . .

— Скажіть радше: демократизм на вивісцї! — шпигонув Едзьо.

— Вивішений демократизм, — додав Дублянець.

— Прошу, панове! — поважно і з докором скрикнув п. Калясантій. — Я не дав вам причини до того, щоб ви жартували надї мною! Дуже прошу! Тут справа поважна. Длятого, що моя часопись має демократичну вивіску, ви вважаєте себе у праві дивити ся на неї крізь партійні окуляри, не розбираючи близче, яка властиво суть її провідних ідей. Скажу отверто — се не є властива дорога! Се не по-обивательськи[3]). Се навіть непатріотично, бо, виступаючи проти такої ґазети, спиняєть ся заразом хід тих ідей, котрі вона хоче ширити й котрі також я, мої панове, як мене всї тут знаєте, цїлковито приймаю за свої.

---

[1]) швидко («охляп» значить власне: без сїдла, та поет змішав це слово з дієсловом «хляпнути»)

[2]) партійність (поль.); длятого = через те (поль.)

[3]) не по-панському, не по-дїдичівському

— Отсе власне інтересно! Власне цікаво! — радісно скрикнув др. Альфонс, сідаючи також на кріслї насупроти Калясантія. — Отже раз маємо перед собою чоловіка, котрий сміло й явно говорить, що поділяє вповнї ідеї й тенденції ґазети, — значить, зможе й, певно, схоче й нас усїх познайомити з тими ідеями, втаємничити нас у них, коли просте читаннє тих друкованих слів і речень, котрими день-у-день заповнена ся ґазета, зовсїм до сього не вистачає.

— Пан доктор усе ще зволять іронїзувати, — якось жалібно сказав п. Калясантій. — Я сим оружжєм не воюю й на іронїю іронїєю не буду відповідати. Приступлю прямо до річі. Страшить вас демократизм моєї ґазети . . .

— Але ж не страшить! Чого нам його бояти ся?

— Ну, антипатичний вам, мовлячи загально. Адже ж так? Але кілько ж то разів ми вияснювали, що сей демократизм у нашім розумінню від демаґоґізму далекий, як небо від землї! Ми демократи, і думаємо, що при кінцї XIX. віку кождий розумний і чесний чоловік мусить бути демократом.

— Спасибі за комплїмент! — сказав їдко др. Альфонс, кланяючись Калясантієві. — Значить, як так, то я, що з гордістю називаю себе аристократом не тілько з уродження, але і з переконань, по вашому, буду нерозумним і нечесним чоловіком.

— Тілько терпцю, докторе! Тілько терпцю! Тілько порозуміймо ся! Вислухайте мене, а тодї робіть свої уваги. Коли я згадав про демократизм, то я згори зазначив, що його не слїд мішати з демаґоґізмом. Здаєть ся, непотрібно б і толкувати, а треба; бо в останнїх часах у нас аж надто часто мішають одно з другим. Адже ж недавно ще в Варшаві появилась була

людова «демократична» ґазета, котра як свій основний постулят до суспільности ставила «podporządkowanie wszelkich interesów interesom chłopskim»[1]). Се значить — шляхта, міщани, патріотизм, література, наука — все набік! Хлоп іде! На престіл із хлопом! «Я не вмію ні читати, ні писати, а мене хотять на польського круля обібрати!» Тямите сю казку? Отсе звало ся в нас демократизмом, правдивим, патентованим демократизмом, а, на ділї, се ж ніщо инше, як брутальний, простісїнький демаґоґізм, охльократія з усею її огидою, прибрана в метафізичну фразу.

— Ну, однако! Пан Калясантій гостро виражаєть ся![2]) — замітив Едзьо.

— Слухай, Кайцю, — промовив Тадзьо, котрий досї мовчки сидїв і курив сиґаро за сиґаром та прислухував ся в ріжні боки розмовам, — бачу певний реґрес у твоїх манєрах. Памятаєш, у віденськім джокей-клюбі ти инакше говорив. Ти був повний джентльмен. А тепер — fi donc! Впадаєш у патос! Гарячиш ся! Арґументуєш! Ні, як бачу, ґазетярська компанія сплєбеїзувала тебе, ось що!

— Друже мій, — відповів п. Калясантий, — твоя критика щира і з доброго серця пливе, але даруй, що я поки-що не зверну на неї уваги. Ясна річ, чоловік жиє, то й мусить із ріжних печів хлїб їсти. На все свій час. Був час на джокей-клюб, на турф, на перегони й кінські касина, — тепер прийшов час на що инше. І в тебе те саме буде.

— О, Тадик уже й тепер за чим иншим озираєть ся! — промовив пан Еміль. — Знаєте, він на-серіо

---

[1]) підчинити всї справи мужицьким справам

[2]) висловлюєть ся (поль.)

підготовляє собі ґрунт для кандидовання до сойму з курії більших посілостів у н—ськім повіті! І вже має шанси.

— А, ґратулюємо! ґратулюємо! — роздались оклики з усіх боків.

— Передчасно, други мої, передчасно! — з гумористичною повагою промовив Тадзьо.

— А знаєш, Тадик! Ідея! Адже між нами тут є аж чотирі твої будущі виборці. А в цілім окрузі, здаєть ся, всіх виборців 24. Значить, маєш тут перед собою шесту частину свого виборчого округа. Ну, що? Скористай із нагоди! Скаптуй[1]) нас для своєї кандидатури! Спропаґуй нас для своїх ідей! Виложи перед нами своє політичне credo! Адже кандидатську промову вже маєш готову і, бодай, в головних зарисах умієш її на-память.

— Справді, ідея! Славно! — озвали ся голоси. — Ну-ко, Тадик, вилізай із кандидатською промовою! Витовкмачуй своє profession de foi!

Тадзьо виступив на-середину й випрямив ся.

— Панове! Я не від того. Тілько застерігаюсь . . . Мілько не розуміє мене: я кандидатських промов не укладаю й не вчу ся. Profession de foi — добре! Але коли foi — то foi. Віра, то віра. Коли вірите в те, в що я вірю, то вибирайте мене, а не вірите — воля ваша. Але арґументів від мене не жадайте. Віра не потребує арґументів. Хай дурні та обмежені голови бавлять ся арґументами. Між розумними людьми вони непотрібні. Руштованнє непотрібне при готовій будівлї.

— Браво, Тадик, браво! Зачинаєш бути фільософом! — скрикнув Адась.

---

[1]) приєднай (поль.), придбай

— І то власне тоді, коли відкинув льоґіку! — злобно додав пан Калясантій.

— Моє profession de foi коротке й ясне: я шляхтич, рільник[1]) і Поляк. Значить, політика моя мусить бути шляхетська, аґрарна й польська. Чи маю виясняти, що заключаєть ся в кождім із тих постулятів?

— Можеш не мучити ся, — вкинув п. Калясантій. — Се ще в XVIII. віці вияснили Торговичани[2]).

— Торговичани! — з сарказмом повторив Тадзьо. — То не джентльменський маневр, Кайцю! Назву сю окричали, кождий при сьому слові думає собі Бог зна що злого, зраду, продажність, підлоту . . . А за тим шумом пустого слова тратить ся властивий змисл річі. Чи Торговичани хотіли того самого, що я хочу, чи розуміли таксамо нашу справу, як я розумію, сього анї я не знаю, анї ти не знаєш, анї нїхто з нас не знає. А таким словом ти тілько полошиш уяву слухачів і не даєш їх розумові нїчогісїнько.

— Браво, Тадик! Бравіссімо! — загукали паничі.

— Але ж се безсумнївний парляментарний талант!

— Ов, Кайцю! Зрізав[3]) тебе!

— О, здрібніла наша нація! — промовив Едзьо крізь ніс, персифлюючи вірменський виговір. — Пан Калясантій-дїд, як їхав чвіркою, то носом браму відчиняв, а пан Калясантій-унук дає собі ніс натягати на старі лїта!

— Ах, Едзю! — трошки сердито промовив пан Калясантій. — Ти певно думаєш, що ти сказав щось дуже нове й дотепне.

---

[1]) у розумінню: маю землю!

[2]) Це натяк на т. зв. торговицьку конфедерацію польських панів на прикінцї існовання Польщі в XVIII. в.

[3]) оскандалив (поль.)

— О, зовсім ні! Але й старі дотепи можуть нераз добре характеризувати наше молоде поколїннє.

— Годї вам, годї! — почули ся голоси. — Дайте скінчити Тадзеві!

— Менї нїщо й кінчити! — мовив Тадзьо, сїдаючи. — Коли кажу: шляхетська полїтика, то розумію се не так, щоб шляхта мала всю полїтику визискувати на свою користь. Навпаки, хай користають і инші стани, але під одною умовою: тільки через шляхту! Тільки з рук шляхти мусять вони приймати всякі добрі встанови, всякі пільги, всякі користи. Тільки від шляхти повинні виходити всякі внески в тім дусї. Коли нешляхтич поставить якийсь внесок, що йде до загального добра, шляхта повинна або вбити його в зародї, відкинути a limine, або адоптувати, підняти на своїх руках, пустити у світ під своєю фірмою. Всї верстви повинні привикнути до того, щоб уважати шляхту за свого опікуна, добродїя, за одинокий полїтично дозрілий і сильний елємент, за одиноку силу, котра спосібна до дїйсної, позитивної полїтичної роботи.

Знов роздали ся брава, тим разом уже зовсїм неіронїчні й нежартовливі, а др. Альфонс гаряче стиснув руку свого будущого товариша по полїтицї.

— Слухай, Тадзю! — сказав він. — Мій комплїмент! Я досї не знав тебе.

— Надїюсь, що пізнаємось, — промовив Тадзьо, кланяючись і стискаючи його руку. — А коли я рільник і хочу вести полїтику аґрарну, то що се значить? Чи се значить, щоб у нас міст зовсїм не було? Фабрик не було? Промислу не було? Навпаки! Розвій міст і промислу і фабрик пожаданий для нас, але не пожадана перевага тих елєментів. Я рільник, значить, я консерватист у справах полїтичних і суспільних. А консер-

ватист, се ще не значить: безоглядний прихильник status quo. Ні, тільки прихильник основ, основних принципів того ладу, в котрім шляхта є справді шляхтою, є чолом, є основою суспільности! Міста, промисел, фабрики — се супроти нас елєменти революційні, а власне деструкційні і для того ми мусимо держати їх цупко в означених для них рямах, прикроювати їх розвій так, щоб він ішов рівнобіжно з нашими інтересами, але не підкопував їх.

— А як гадаєш, друже, — запитав нараз Калясантій, — що буде труднійше: чи винайденнє формули для такої політики, чи квадратура кола?

— Зовсім ні! Зовсім се не таке трудне завданнє! — спокійно відповів Тадзьо. — Тілько не треба кермувати ся ніякими доктринами, ніякими теоріями, а йти за фактами, опирати ся на фактах, вести політику реальну. Зрештою, що тут говорити? Власне таку, а не иншу політику диктує нам наша третя основна доґма — польськість. Ми мусимо винайти формули такої політики, бо инакше нам грозить загибіль як народові. Міста, промисел, фабрики — нехай і так, що в польських руках, а все-таки се сили космополітичні. Національність у них, то тілько зверхній полиск. Не містами, не фабриками, не конторами стоїть польськість, а шляхтою. В одній шляхті заховав ся й живе той дух польський — вольний, лицарський, трівкий і незнищимий, котрого не знищили ані розбори[1]), ані повстання, ані теорії демаґоґів, ані переслідування. Той дух виплодив польську літературу, польську штуку, але найсильнійше, найкраще він проявив себе в польській політиці XIX. віку.

[1]) розбори (поділи) Польщі

— Чудесно! Чудесно! — шептала пані Олімпія, котра, сидячи в фотелю під вікном, з великим вдоволеннєм слухала сеї промови.

— Ну, Тадик! — скрикнув Едзьо: — маєш наші голоси. Іди, нехай тебе Бог благословить!

— А я не можу зовсім згодити ся на твої дедукції, — промовив пан Калясантій.

— Наша нація завсіди протестує! — знову промовив крізь ніс Едзьо.

— А, розумію! Тадзьо перервав твою промову! Бідний Кайцьо! Ну, то се нічого не шкодить. Можеш тепер скінчити.

— А, може, забув, що мав сказати? — промовив Мілько.

— Перепрошую! Я ніколи нічого не забуваю. А що Тадзьо перервав мене, се навіть ліпше. Навіть ліпше для мене, бо зможу яркійше висказати свої погляди.

— Чи також кандидуєш із ним? — перебив др. Альфонс.

— Зовсім ні! Коли вияснюю свої погляди, то не для жадного інтересу, а для того, що їх маю! Що недармо жив на світі, а додумав ся до чогось, а се, мої панове, не кождий може про себе сказати.

— Очевидно, йому здаєть ся, що говорить до своїх товаришів редакційних! — злобно замітив Адась. — Поцтивий[1]) Кайцьо!

— Демократизм, мої панове, — докторальним тоном розпочав пан Калясантій, — се, на мою думку, скріпленнє, ублагородненнє цілого народа. Так, демос, то не онтой хлоп лишень, не робітник лишень, не во-

---

[1]) уштивий (поль.), чесний (з легенькою іронією — дурненький)

донос лишень, не урядник[1]) лишень, — то ввесь загал, увесь народ, крім хиба пануючої династії. А що в нас Поляків пануючої династії своєї нема, то можна сміло сказати, що ми наскрізь демократична нація, що ми всї демократи.

— Welche Wendung durch Gottes Fügung![2]) — здивував ся наївно Дублянець, але пан Калясантій, не перериваючи своїх виводів, тягнув далї:

— Що наш демос не є одностайна, безформна маса, рівно вимішене тїсто, з котрого хто які хоче, такі коники може лїпити, се чей же розумієть ся само собою. За нами тисячелїтня історія, й вона не пройшла для нас дармо. Ми не є демос примітивний, ми висококультурна нація з розгалуженими, зріжничкованими національними й суспільними елєментами. Наш демократизм поступовий, а не реґресивний! Він не домагаєть ся від нас, щоб ми знївечили всї здобутки нашого 1000-лїтнього розвою, стовкмачили в одну масу те, що зріжничкувало ся відповідно до ріжних функцій суспільно-полїтичних. Нї, наш демократизм не каже нам товкти в однїй ступі і цвіт, і пень, і корінне нашого гарного національного дерева. Що цвіт — то цвіт, що пень — то пень, що корінь — то корінь. Демократизм каже нам обіймати все те з однаковою любовю, але без предилекцій, без ілюзій, що направимо будову дерева, коли обрубаємо з нього гиляки, потопчемо ввесь цвіт, обпалимо все листє.

— Якийсь ботанїчний демократизм! — жартував Едзьо.

— То не ботанїка, пане Чапський, а тим менше — річ придатна до жартів, — відрізав пан Калясантій. —

---

[1]) урядовець

[2]) Який зворот із божого запорядку!

Тут власне варто б подумати. Наш демократизм не перепиняє нам власне бачити управненнє серед польського народу шляхти як вельми важного, історично конечного й суспільно зовсїм живучого чинника. Що більше, наш демократизм каже нам прямо бачити у шляхтї найважнїйший, рішаючий чинник польського народнього життя, основу польської суспільности. Бо, спитаюсь вас тілько, чим була б нинї польська нація без шляхти? Хто знав би, хто тямив би про Польщу на світї, як би сини польської шляхти не зросили пів кулї земної своєю кровю, не перебігли вдовж і вшир усїх країв Европи, не заповнили всїх кутів світа своїми жалями, і скаргами, і піснями, і тугою, і надїями? Як би шляхта польська не рвалась раз-у-раз до відродження вітчини, не конспірувала, не дипльоматизувала, не гибла в Сибірі та в казематах, не руйнувала ся повстаннями й тисячними добровільними жертвами? Отсе наш демократизм, отсе правдивий, характерний польський демократизм!

— Дуже гарні слова, братїку, дуже гарні! — промовив Тадзьо, плешучи Калясантія по плечі, — та тільки, будь ласкав, скажи нам, чи всї твої товариші демократи почувають ся до тих самих думок?

— Всї чи не всї, але є й такі.

— То-то, що не тілько не всї, але можна сказати, що більша частина їх зовсїм инакше думає.

— Дозволю собі сьому заперечити! — живо перебив пан Калясантій. — Власне останнїми часами настав основний зворот у поглядах. Не тілько демократи, але навіть соціял-демократи, се насїннє наскрізь космополїтичне і зразу вороже польському патріотизмові, тепер чим раз більше рішучо стають у ряди польських патріотів. А се, мої панове, кольосальна побіда власне

нашої ідеї, нашого розуміння демократизму. Бо, на мою думку, се певне, що хто раз стане польським патріотом, той, думаючи льоґічно, не може бути ворогом польської шляхти, а коли тілько раз почне її толєрувати, то швидко мусить дійти до того, що признáє їй чільне, кермівниче й основне становище в польськім народі.

Тут демократично-шляхетські виводи пана Калясантія перервала поява Гапки й Гадини, котрі на обширних тацах несли чашки чаю, горнятка сметанки, цукор, булки, свіже масло і всякі прибори, потрібні для підвечірку. Не забуто і про рум та вино. Пані Олїмпія зараз метнулась застелювати стіл і уставляти все в порядку. Гапка й Гадина прислугували їй. Зрештою, і самі гості без усяких церемоній і лишнїх запросин самі приставляли собі крісла, сїдали, де кому було до вподоби, брали собі, що кому смакувало. Се вже так віддавна тут було заведено: свобідне товариство, без церемоній, немов зовсїм кавалєрське: хоча тут була й дама, то вона також любила сю свободу й сама чула ся при нїй свобідною.

Підчас підвечірку розмова не то що не втихла, але стала загальнїйшою, живійшою, більше гамірливою, хоч розприсла на кілька купок. Пані Олїмпія взяла під свою опіку о. Нестора, сама подала йому склянку чаю з вином, сама розкроїла булку, помазала її маслом, сама навіть принесла маленький із горіхового дерева столик, на котрім поставила все перед о. Нестором і пильно услугувала йому підчас підвечірку. При тім і сама підвечіркувала і вміла се робити так зручно, що її майже материнська опіка над о. Нестором не так дуже впадала в очі, тим більш, що ввесь час пані Олїмпія вела полушептом якусь живу розмову з о. Нестором. Вона розпитувала його, як йому подобав ся Едзьо й його брат,

а коли о. Нестор відповів їй ні те, ні се, почала широко оповідати йому про їх матїр, про їх дім, їх багацтво, про красоту й посаг панночки, що мала стати їй невісткою, не забуваючи додати й того, що, на її думку, дім її й Адасїв фільварок на обох паничів зробили добре вражіннє. О. Нестор слухав усе те байдужно, хитав головою та голосно сербав чай із чашки; видно було, що думки його не слїдять за ходом слів панї Олїмпії, а трівожна хмара, що час-від-часу набігала на його чоло, свідчила, що його уява, мов ластівка довкола гнїзда, кружить і лїтає довкола його покоїку, де він лишив незамкнене вікно від саду й дещо непохованих цїнних паперів та готових грошей.

Панї Олїмпія бачила се дуже добре, але їй байдуже було про турботи о. Нестора; їй хотїлось мати його тут, між гістьми, і задля того вона готова була знести й його незручність та безпомічність, і його неввагу. Плян її був дуже простий і натуральний. Вона хотїла показати своїм гостям у своїм домі скромну та тиху ідиллю, гармонїйне життє матері з сином і зі старим духовним, що знав її чоловіка, і був потрохи другом її дому. Дехто з гостей, особливо др. Васонґ, знав, зрештою, що панї ґрафиня доволї дїяльно опікуєть ся о. Нестором, помагає йому льокувати його капітали і зводити рахунки; кілька таких справ, і, особливо, справа вкрадених і пропалих щадничих книжечок переходила через його руки, хоча, ясна річ, він не знав докладно суми маєтку о. Нестора й цїнив його не більш, як на якихнебудь десять або пятнацять тисяч. Знаючи добре маєткові відносини панї Олїмпії й Адася, він підозрівав, що панї ґрафиня тому панькаєть ся з тим «старим напів-ідіотом», що надієть ся чогось по його смерти, та, звісно, сї всї думки він ховав для себе, а коли молодий Дубля-

нець, замітивши таку делїкатну дбалість панї за о. Нестора, завів про се розмову з дром Васонґом, той пустив ся перед ним гарячими словами величати щирість, доброту та великодушність панї Олїмпії, котра, мовляв, причинює собі труду й заходу з сим старцем, головно, шануючи память свого чоловіка, котрий з о. Нестором був у великій приязни. А коли Дублянець згадав про маєток о. Нестора, про котрий десь щось зачув, др. Васонґ із видом знавця сказав, що се мітольоґія, що маєток той зводить ся до кількох тисяч ґульденів — очевидна річ, що для панї ґрафинї, одної з заможнїйших обивательок у сьому повітї, сестри двох ґрафів Лїсовицьких, що числять ся до перших маґнатів у краю, з котрих один є від часу конституційної ери маршалком сусїднього повіту, послом до Сойму й до Ради Державної[1]) й шамбеляном цїсарським[2]), а другий — ну, се відомий мілїонер ґр. Станїслав Лїсовицький, а сестра її є за паном Краснобродським, також багатим поміщиком, — значить, для панї ґрафинї сей мізерний капіталик бідного попа не може становити нїякої принади, нїякого мотиву до оказування йому такої доброти. Тілько вроджене благородство душі, вроджена ангельська доброта може піднести ся до того ступня саможертви.

— О, я знаю паню ґрафиню досить давно й можу вам сказати, що се ідеальна женщина! Правдивий тип старопольської матрони. Погляньте лишень, як скромно, ощадно вона жиє! Котра панї в нас, маючи такі засоби, як вона, згодилась би так жити? І для чого? Одиноко тілько з любови для сина, котрому хоче лишити батьківську фортуну повну, ненарушену, за-

---

[1]) сойм — у Львові, Державна Рада — у Віднї

[2]) тайний радник

ховану в цілости як дорогий клейнот! О, пане, я маю найглибше поважаннє для сеї женщини!»

Молодий Дублянець приймав усї ті слова радісно, віруючим серцем. Мати поручила йому виразно розглянути самому, розвідати близче відносини Адася й його матері, а оповіданнє дра Васонґа прямо зворушило його чутливе серце. Під впливом того оповідання він почав звільна перефарбовувати цїлий образ, котрий утворив собі був про Торки з перших вражінь і деяких випадково зачутих оповідань, особливо, їдкого на язик пана Калясантія. Все почало тепер перефарбовувати ся на рожево: з бідности, котрої не міг не завважити панич, виросли́й у достатку, ставала тепер умисна скромність і ощадність, з неладу — безпретенсіональність, з комедії — щирість і невимушена сердешність. Навіть та погана руїна на місцї правдивого двора, оті опалені купи румовища, порослі кропивою та бузком, що раз-у-раз немов лице мерця зазирали крізь вікна до сальонику, видались йому тепер родовою, шановною реліквією.

Розставши ся з дром Васонґом, він вийшов із сальону на подвіррє, а звідтам у сад, щоб у тїнї дерев подихати свіжим, запахущим повітрєм. Переходячи попри стайню, в котрій нинї рано панї підслухала була розмову Гадина з Параскою, він почув там також якийсь шелест у соломі й різький, не то болючий, не то ласкавий крик Параски. Молодеча цїкавість заставила його заглянути до стайнї, та в ту мить очі його якось припадково обернули ся до супротилежної офіцини, де находило ся помешканнє о. Нестора. Молодий панич, звісно, не знав сього, і тим більше здивував ся, коли побачив, що в сїнях тої офіцини мигнула знайома йому фіґура Адася й моментально сховала ся за дверми, котрі

швиденько замкнули ся. Сей вид остудив його цікавість щодо дівочого викрику у стайні, й він звільна, нерішучо пішов у сад, голосно скрипнувши хвірткою та брязнувши клямкою.

У сальоні тимчасом скінчило ся питтє чаю, зі стола поспрятувано, гості одні курили, другі переглядали альбоми або сиділи на кріслах та канапах. Розмова йшла свобідна, ріжнобарвна й легка, поки пан Калясантій з Тадзем і дром Альфонсом знов не звели її на політичну тему.

— Все те дуже гарно, Кайцю, що ти нам говорив, — сказав Тадзьо, звільна цідячи слово по слові й пускаючи клуби диму з сиґара, — як би не одна твоя хиба, дуже важна хиба!

— Яка? — скрикнув пан Калясантій.

— Доктринерство, любий мій, доктринерство. Пристрасть до пустих слів. Заслонюваннє практичних справ і відносин такими словами. Говориш: демократизм, а виявляєш погляди, проти котрих і ми нічого не маємо. При чім же тут демократизм, чи загалом якийнебудь «изм»? Говориш: народнє становище, а потім додаєш: поступ, XIX. вік. По що тих фраз?

— Ну, Тадзю! Так дуже лишні вони не є, — промовив пан Калясантій.

— Не тілько лишні, але прямо шкідливі. Бо в них криєть ся підхлїбство для певних елєментів, котрі супроти нас є прямо елєментами перевороту. Бо, йдучи з такими словами в табор людей, котрі в них вірять, ти прямо робиш сам себе якимось Валєнродом[1]), а се значить, демократизуєш сам себе.

---

[1]) зрадництво (це слово склало ся на основі головної ідеї Міцкевічевої поеми: «Конрад Валєнрод», а власне погляду героя поеми, Валєнрода, що, мовляв, «одинокою зброєю невольника являєть ся зрада»)

— Ну, сього вже занадто!

— А я вповні годжу ся з Тадзем, — промовив Едзьо Чапський. — І я також хотів звернути твою увагу на деякі такі суперечности у твоїх поглядах. Ти нам тут говориш про поступ XIX. віку. Даруй, брате, але я мушу на той поступ дивити ся дуже скептично.

— Ну, се можна, та все таки треба признати . . .

— Нічого я не признаю! — різько мовив Едзьо. — Що маю признавати? Залізниці? Телеґрафи? Машини? Коли мірилом поступу візьмемо те, що для чоловіка найвище, найціннійше — його особисте щастє і вдоволеннє, то я скажу, що XIX. вік виявляє не поступ, а реґрес. Ніколи ріжниці і противенства між сильними й слабими, багатими й бідними, ситими й голодними, освіченими й темними не були такі страшні та болючі. Головно: болючі. Ми змякли, збабіли, зробили ся чуткими та нервовими, а наш вік із усіх боків валить на нас таке, що тілько дразнить наші нерви, загострює, а не гартує їх. І коли дехто скаже, що давнійші віки не були щасливійші, то я йому скажу, що грубо помиляєть ся. Може, в них не було того, що б ми тепер назвали щастєм — се так, се признаю. Та було щось инше: було наївне розуміннє щастя й наївна, дитяча віра в можність, близькість того щастя. А отсього то саме в нас нема. Ми вигострили розум як бритву й поперед усього підрізали ним власну наївність і віру. Само поняттє щастя ми покраяли, пошматкували, роз'аналізували хемічно так, що з нього нічого не лишило ся. Ну, а тоді, ясна річ, прийшов розум і сказав: ніякого щастя нема й бути не може. Що чоловік його бажає? Е, се для дійсности не указ. Я можу бажати — сховати місяць до кишені, та що з того? От те бажаннє щастя з одного боку, невигасле, але ще скріплене, вирафіноване, загострене, а

з другого боку ота абсолютна невіра в можність щастя, се й є той нутрішній розрив, котрим усі ми хоруємо. В першій половині сього віку Гайне сказав: Der große Riß des Jahrhunderts ist durch mein Herz gegangen[1]). Нині той розрив поглибив ся й захопив усі наші серця. Чи се знак поступу, знак поліпшення відносин? Ні, не можу сьому вірити!

— Тілько без патосу, любчику, тілько без патосу! — проціднив звільна пан Тадей. — Чого ж гарячити ся? Der große Riß des Jahrhunderts не перепиняє тобі добре їсти, добре травити, пенсію одержувати й любувати ся всіми дарами божими.

— Се все тілько зверхня маска щастя, але не щастє. Та й що то за щастє! І для такого щастя варто було людству тисячі літ працювати, мучитись, кров лити й терпіти! Спасибі за ласку!

Едзьо зробив зрезиґновану і згірдну міну. Потім оживив ся й почав ізнову спокійнійше.

— Або й наш мужик! Яке добро принесла йому ославлена цивілізаційна праця XIX. віку, лібералізм, знесеннє панщини, рівноправність, конституція і всї оті глупі новочасні видумки? Чи в суті діла він скористав щонебудь? Думаю, що ніхто з вас не заперечить мені, коли скажу, що не то що не скористав, але дійшов прямо на край руїни. Мужик є елємент консервативний — не з предилекції, не з темноти, але з конечности. Він мусить бути консервативним або перестане бути самим собою. Сього вимагає сама природа його заняття, його соціяльної функції. І що ж? Навіть найзавзятійші лїберали й соціялїсти бачуть нині, що тілько в панщизнянім стані він властиво був тим, чим повинен бути.

---

[1]) Великий розрив століття пройшов крізь моє серце.

Вирвавши його з того стану, силою випхнувши його з батьківської опіки пана і пхнувши його в космополїтичну товкітню конкуренції інтересів економічних і переворотивих ідей, панове лїберали випхнули його з гряниць його природи. Виперли ріку з її натурального ложища, а потому дивують ся, що частина її заливає поля, друга частина напуває багна та мочари, третя підриває дороги, а нема чому гнати млинів та носити кораблїв. Хотїли зробити мужика поступовим, цивілїзованим, рівноправним, і з жахом бачуть тепер, що з нього робить ся пролєтарій або дрібний буржуа, лихвяр або червоний революціонер, що він тратить релїґійні основи з серця, тратить віру батьків, скидає батьківську одежу, цураєть ся своєї мови, своїх пісень, обрядів та звичаїв і масами, мов сарана, кидаєть ся бігти за море, до Росії, у світ за очі. Але ж се прямісїнькі наслїдки лїберальної господарки, лїберальних ідей, і треба бути таким слїпорожденним та недогадливим, як панове лїберали й демократи всяких відтїнків (він із притиском підніс те слово «всяких»), щоб сього не бачити.

Пан Калясантій почув шпильку.

— Так що ж, по твойому? — запитав він. — Чого треба для нашого мужика? Чи маємо завернути його назад у блаженну пристань панщини з усїми її добродїйствами?

— От бачиш, що ти вже зовсїм перейшов на ґазетярський розум, брате Кайцю! — мовив Едзьо. — Коли я не можу засмакувати в лїбералїзмі, так, по твойому, я вже панщини хочу. Се ще не льоґіка! Певно, воно б лїпше було для нашого мужика вернутись назад під крила свого природного опікуна, а навіть, із народнього погляду, лїпше б йому було не тратити своїх питомих старих прикмет для нових цивілїзаційних набутків нераз

дуже сумнївної вартости. Та що з того! Я знаю, що колеса історії назад не вертають ся, хоча рівночасно знаю й те, що вони нераз попадають у блудний безконечник і по довгім блуканню вертають назад на місце, відки вперед вийшли. Отже, на мою думку, й тепер вони котять ся в такім блуднім безконечнику, а наша річ, річ думаючих людей, політиків і праводавців — направити те зле, що досї від самого 1848. року, а почасти ще й перед тим, наробили нерозумні доктринери, а то й прямо ворожі нам елєменти. Адже ж і без завертання панщини праводавець має тисячі способів, щоб привернути шляхтї ту натуральну опіку над мужиком, яка їй з природи і з історичної традиції належить ся!

— Ну, проти сього я нїчого не маю, — промовив пан Калясантій, — і думаю, що саме се й є основа, провідна думка нашого автономічного праводавства, наскілько тїсні рями того праводавства дозволяють тїй думцї уявити ся на дїлї. І того будь певний, що власне ми, народові демократи, кождий крок на тїй дорозї витаємо й будемо витати з найбільшою радістю й до його виконання завсїди готові помагати.

— Ну, признаю ся, що наскілько мене тїшить твоя заява, настілько смутить те, що між демократами досї я мало стрічав людей, котрі б хотїли не то що подїляти, але хоча близче зрозуміти сю думку.

— Для мене се зовсїм ясне, — промовив др. Альфонс. — І не тілько ясне, а саме потїшливе. Бо яка ріжниця між нашим демократом і консерватистом? Майже завсїди така, що консерватист — чоловік практичний, близький народа, репрезентант певних ясно означених інтересів, а демократ — доктринер, ідеольоґ, Prinzipienreiter, у котрого, замісць знання дїла, є ідеї, нахапані з книжок, замісць розваги — запал, замісць

інтересів загальних — широкі фрази. І то власне в них потїшає мене, бо хто між ними щирий і розумний, той, приставлений до практичної роботи, швидче чи пізнїше мусить вилїчити ся з демократичної фразеольоґії й перейти до нас. Саме існованнє таких демократів і оті їх метаморфози, се в моїх очах найкращий доказ безпідставности в нас демократизму в европейськім значінню того слова.

— А конечности демократизму в тім значінню, як я його виклав, — тріумфально скрикнув пан Калясантій.

— Нехай тобі й так! — сміючись, згодив ся др. Альфонс.

Аристократ і демократ подали собі руки.

Загальне браво роздалось на вид сеї згоди. Всї весело заговорили, заходили по сальонї, бачучи такий щасливий кінець сього словесного турнїра. Навіть скромний, а на днї душі скептичний др. Васонґ розігрів ся й попросив голосу. Усї замовкли, більша частина зібраних обступила бесїдника.

— Я б не забирав голосу, — промовив він повагом, — бо до meritum розбираної тут справи не маю що так нового додати. Але мене склонює до сього иньша річ. Не тямлю вже, як се ми нинї попали на сю полїтичну тему, та я дуже рад, що таку дразливу й важну тему обговорено тут так спокійно, обережно та зріло. І хто се говорив? Чи старцї, посріблені сивизною, загартовані важкими досвідами життя? Нї, се молоді люде, репрезентанти світлої й благородної молодїжі, що ще тілько лагодять ся вступити на поле практичної діяльности. Без підхлїбства, панове, без компліментів, але моє серце росте, коли слухаю ваших промов, вникаю в ваші думки. Не пережила свого віку, не скінчила своєї ролї та

верства, котра має таку молодіж! І щасливий народ, котрого провід та молодіж із часом мусить обняти! Вірте мені, панове, мені, що стикаю ся з ріжними верствами суспільними і з природи моєї професії мушу входити в найтайнійші скритки і пружини їх діяння, їх змагань і інтересів! Вірте мені, коли вам скажу, що зміж усіх верствів нашої суспільности все-таки найбільшу суму чесноти, інтеліґенції, спосібности, благородного й нераз піднеслого способу думання я находжу в нашій шляхті. Не ідеалізую її, бачу її хиби, та хто ж на світі без хиб? Але я порівнюю суму її добрих прикмет із сумою хиб і бачу на боці перших величезну перевагу. Порівнюю суму її добрих прикмет зі сумою таких же прикмет у инших верствах, і бачу ще більшу перевагу. Тут сказане було слово, котре я з цілої душі мушу повторити, піднести й скріпити, я, хлопський син: шляхта, то основа нашої суспільности, то її кріпкий пень, пишна корона, запахущий цвіт і спільний плід. Без шляхти наша суспільність не існувала б, ми були б безсильною жертвою наїзду. Наші мужики й маломіщани, то тілько корінне — дуже потрібні й пожиточні частини ростини, але все ж таки такі, котрі тілько у глибині землї, в тиші й темноті можуть відповідно сповняти свою суспільну функцію. Щб крім шляхти підносить ся або силуєть ся піднестись у нас понад стан мужицький, се або та кора дерева, що криє собою його благородну серцевину й хоронить її перед ворожими впливами внїшнїх обставин, або попросту паразити. І нехай хто що хоче говорить про підкопаннє, руїну, упадок, деґенерацію шляхти, я, опираючись на живім досвіді, запевнюю вас: неправда се! Не може се бути! Хоч ворожі обставини, ворожі впливи новочасного лїбералїзму й ка-

піталїзму поробили декуди болючі щерби й виломи в тому нашому народньому клейноті, то душі його, суті його, його серцевини вони не рушили. Вона здорова й сильна і — надіймось! — швидко зможе залїчити, вирівняти понесені шкоди. І головно: вона знає, повинна й мусить знати, всїм єством чути, що вона є основою всеї суспільности, що в її руках, на її плечах спочиває вся будущина польського народа, і се мусить їй додати сили, витревалости й відваги до праці.

Ся промова талановитого адвоката викликала правдивий ентузіязм серед зібраних. Пані Олїмпія перша гаряче стиснула його руку, всї инші почали цїлувати ся з ним, хоча, ясна річ, не без певної протекційности, котрої др. Васонґ удавав, що не замічає.

Та нараз ся шумна, радісна сцена була перервана досить несподіваним, хоч, здавалось, досить натуральним способом. О. Нестор, про котрого, бачилось, усї цїлковито забули, почав якось нервово і трівожно оглядати ся довкола себе, мацати руками, видавати якісь глухі носові звуки, далї встав і, шепчучи щось без голосу, поспішно направив ся до дверей.

— Куди ви, пан-отче? — ласкаво запитала пані Олїмпія, підійшовши до нього й беручи його попід руку.

— Та . . . так собі . . . Прошу не безпокоїтись . . . Я тілько на хвилю . . . — і, добуваючи всїх сил, немов гнаний якоюсь нутрішньою силою, він вийшов із сальону.

Всїм гостям зробило ся якось дуже нїяково. Їм було прикро за паню дому, а їй за гостей. Усї приняли сю виходку старого попа за знак простацтва, притупленого почуття делїкатности і браку доброго виховання. Пані Олїмпія оглянула гостей, очима благаючи дарувати ста-

рому, немічному чоловікові сю неделїкатність. По хвилевій мовчанцї вона промовила, немов навязуючи до тої мовчазливої просьби.

— Бідний старий! Що вже дїяти, треба від нього не одно знести. Але при тім золоте серце! Уявіть собі, панове: має невеличкий капіталець і думає зробити з нього фундацію для бідних. Я, ясна річ, піддержую в нїм сю думку й надїюсь, що вона дійде до ладу. Не легка то річ. Знаєте, старий чоловік, а говорити з ним прямо про те, щоб зробив тестамент, якось не випадає. Ну, та я не трачу надії.

— Отсе вам, панове, новий примір того, що я говорив, — мовив далї др. Васонґ. — Се вже тілько такий близький знайомий панї ґрафинї, як я, може вам сказати, скілько дїйсної абнеґації, материнської печаливости і щирости і справдї обивательської[1]) далекоглядности живе під отсим дахом, уявляєть ся в тім зворушливім образї старого, знемощілого пароха й обивательки, що, шануючи його приязнь до її покійного мужа, бере на себе труд — зовсїм безкорисно обходити, доглядати й пильнувати його. І, прошу панів, сей образ, крім чисто людського значіння, має й иньшу, полїтичну вагу. Адже сей старий, немічний, здитинїлий руський піп — чи ж то не вірний образ того руського питання, котре такою важкою раною ятрить ся в нашім народнїм тїлї? Дитиняча розумом, капризна, без виховання, без манер Русь ота все-таки має добрі, благородні задатки в души; при добрій принуцї, терпеливости й систематичнім проводї — вона може послужити для добра загалу. Та ось тут, панове, на примірі нашої шановної господинї ви повинні вчити ся, як треба підходити до

---

[1]) в розумінню: громадянської, а власне: дїдичівської

розвязки сего дразливого питання. Нехай собі Русини капризують ся, нехай кидають ся, кричать про рівноправність, шумлять про свої нїби то кривди! Ми будьмо розумнїйші від них, думаймо за них, дбаймо за них, не випускаймо їх зі своєї опіки, не переставаймо робити їм добро, а певно . . .

Не докінчив. Двері від сальону отворили ся з лоскотом, і в них показав ся о. Нестор — блїдий як стїна, тремтячи, ледво живий зі страху. Він порушував ротом, махав руками, видно, хотїв кричати, хотїв щось страшне виявити, та не міг видобути голосу з горла. Панї Олїмпія, що ввесь час його неприсутности була неспокійна, то виходила до сїней, то заглядала в вікно, то щось шептала з Адасем, котрий власне задиханий прибіг відкись із саду, тепер прожогом кинула ся до нього з піднятими руками, так немов би хотїла заткати йому рот, якщо б він хотїв крикнути.

— Бійте ся Бога, отче! — мовила вона з дійсною трівогою: — вам що таке? Що стало ся? Сїдайте, ось тут! Господи, ви зовсїм як самі не свої! На́те, напийте ся води!

О. Нестор нетерпеливо замахав руками, та про те сїв і напив ся води. Його трівога трохи немов охолола, й він не крикнув, а тілько промовив майже шепотом до панї Олїмпії, котра сїла при нїм так, що заслонила його від гостей, що таким робом зовсїм не могли чути їх розмови. По панї Олїмпії видно було, що й вона не менше зворушена і стрівожена від о. Нестора.

— Ах, панї! — стогнав о. Нестор. — Нещастє! . . . Я . . . десь . . . загубив . . .

— Що? Що ви загубили?

— Ключ! Ключ!

— Який ключ?

— Від мого помешкання.

— Ключ від вашого помешкання? Адже ж, ідучи сюди, ви замкнули помешканнє і взяли ключ зі собою?

— То то й є! І мені так здавало ся, і я сидів спокійний. Аж нараз перед хвилею мацаю до кишені: нема ключа. Щось мене мов пальцем ткнуло. Я пішов до свого помешкання . . .

— Але ж отче! — перебила його пані Олімпія, що, вся смертельно бліда й холодна, слухала його шептаного оповідання, — що ви видумуєте! А дивіть лишень, онде на софі ваш ключ лежить!

— Що? Мій ключ? — скрикнув о. Нестор. — Не може бути! Я ж перед виходом шукав його докладно!

Пані Олімпія, замісць відповіди, витягла ключ із кутика софи, де він був запхав ся під подушку, певно, випавши о. Несторові з кишені підчас сидження, й подала його переляканому о. Несторові. Той узяв його тремкою рукою й довго дивив ся на нього, немов не вірячи власним очам.

— Не може бути! Не може бути! — шептав він. — Я ж добре шукав, а, головно, я бачив . . .

Та пані Олімпія вже не дослухувалась, що він бачив. У сальоні йшла метушня. Адась пригадав гостям, що пора забирати ся на фільварок, де їх ждуть із вечерею, і всї повставали й почали прощати ся з господинею дому.

— А я, Адасику, дякую тобі за вечерю, — мовив др. Васонґ. — Не час менї гаятись. Діла! Мушу прямо відси поспішати до Львова.

— Га, не смію задержувати пана меценаса, знаючи, що в пана час дорогий, — з делїкатною резиґнацією мовив Адась.

— А, може, ще дехто з панів схоче поїхати зо

мною? — обернув ся др. Васонґ із запитом до товариства.

Оба брати Чапські зголосили ся бути його товаришами.

— Отсе й чудово! — мовив др. Васонґ. — Сядемо всї на одного фякра.

— О, не маєте потреби тїснити ся! — скрикнув Адась, котрий уперед уже надармо просив обох Чапських, щоб лишили ся на вечерю, і котрого вони дуже перепросили, вимовляючись тим, що вже нинї ніччю може приїхати їх мати, й дуже їй було б прикро, як би їх не застала у Львові. — Можете панове взяти два фякри. А котрі панове лишають ся, з тих частина, може, схоче пішки полем проспацерувати ся[1]) відси до фільварку. Се близенько, тепер уже холоднїє, вітрець подихає від лїса — чудово тепер у полї.

— О, ми всї йдемо! Всї йдемо! — закричали гостї.

— А по вечері я відвезу всїх гостей своїм повозом до Львова, — додав Адась.

На тім і стало. Всї гостї попрощали ся й вийшли. Адась поцїлував маму в руку й шепнув їй до вуха пару уриваних слів, а потім прожогом побіг на подвірре, щоби провадити гостей через подвірре в сад, відки йшла стежка на луку, далї на полеву дорогу, через місток, а опісля піднїмала ся доволї круто, звиваючись тонесенькою гадюкою поперек буйного пшеничного лану, поперек другого лану з картоплею до фільварку.

Др. Васонґ лишив ся в сальонї останнїй, крутив ся, немов забув або згубив щось, а очима пильнував паню Олїмпію й навіть украдком[2]) давав їй якісь знаки.

— Панове Чапські, — сказав він до обох паничів,

---

[1]) пройти ся, прогулятись [2]) крадьки (поль.)

що ждали його у дверях сальону, — прошу йти й сїдати, я зараз виходжу. Я ще маю словечко.

Паничі, не дослухуючи, пішли до фякрів, що стояли близько виїздової брами й, не відпрягаючи коней, пасли їх по травниках. А др. Васонґ, лишивши ся з панею Олїмпією сам у сальонї, наблизив ся до неї й почав полушептом:

— Прошу вельможної панї, я хотїв . . .

— Пст . . . перепрошую! — шепнула панї й озирнула ся, шукаючи когось очима.

Очевидно, вона шукала о. Нестора, але його не було в сальонї.

— Ах! — промовила вона якось нетерпляче, а потім, обертаючись до дра Васонґа, говорила до нього: — Ну, прошу пана меценаса, чим можу служити?

— Перепрошую . . . Може, то неделїкатно з мого боку . . . але я маю порученнє, виразне порученнє з видїлу шляхетського касина представити вельможній панї справу пана ґрафа Адама. Хоча він і повнолїтнїй, та все-таки . . . видїл, уважаючи на його імя, на його знамениту сїмю, не хотїв поступати з ним відразу безоглядно . . . Знають вельможна панї, яка се неприємна історія . . .

Меценас мняв ся на місцї, та панї Олїмпія слухала його досить нетерпляче, очевидно, думка її занята була чимсь зовсїм иньшим.

— Не знаю, коханий меценасе, чи добре розумію вас, про що тут ходить? — сказала вона, усміхом маскуючи свою нетерплячість.

— Думаю, що пан Адам сказав панї ґрафинї про той гоноровий довг, про ті три тисячі ґульденів, з котрими він залягає. Реченець умовленої сплати вже минув.

Після реґуляміну, виділ повинен був уже вивісити його імя на чорній таблиці, але я, знаючи, як неприємно було б се пані ґрафині і ще декому, просив, а навіть формально поручив ся . . .

— Спасибі вам, пане меценасе, щире спасибі! — промовила пані, стискаючи руку дра Васонґа. — Знаю вашу щирість і доброту. А щодо того довгу, будьте зовсім спокійні. Думаю, що Адась завтра сплатить його.

— Завтра? — здивував ся др. Васонґ, котрий знав добре грошеві клопоти ґрафині й Адася, який ще нині по дорозі, не знаючи про його делікатну місію, жалував ся перед ним, що не має грошей на жнива.

— Так, завтра! — коротко й рішуче промовила ґрафиня. — Adieu, коханий меценасе! Щасливої дороги!

«І відки се вони думають до-завтра роздобути таку суму грошей?» — міркував др. Васонґ, сідаючи на фякра. — «Бо щоб сей старий скупиндряга так для неї розщедрив ся, се трудно допустити. Ну, та побачимо, побачимо!»

Ще гості не зовсім щезли з виду, ще в саду чути було гомін відходячих, а при брамі ще лагодили ся до їзди фякри, коли пані Олімпія від дра Васонґа прямо полетіла до офіцини, де жив о. Нестор. Вона відразу, як тілько відвернула ся від останнього гостя, зробила ся немов зовсім не та. Щез її маєтатичний спокій, щезла свобода й веселість. Лице облила блідість, тонкі губи розхилили ся і тремтіли нервово, по всім тілї пробігала якась холодна дрож. Страшенна нетерплячка гнала її, смертельна трівога, щоб сподівана буря не захопила ще відходячих гостей, щоб ся гарна гостина не скінчила ся скандалом. Вона формально бігла до дверей офіцини. І мала щастє. Ще хвилина, і було б за пізно. В сїнях офіцини вона лицем до лиця

зустріла ся, мало що чолом об чоло не вдарила ся, з о. Нестором. Сей був зовсім мов безумний, пищав, кричав, ламав руки, стогнав із глибини душі.

— Боже мій! Отче Нестор! Що вам таке? Що стало ся? — скрикнула пані Олімпія, ніби не хотячи, а про те твердо й рішучо загороджучи йому вихід на подвірре.

— Пропав я! Пропав! — стогнав о. Нестор: — обікрали мене!

— Та хто? Як? Коли? — вся тремтячи, допитувалась пані.

— Ах, пустіть мене! Нехай кричу ґвалт! Нехай збігають ся люде! Се не може бути! Кілька хвиль тому . . . В білий день . . . Адже ж се нечуване . . .

О. Нестор задихав ся, уривав слова, упадав під ваготою страшної новини так, що ледво держав ся на ногах.

Пані Олімпія, хоч сама, видимо, перелякана й до глибини душі збентежена сею новиною, взяла його за руки й лагідно впровадила знов до його покою, посадила на канапі й сама сіла насупроти нього. Тілько тоді почала говорити — лагідно, зтиха, розумно і спокійно, немов уколисуючи до сну переполошену нічним привидом дитину.

— Бійте ся Бога, отче! Не робіть скандалу! В вашім власнім інтересі так ліпше буде. Розкажіть докладно, що стало ся? Поміркуємо разом, що робити. Не бійте ся! Се ж не може бути, щоб так середодня в моїм домі . . .

— А отже видно, що може бути! — перебив їй о. Нестор. — І як се стало ся, я й досі не розумію. Ще сидячи отам у вас, у сальоні, я пригадав собі, що лишив

вікно незамкнене. Приперте з середини та не защеплене. Щось мов пхнуло мене. Дай, думаю, піду та защеплю. Стереженого Бог стереже. Підходжу до помешкання — двері, оті сінешні, защеплені з середини. Господи, се що значить? Я глянув на вікно свого передпокою — заперте і з середини заслонене фіранкою. Я тямлю добре, що коли ми обоє виходили, то фіранка була відслонена. Я так і обімлів на ногах. Поспішаю що-духу у фіртку, та в сад, та довкола офіцини, щоб заглянути крізь отсе вікно, але зза вугла чую стук у моїм покою, брязкіт замка. Я до вікна — воно також заперте зі середини й заслонене моєю ревердою. Що-духу вертаю назад, приходжу до дверей — заперті. Трібую їх — незамкнені. Входжу в сіни, до дверей свого покою — замкнені. Я до кишені, за ключем — нема ключа. Тоді я мов одурілий пішов до сальону, а там ви дали мені ключ. Що про се думати, га? Чудо якесь, чи пряме злодійство? І чиє?

— Отче коханий! Не спішіть ся посуджувати нікого! — говорила пані Олімпія, котра з дрожжю в тілї слухала сього оповідання. — Я нічогісінько не знаю, крім того, що по вашім приході побачила ключ на софі. Ну, але що ж далї?

— Діставши від вас ключ, я зараз поспішив сюди. На перший погляд усе було в порядку, замки цілі, все на свойому місцї, тілько ось тут у шухлядї грошей нема.

— А ви певно тут їх лишили?

— Тілько-що перед приїздом гостей я перечислив їх і списав на карточцї паперу. Хотів сховати, та ви прийшли, й я лишив їх отут.

— І багато їх було?

— Пя . . . пять . . .

— Пядесять ринських?

— Е, де там! — скрикнув о. Нестор. — Пя... пя...

Його уста немов не годні були вимовити суму.

— Пять сот?

— Ні, пять тисяч! Ось глядіть! Ось картка! Картку лишив, цінні папери лишив, тілько готівку взяв.

— То ніхто иньший не зробив, як тілько Цвях! — по короткій роздумі спокійно й рішуче промовила пані Олімпія.

— Цвях?

О. Нестор механічно повторив се імя, але рівночасно витріщив ся на паню своїми поблеклими очима.

— Певнісінько він! Гапка ще рано сказала мені, що він був тут ранісінько й нахваляв ся перед нею, що з вами порахуєть ся.

— І чому ж мені па . . . пані сього не сказали?

— Я вас не хотіла страшити. Зрештою, я казала Гадині пильнувати за ним. Ну, та хто такого злодія впильнує? Певно, підглянув, що вікно в вашім покою не защеплене тай скористав із нагоди.

— Але як же він міг замкнути сінешні двері зі середини?

— Ну, отче! Се вже мусіла бути ілюзія. Двері були тілько защеплені, а вам здавало ся, що вони замкнені зі середини: в перестраху ви не могли їх відразу отворити, а потому, певно, й не трібували вже.

О. Нестор знову видивив ся на неї довгим, дитинячо-безпомічним та довірливим поглядом. Здавалось, що він готов повірити словам пані Олімпії.

— Але вікно? Коли Цвях влїз ним до середини, то по що б його замикав зі середини?

— Ну, але тепер, як ви ввійшли, воно було замкнене з середини, чи ні?

— Не знаю. Прошу поглянути.

Пані Олімпія підійшла до вікна. Воно справді було заслонене якоюсь старою реверендою й защеплене зі середини, та пані Олімпія одним зручним рухом відімкнула його й отворила до половини.

— От і бачите! — сказала вона, — я так і знала! Воно тепер отворене. Все тут ясне. Злодій вліз вікном, замкнув його за собою й заслонив, щоб ніхто з-надвору не бачив, що він робить у середині, а, упоравшись, вилїз ізнову тим вікном і, розумієть ся, не міг уже замкнути його за собою.

— Але що ж то брязкало замками і скрипіло ключами власне тоді, коли я стояв отут коло вікна?

— І се може бути ваш привид. Хиба що злодій мав би другий ключ. Та се трудно допустити. Ну, та в усякім разї слухайте моєї ради. Я вам раджу як рідна сестра. Будьте тихо! Не робіть крику. Я, тимчасом, дам знати до віта, до жандармів і ще сеї ночі, сього вечора вони зненацька зроблять ревізію у Цвяха. Будьте певні, що завтра ваші гроші віднайдуть ся.

— Ах! Ве . . . ве . . . вельможна пані! Які ви ласкаві! Які ви добрі! Нехай вам Бог за . . . заплатить за . . .

— Годї, годї! — скромно мовила пані Олімпія. — Тілько будьте спокійні! А йду й зараз усе зроблю, що треба. Пять тисяч, се сума! Се великі гроші. Вони не сміють пропасти. Ну, прощавайте, отче! Господи, як менї прикро, що вас у моїм домі таке нещастє стрінуло!

І вона вийшла. Тут же при сїнешних дверях їй зустрів ся Гадина, котрий не то підслухував у сїнях

їх розмову, не то щось там запрятував на подвіррю просто дверей. Побачивши його, пані Олїмпія окинула його таким лютим поглядом, немов би він зарізав її найлюбійшу дитину, а потім, відхиляючи двері до покою о. Нестора й підносячи голос так, щоб і Гадина міг чути, вона кликнула:

— А замикайте ся добре, пан-отче! Майте ся на бачности! Добраніч, добраніч!

IX.

Вечоріло. Рожевий блиск залив увесь захід неба. Довкола стояла тиша. В торецькім дворі по відході гостей було пусто, глухо, тихо, мов у гробі. Тінь від офіцини звільна заливала подвірре. Десь-колись у вершках лип перекликали ся ворони.

Пані Олімпія ходила по саду. Її душа була збентежена, й вона шукала найгустійших закутків, найтемнійшого сутінку, щоб бути самою. Та неспокій доганяв її й там, не давав їй сидіти ані стояти на місці, гнав її далі. Садівник, сидячи у своїй соломяній будці під розлогою яблунею й пихкаючи люльку, слідив її очима, як вона мов мара мигалась то тут, то там по гущавині, входила чогось між корчі малини, між молоді вишні, що своїми тонкими гилками били її по лиці та хапали за волоссє, то знов, чогось немов пильно шукаючи, між вулії, що становили колись славну торецьку пасіку, а тепер стояли без бджіл, зазирала під острішки, засувала руку в затвори, водила очима довкола, немов не тямлячи, що робить і чого шукає, перехрестив ся, сплюнув і шепнув сам до себе:

— Знов снуєть ся як манія!

Він уже від якогось часу покмітив оте «снованнє» в пані й почував перед нею якийсь острах, тим більше,

що пані кілька разів переходила попри нього, навіть оглядала його будку, та про те, здавалось, не замічала його зовсім, або вважала якоюсь неживою колодою й ніколи не говорила до нього ані слова. Садівникові дивне було й те, що звичайно тілько вечерами нападало паню таке снованнє, а в день, поза садом, вона була зовсім спокійна, тямуча й говірлива.

«Щось то в тім мусить бути!» — міркував собі садівник, водячи очима за панею, що у своїй чорній сукні, мов чорна хмара, без шуму та хруськоту тут і там мелькала поміж деревами, то виринаючи, то пропадаючи в вечірньому сумерку. — «Чи вона чогось шукає, чи то слабість яка в неї? Та як би шукала, то вже б раз найшла, або би ще кому казала шукати. Ні, мабуть, се така планїта на неї заходить. Адже кажуть, що є такі люде . . . Як на нього така планїта зайде, то все покине, жінку й дітей забуде і йде у світ, сам не знає чого й куди. Але диво, що завсїди в тім саду така планїта нападає. Певно, якась недобра душа наслала на неї.»

Панї, тимчасом, вийшла з густого молоднику. Вже роса падала. Її прунелеві[1]) черевики, ті самі, що мала на собі при гостях, зовсім промокли. Долїшнїй край сукнї також був мокрий і бив її вогким та холодним по ногах, та вона мов і не тямила й не чула сього. Раз-у-раз озираючись, нипаючи, надслухуючи, вона пішла у глиб саду, між старі дерева, туди, де сад, вихилюючись ік півночі, розкидав ся по плоскогорі, злегка наклоненій до сїножатї. В вершках дерев почали соловії виводити свої трелї. З дупла старої липи крикнула сова. Легенький вітрець похитав гилками, — се було

---

[1]) шовкові, сукняні

мов останнє зітханнє дня на сконї. Панї Олїмпія стрепенула ся й зупинилась на хвилю.

Про що вона думала? Коли б хто був став перед нею в тій хвилинї, завдав їй таке питаннє, вона певно була б видивилась на нього зчудуваними очима та не найшла б відповіди. Вона нї про що не думала, і, хоч її мозок працював, її нерви не могли заспокоїтись. Мов у годиннику, в котрім попсуєть ся котвиця[1]), пружина без перешкоди починає розвивати ся, в серединї йде шум, молотки починають прискорено бити, дзвоники дзвонять, колїсця крутять ся, ваги з шумом посувають ся вниз, доки енерґія механїзму не вичерпаєть ся — от так було і в її души у хвилях отих вечірнїх, самотних прогульок по саду. Котвиця її волї, сильна й цїпка за-дня, нараз робила ся мов глиняна, тратила свою силу, пропадала зовсїм, і в голові невдержно починали шуміти та пересувати ся без ладу, без звязку тисячні вражіння, думки, гарячкові образи уяви, привиди, виплоджені всїми гарячими та несповненими бажаннями, ошуканими надіями її життя. Вони плили бурливою, пестрою течією, нїчого по собі не лишаючи, крім болю голови і прискореного биття серця. Надаремно думка силкувала ся ловити на лету сей або той образ, придивити ся йому, прослїдити його звязок з иньшими. Нові хвилї того потока, що напливали, швидко поривали зі собою, затоплювали той один образ, на його місце насували десятки нових — сумних, веселих, ненависних, байдужних, заповнювали ними ввесь кругозір, затїснювали всю атмосферу на те тілько, щоб у найблизчій хвилї знову змінити все, затемнити старі, і наперед висунути нові картини.

---

[1]) якір

Була се дійсно якась слабість. Пані Олімпія зразу не звертала на неї уваги, тим більше, що симптоми її зразу були майже незначні. Але тепер напади сеї слабости з кождим разом дужчали, довшали. Вони заповідали ся завсіди якоюсь таємною трівогою; у груди починало неставати повітря, віддих робив ся частійший. Тоді пані ні за що не могла видержати в покою, не могла всидіти, ані встоятись на одному місці. Звичайно йшла в сад, і хоча сумерк та холод саду не вспокоював її, то все-таки тут вона якось найлекше, незамітно для нікого могла перебути напад своєї нервової немочі, ходячи, «снуючись», як мовляв садівник, нераз годину або і дві поміж деревами.

Ось вона на хвилину зупинила ся на полянці. Знає, що довше хвилини не постоїть, що зараз мусить іти далї. Зирнула вверх; крізь густу сітку конарів[1]) і гиляк дерев видно шматок яркорожевого неба. Де-де прозирають зорі. Довга, рівна, тонка хмарка, мов гладко вичесане пасмо мякого прядива, зависла якраз над її головою. Зирнула вниз: довкола понурою стїною стоять сумерки попід розлогими деревами, лїтають світляки мов золоті искорки. Та нї! Отут, у найтемнїйшому місці розяснюєть ся. Якесь блїде-блїде світло розливаєть ся. Се не світло, а висока жіноча постать, уся в білому, з розпущеним на плечах чорним волоссєм, з замкненими очима, йде звільна, мірно, з простягнутою наперед правою рукою. В лївій руцї держить свічку — нї, світлячка, що мигоче тихим, зеленкуватим світлом. Мертва тиша довкола. Чути мірне, голосне, сонне сапаннє постаті. А! Се Моджеєвська[2]) в ролї леді Макбет! Ось вона присїдає, збирає росу з трави, миє руки . . .

---

[1]) грубі гиляки

[2]) відома свого часу польська драматична артистка

— Ще одна пляма! Ще ота одна пляма!

Пані Олімпія виразно, виразнісінько чує її сонний шепіт. Отут десь близько, над вухом, а, може, навіть у нутрі власного вуха. Вона не боїть ся, не дивуєть ся, знає, що се Моджеєвська, котру вона бачила в тій ролї недавно на львівській сценї, — а що вона робить у торецькім саду, відки вона тут узяла ся, про се нема часу думати.

— Спати! Спати! Спати! — шепче висока постать, розпливаючись у небуттє, та в тій же хвилї пані Олімпія, поступивши пару кроків, бачить перед собою спальню, вбоге ліжко, мізерне стареньке покривало, зпід котрого виглядає сива, стареча голова з розхиленими синюватими губами, навислим над верхньою безвусою губою носом і глибоко запалими очима. Се отець Нестор, — пані Олімпія знає се; їй анї раз не страшно; анї не дивно. Вона йде далї — образ щезає.

— Жаль менї його! Такий був у снї похожий на мого батька!

Хто се сказав? Де се сказано? Не час думати. Млин над річкою. Величезне колесо обертаєть ся звільна без туркоту; вода паде, бризькає та розскакуєть ся мілїонами перел, але без найменшого шуму. Внизу під греблею широкий ставок — тихий, ясний, глибокий-глибокий. Дно видно, місяць і зорі видно в водї, та поміж зорі лазять чорні раки, по місяцю бє хвостом велика, лїнива риба. А над тою глибиною, на дошцї, вбитій одним кінцем у греблю, сидить і гойдаєть ся якась людина — жінка —дївчина — русалка? Не час думати. Гойдаєть ся — ломить руки — рве коси на собі, знайоме якесь лице, та хто се? От — от пізнає, от — от, ще лиш раз глянути! Та нї, образ розпливаїть ся, блїдне, щезає . . .

Ось чути шум кроків. Липовою алеєю йде звільна якась темна, жіноча постать. Нараз зупинила ся, стрепенула ся, хрестить ся й починає непевним та доволї різьким голосом співати:

Gwiazdo morza, któraś Pana
Mlekiem swojem karmiła,
Tyś śmierci szczep, który szczepił
Adam w raju, skruszyła![1])

Панї Олїмпія стоїть недалеко неї, схована в пітьмі, затаївши в собі дух. Се Гапка — чи дійсна, чи привид? Не час думати. Постать шугнула і щезла в напрямі к дворові. Певно, з села вернула, була у Цвяха, в Гердера, в Маланки. І вже уява рисує панї Олїмпії нові картини: Цвяха й його жінки, що плаче з дїтьми без хлїба, і його молодости, коли він був отут у дворі, нїби слуга, нїби вихованець, панський козачок, поки страшна катастрофа нараз не змінила всього. Ось перед панею стає виразно старий панський двір, обширна панська спальня, багате ліжко, а на нїм у пишних подушках живий труп, безпомічний як дитина, а злобний як чорт — її покійний чоловік, ґраф Торський. А при ліжку на стільчику отсей самий Цвях — та не отсей, а молодий, жвавий хлопець із хитрими, злодійкуватими очима, в панській лїберії, подає панові якесь лїкарство. Вона бачить і себе саму — отут у противнім кутї, за котарою, на ліжку, чує своє сонне сапаннє, та чує, що не спить, що пильно ловить вухом кождий шелест, кождий шепіт у кімнатї, що душею бачить кождий рух Цвяха, кождий жест, кожду найменшу зміну в лицї свого чоловіка.

---

[1]) Зоре моря, ти, що годувала Господа своїм молоком, ти знищила дерево смерти, яке защепив у раї Адам.

— Здаєть ся, вона спить уже! — шепче ґраф.

— Спить, — повторяє шепотом Цвях.

— Ну, говори, що бачив?

— Цілувались.

— Хто починав?

— Вона.

— Що говорили?

— Змовляли ся.

— На кого?

— На вас. Вона його натуркує. «Як засне» — каже, — «ти прийди до мене, обоє візьмемо по подушці, наложимо на нього, за пару хвиль буде готов».

— Та так і казала: буде готов?

— Тими самими словами! — з безстидною відвагою бреше Цвях.

— Ну, що далї?

— Він не хотів: «по що менї?» Вона почала плакати: «Ти мене не любиш! Він моє життє затроїв.»

— Затроїв, казала?

— Так. А він каже: «Прости йому! Нехай має з Богом рахунок. Зроби се задля нашого сина!»

— Задля нашого, казав?

— Так! Задля нашого сина.

— А що ж далї?

— Вона знов про подушки. «Не бій ся нїчого! Нїхто не буде знати! Скажемо, що удар був, шлях трафив[1]).»

— Хитро! — шепче ґраф.

---

[1]) апоплексія (нїм.), грець — вживаєть ся скрізь між народом у Галичинї

— Він ні-за-що не хотів. «Видасть ся» — каже. «І так йому не довго вже жити. Лікар казав.»

— Лікар казав?

— Еге, каже: «Лікар казав. Я вмисно лікаря розпитував. Казав, що леда[1]) сильнійше зворушеннє і може бути по нім.»

— Он як! — шепче ледви чутно ґраф і кидаєть ся на ліжку. Потім тихо. Цвях ще щось шепче, потім нахиляєть ся над ним і промовляє в-пів-голоса:

— От тобі на! Справді, готовий! Я й не думав, щоби так швидко!

Її серце ще тепер, по стілько роках, стискає смертельна трівога при тих словах. Вона все чула, не спала; відразу зрозуміла, що тут стало ся щось страшенне. Трівога відняла їй усю силу, всю застанову. Вона не знає, що робити: чи вставати, кинутись до чоловіка, кликати на поміч, чи лежати і ждати ранку? Ждати? Спати — ні, лежати без сну всю ніч отут при трупі! Ні, се страшенно, вона сього не видержить! А зриватись, кричати — значить, зрадитись, що вона чула оту розмову, зрадитись перед Цвяхом! Та що се? Цвях щось пораєть ся коло вмерлого, бряжчить ключами, відмикає касу! Трівога камяною горою налягає на її груди! Вона силуєть ся встати, крикнути, вхопити за руки злодія, але не може ворухнути ся. Та ось Цвях замкнув касу, поклав ключі мертвому під подушку й на пальцях вийшов із покою. Щастє, що світла не погасив. Але що се? Світло змагаєть ся. Дим душить. Тріщить, гуде полумя. Боже! Пані зриваєть ся — ліжко її мужа все в вогні. Серед диму й полумя, мов у пекельному гнїздї, на

---

[1]) як тільки, що лиш (пол. lada)

пекельній постелї лежить його труп — спокійний, злобно всміхнутий, з устами трохи розтуленими, немов би тілько що сказав: — Он як!

Крик, галас, гармідер: Тупіт кроків, брязк вікон, зойк дзвонів, біганина, безпорадність. А вогонь бухає та бухає! Вікнами і дверима виривається ся з кімнати, до сїней, на горище, на дах! Пекельне гнїздо розрослось, розширилось і вже не тріщить, не гуде, а реве, виє, під небо искрами сипле, вогняними язиками нічну пітьму лиже. Крик довкола, все село збігло ся, рятують, гомонять, заваджають. А серед усього того гомону, диму, реву, пекла, там, у самій серединї, на його днї, в головнім гнїздї пожару їй раз-у-раз увижаєть ся отой труп, неткнутий полумям, спокійний, з розхиленими та злобно перекривленими устами. Він неживий — вона чує се, та про те його очі отворені, горять ярким, пекельним блиском, горять безсмертною, ненаситною злобою і вперті в неї, повертають ся за нею. Куди вона рушить ся, куди повернеть ся, все і всюди вона бачить їх перед собою, чує на собі їх пекучий блиск, чує у глибинї душі їх сверливий позирк. Тими очима труп не перестає говорити до неї, гризти її, мучити її.

— Еге, так ось ви як, панї ґрафине! Задушити мене збирались! Подушками, як Петра III.! Се ви від Катерини II. навчились, а? Забажали увільнити ся від мене? О, нї! Хотїли від живого увільнити ся, так ось вам за се! Маєте трупа, маєте мерця, від котрого нїколи не увільните ся! Котрого не скинете з себе, не відірвете від себе, не задушите, не отроїте, бо він у вас, у нутрі вашім, у души вашій! Бажаю вам приємної забави з вашим товаришем і синком! Хе, хе, хе! Моя приємність буде — все і всюди дивити ся на вас отими очима, котрі вас так чарують, ґрафине — правда? Котрі

мають на вас невеличкий маґічний вплив — хе, хе? Котрі трошки загострюють ваш апетит, розгрівають вашу кров — чи як ви кажете, вельможна пані ґрафине, а?

Чи се в тій хвилї хто говорив? Чи з пітьми визирають іще й досї на неї оті страшенні очі, що давно-давно, довгі лїта доводили її мало що не до божевілля? Пані Олїмпія тілько тепер почула страшенний холод у всїм тїлї, почула приплив смертельної трівоги в серцї й, затуливши лице руками, зверещала як перелякана дитина, а потім, мов безумна, кинула ся тїкати. Сама не знаючи, як і куди, вона по кількох скоках вирвала ся з темряви саду, вдарила ся о штахети, а потім, допавшись до хвіртки, відчинила її й вискочила на чисте поле, вся тремтячи й важко дишучи, таксамо як тодї, коли ніччю, на-пів зомлїла, вирвала ся з пожару, що під собою похоронив трупа її чоловіка.

— Боже, се мама! — почула вона голос тут же обік себе. — А мамі що таке? Чого мама так скричала? Чи що страшне стало ся?

Вона стояла нїма, без тями, важко дишучи, безвладна, немов розбита. Тілько по хвилинї озирнула ся.

Перед нею стояв Адась, зачудуваними очима вдивляючись у матїр. А коли побачив, що вона пізнала його, підійшов до неї і взяв її за руку.

— Мама зовсїм перестудила ся! У мами лихоманка! — промовив він із тїнню докору в голосї.

— Нїчого, синку, нїчого! — шепнула пані Олїмпія, тулячись до нього. — А в тебе що? Чому пішки приходиш? Ти задиханий? Ти біг сюди?

— Се пусте. Ходїмо до покою, я все мамі скажу!

І звільна, тихо-тихо крадучись садом, обоє ввійшли в липову алєю й по хвилині щезли в її пітьмі.

А над ними високо догоряла на небі вечірня зоря. З річки доносив ся рехкіт жаб. Попід деревами шниряли без шуму чорні лилики[1]), а соловії, заховані десь у темноті, виводили невтомно свої трелї.

---

[1]) кажани

X.

Гадина добру годину лежав у стодолї на соломі. Хотїв заснути, та не міг. Ждав на Параску, та вона не приходила. Почав було клясти її, та й перестав, бо чув, що йому не дуже й бажало ся тепер її бачити. Щось мов мулило його в нутрі, якась порожнеча, котрої не знав чим заповнити. Вийти б у село, до коршми, побалакати з парубками, пожартувати з дївками — та нї! Сама думка про товариство була йому тепер бридка та нелюба. Щось немов привязало його сьогодня до отсього подвірря, він чогось ждав, чогось надїяв ся, хоч сам не знав чого. Та про те не міг відійти відси. Лежачи у стодолї на соломі, він крізь шпару[1]) у стїнї глядїв на подвіррє, на супротилежну офіцину з кухнею, гостинним покоєм і помешканнєм о. Нестора. Думки його мов ворони довкола вершка дуплавої липи кружили та шибались ненастанно довкола того помешкання. Двірське лїниве життє дало йому закоштувати приємностїв, яких не дає життє простого селянина, розпалило в нїм бажання багацтва, але не дало анї вміння здобувати добро чесною працею, анї не виробило в ньому настілько моральної сили, щоб він міг спротивити ся спокусам. Легким способом прийти до маєтку, покористувати ся чужим, загарбати те, коло чого сам не

---

[1]) щілину (поль.)

трудив ся, — отсе був його ідеал. Старий, слабосилий о. Нестор, власник величезного, як він собі міркував, маєтку, з котрого сам не вмів і не хотів користати, се була така натуральна, така навіть леґальна, на його думку, жертва для його апетиту, що не обскубти її, дати собі вирвати з рук комусь другому — було б глупотою, гріхом.

Та про те Гадина був не дуже сміливої вдачі. Природа й вихованнє зробили його швидче дрібним, кишеневим злодієм, ніж розбишакою широкої руки. Урвати потаємно, підстерегти, закрасти ся, потягти —, на се він був майстер, але вище поза такі дрібно-злодійські штуки його фантазія не всмілювалась вибігати. Йому вдалось кілька разів підстерегти о. Нестора, як він ховав по кілька або й кількадесять ґульденів денебудь у дупло дерева, між вулії або у шпару під стріхою, і потягти ті гроші. Розумієть ся, се не вдоволило його, а тілько загострило його апетит, розширило бажання, і тепер він від кількох день тїшив себе фантастичною надією, що йому вдасть ся підглянути таку хвилину, коли о. Нестор вийде зі свого покою й забуде ключ у дверях.

Вбігти хоч на хвилину до того заклятого покою при такій нагоді — здавало ся йому верхом щастя. О. Нестор так пильно замикав ся, так дуже вистерігав ся впускати когонебудь із прислуги до свого покою, що Гадина про те тілько й думав, як би то він, діставши ся там, обома руками загрібав гроші, котрі, бачилось йому, мусять там лежати зовсїм наверха на столї, в шухлядах, трохи що не по підлозї. Двірська цивілїзація встигла до-тла здеморалїзувати його серце, але зовсїм не побільшила, не розширила його інтелїґенції.

Вже вечір. У стодолї зовсїм темно, та й повітрє за-

лите тїнню дерев, слабо тільки освітлене догаряючим блиском вечірнього неба. Тихо довкола. Гадинї зовсїм нїяково зробило ся лежати самому у стодолї. Навіть боязько якось. Він поспішно вийшов на подвірре. Щось тягло його нишпорити довкола помешкання о. Нестора, котре знадвору виглядало як цїлковита пустка. Анї звука, анї голосу, анї слїду живої людини, тільки замкнені двері, позапирані й фіранками позаслонювані вікна манять до себе як загадка, як нерозкрита тайна. Ступаючи на пальцях, хоч довкола було зовсїм пусто, Гадина підійшов до хвіртки, що вела до саду й помаленьку відчинив її, дуже стараючись, щоб анї клямка не брязнула, анї дверцї не скрипнули на старих, заржавілих завісах.

Та, входячи в сад, він майже лобом стукнув ся з садівником, що вмів також так нечутно шниряти й так як коли б дожидав його за хвірткою.

— Ай! — скрикнув Гадина, переляканий несподїваною появою садівника, та зараз отямив ся, пізнавши його. — То ви, садівнику?

— Та я.

— Що, може, є хто в садї?

— Нї, я так. Та от шукаю молотка. Ти не бачив його?

— Якого молотка?

— Та мого. Я тут мав свій молоток — треба то лату прибити, то що. Ще нинї в полудне я мав його, лежав отут на вулію. А тепер я похопив ся, за ним — нема.

— Я не бачив. Та ви тут увесь день, то ви повинні би швидше бачити, хто тут був такий, що би міг його взяти.

— Та хто тут був? Я нїкого не бачив. Недавно ось панї була. Ну, та чень би панї на мій молоток не ла-

комила ся. А, втім . . . Здаєть ся, що як вона ось туди ходила, то його вже не було. Мусить[1]) так, що не було! Бо я сидів у буді й дивив ся сюди. Як би був тут молоток лежав, то я був би його побачив.

— Тут сьогодні Цвях вештав ся рано — ви його бачили?

— Ні, не бачив. Але рано я ще мав молоток.

— Е, хто знає, може, він і пізнійше був?

— Хиба б тоді, як я був на обіді.

— А ви гадаєте, що не міг бути? Та же він мече собою всюди, як дідько. Де його не посієш, там він уродить ся.

— Ну, та на що б йому молотка?

— О, не знаєте злодія? Занесе до коршми: бодай келїшок[2]) горілки — йому й то добро.

— А менї шкода! Господь би його побив! А, втім — по що я клену? Може, то й не він?

І садівник, побожний чоловік, перехрестив ся й, бубонячи молитву, потяг до своєї буди, лишаючи Гадину самого. Сей також уже й не думав про садівника. Його очі й думки обернули ся знов до помешкання о. Нестора. Йому забажало ся дуже обійти тихесенько поза вуглом і заглянути в те вікно, що виходило в сад не з передпокою, але з самого покою о. Нестора. Він уже знитив ся[3]), скулив ся, щоб повзти поміж корчі малиннику, що в тому місцї притикали до стїни будинку, коли почув за собою різький знайомий голос:

— А ти, злодію вогняний, куди нагострив ся лїзти, га? Хочеш бідного садівника скривдити? А, щоб тобі руки покривило! Щоб тобі язик колом у ротї став, як

---

[1]) здаєть ся

[2]) чарочку (поль.)

[3]) знїтив ся (скулив ся)

тілько тих крадених вишень покоштуєш! Мало ти ще їх накрав ся? Не досить тобі? А щоб тебе раз розперло та розсадило!

Гадина випростував ся й надармо, махаючи руками, силкував ся втихомирити Гапку. Далї мало-що не крикнув, щоб перервати невдержні потоки її красномовства:

— Та вітряче теркітливий! Стій! Чого розтеркотала ся? Чи то я сова, чи кіт, щоб я вночі на вишнї йшов? От іще одуріла жінка! Я власне балакав з садівником, то він просив мене, щоб я сею стороною обійшов сад, чи не закрав ся та не сховав ся де тут який непотрібний пташок.

— Ой, брешеш, Гадино, брешеш! Так брешеш, аж тобі зпід носа курить ся, — мовила Гапка, та вже ласкавійшим голосом.

— Не віриш, то йди сама запитай садівника! — сміло мовив Гадина.

— Та хиба це моє діло! — обурилась Гапка. — Хоче садівник із тобою змову мати, то як собі хоче. Хоче псом доробити ся, а вовком овець допильнувати ся — його воля. Не моє просо, не мої воробцї, не буду виганяти! Ну, йди, йди на зломану голову, куди єси намірив ся! Вже я маю в Бозї надію, що тої гиляки, на котрій маєш повиснути, нїяким світом не минеш! Сам на неї наскочиш! Самохіть голову в зашморг устромиш!

Тим братолюбним пророцтвом Гапка попрощала Гадину й пішла через хвіртку на подвіррє.

— Дай Боже й тобі! Дай Боже й тобі те саме, що другим зичиш![1]) — крикнув їй у слїд Гадина, пасучи очима крізь шпару в паркані, куди вона піде.

---

[1]) бажаєш (поль. życzyć)

Гапка направилась було до кухні, але, бачучи, що там темно й нема нікого, потюпала далї, до покоїв панї Олїмпії. Гадина знав, що, не заставши панї в покою, Гапка сяде на порозї й буде ждати на неї; від садівника чув, що панї перед хвилею була в саду; значить, певно, через сад вийшла в поле, на сїножать, де вона любить нераз проходжувати ся до пізньої ночі. Значить — пора добра. Тепер чень нїхто не перешкодить. А Гадинї страх хотїло ся коли не підглянути, то, бодай, підслухати, що дїєть ся тепер у покою о. Нестора. Чи спить він, чи ще ходить по покою, чи сидить та гроші рахує? І він, скуливши ся у-двоє, поповз корчами та високою травою до рога офіцини, потім попід стїну до другого рога, обійшов його й тихесенько-тихесенько, мов кицька по бантинї, поповз до вікна.

Вікно було заперте й заслонене, та все-таки крізь заслону видно було, що в покою світить ся. Значить, о. Нестор ще не спав. Цїкавість Гадини загострила ся в-двоє. Що то він робить? Він устав, нахилив ся до стїни, приляг вухом до рями вікна і слухав. Довгу хвилю не чути було нїчогісїнько. Здавалось, що в покою нема живої душі. Та от почув ся шелест перевертаних карток, далї стук чогось о стіл, немов у кого випала з рук оправлена книжка. Зітханнє, приглушене воркотаннє. Знов шелест. Гуркіт відсуваного крісла — і нараз, мов грім, що раптом перериває нічну тишу, почуло ся сильне стуканнє до дверей передпокою. О. Нестор аж скрикнув:

— Ой, Господи! А се що таке?

Стуканнє повторило ся, ще сильнїйше. Потім почув ся голос:

— Прошу єґомостя! Прошу єґомостя!

О. Нестор встав і зробив кілька кроків. По стуку

чобіт Гадина пізнав, що він був іще обутий, значить, ще не роздягав ся.

— Хто . . . хто там? — видимо з трудом видобуваючи з груди голос, запитав о. Нестор.

— Та я, Деменюк. Прошу отворити. Я тілько на хвилину.

О. Нестор пішов одчиняти двері. В передпокою було, мабуть, темно, бо за хвилю о. Нестор ураз із Деменюком вернув ся до покою.

— Що там у тебе, Гнате? Ти чогось перестрашений!

— Боюсь, єґомость, чи яке нещастє не стало ся.

— Або що таке?

— Маланки десь нема.

— Як то нема?

— Від полудня, як з вами говорила, а потім вийшла з дому, так і пропала.

— Ну, Гнате, що ти говориш? Де могла пропасти? Певно, десь у селї, в якої посестри.

— Нема, єґомость. Я оббігав мало не пів села, Максим також бігає цїлий вечір — нїхто її в селї не бачив.

— Ну, то, може, до міста пішла — адже вона часом у недїлю ходить до міста!

— Так, але завсїди каже: там і там іду, тодї й тодї прийду. А нинї, нікому нїчого не сказавши, зібрала ся тай пішла.

— Як зібрала ся?

— Та властиво й не збирала ся. В чім у хатї була, в тім і пішла. Ковалиха каже, що з хати вийшла в город, а з города через перелаз на стежку. Там від них дві стежки є: одна загумінками в село, а друга в поле. Отже не знати, котрою вона пішла. Тілько в селї нїхто її не бачив.

— Га, то, може, де в полї ходить.

— Та що ж би вона в полї робила цїлий день? Чому б досї не вертала? Тай ще одно, єґомость! Нинї недїля, всюди по полї люде снують ся, хтось би таки був її видїв.

— Ну, ну, Гнате, нема тут іще чого так дуже бояти ся. Адже не між вовки пішла! Може, де в лїсї на ягодах засидїла ся. Ще ж не пізня година. Хто знає, може, вона вже в тій хвилї дома є.

— Господь би з єґомостя говорив! — трохи вспокоєний, мовив Деменюк, — та я про те боюсь! Одного боюсь.

— Чого, Гнате?

— Щоб вона на фільварок не зайшла.

— На фільварок? Що ж би то було таке страшне?

— Ой, єґомость! Боюсь я того панича! Волїла б моя дитина нинї вмерти — хоч вона одна в мене, й ви знаєте, як її люблю, — нїж би мав отой панич над нею насміяти ся!

— Ну, що ви, Гнате! Бог з вами! Адже Маланка не дитина!

— Ой, дитина, єґомость! Добра серцем, не знає людської злости, одурити її нетяжко. Але не дай Господи чи то паничеви, чи комунебудь зробити їй кривду!

Голос Деменюка був здержаний, але Гадина почув, як йому від тих слів мороз пробіг поза плечі. З уст Деменюка він таких слів нїколи ще не чував.

— Ну, бійте ся Бога, Гнате! Що се ви? Чи подоба вам таке говорити? Не бійте ся, Бог ласкав! Вашій Маланцї нїчого не станеть ся!

— Дай то Боже! Але моє серце щось мов клїщами стискає. Біжу зараз до коваля, а коли її ще нема, то біжу на фільварок.

— На фільварок? — здивував ся о. Нестор. — А я б думав, що вам нема чого там бігти.

— Як то нема чого? Адже ж коли її досї нема дома, то вона певно там.

— Зовсїм не певно, Гнате! А лїпше ви лишіть ся ось тут, переночуйте сю ніч зо мною!

— З єґомостем? — здивував ся Деменюк.

— Знаєте, Гнате, — мовив о. Нестор трохи тихійше, — я таки надумав ся зараз завтра вибрати ся зовсїм відси.

— До Гердера?

— Хоч би й до Гердера. Нї за що тут довше не лишу ся. Знаєте — тут голос його ще більше понизив ся так, що Гадина ледви міг його дочути, — сьогоднї мене знов обікрали.

— Обікрали! — скрикнув Деменюк і вдарив ся об поли руками.

— Тихо, Гнате! Силою витягла мене панї до себе, до гостей, і поки я там сидїв, тут якийсь злодїй у мене порядкував.

— І багато вам забрав?

— Паперів не рушав, тілько готових грошей, що міг найти наборзї, то забрав. Зо пять тисяч захарапчив.

— Пять тисяч! Господи! — знов не вдержав ся і скрикнув Деменюк.

— Майже всю готівку, яку я мав, — якось слїзливо-жалібно промовив о. Нестор.

— Але як же дістав ся сюди? — питав Деменюк. — Ви, певно, лишили двері незамкнені?

— Нї, Гнате! Двері я замкнув. Ключ був при менї.

— Значить, злодїй замок розбив?

— Нї, коли я прийшов, двері були замкнені. Я мацнув до кишенї — ключа при менї нема. Я вернув ся до

покою, а ключ із моєї кишені випав був і лежав на софі, засунений у кут. Тоді я відімкнув покій і побачив, що грошей нема.

— То, може, вікном уліз?

— І пані се каже. Та подумай лише, Гнате: котрим? Отсим від саду не влїз, бо закратоване.

— Е, такі то й крати! Невеличкий хлопець, отакий як Гадина, може влїзти ся.

— А ще до того мені здаєть ся, що було защеплене зі середини. Правда, пані потому казала, що воно відщеплене, але мені здаєть ся, що вона сама його відщепила. А тамтим вікном від подвірря також не влїз.

— А що ж каже пані?

— Вона від першої хвилї на Цвяха звернула.

— На Цвяха?

— Так. Каже, що то нїхто другий не зробив, тілько Цвях.

— А коли то так могло стати ся?

— Десь між шестою й семою годиною.

— Ну, єґомость, як так, то я можу запевнити вас, що Цвях сего не зробив.

— Запевнити? А ви відки се знаєте?

— Від самого віта. Цвях нинї по полуднї ввесь час був у коршмі, впив ся, як штік[1]), розпочав бійку так, що віт казав його заперти до гарешту на цїлу добу. Він, певно, й досї там сидить Нї, Цвях сего певно не зробив.

О. Нестор довгу хвилю мовчав, мабуть, силкуючись розпутати оту скрутну загадку, що темною хмарою виринала перед ним. Потім зітхнув важко, мабуть, почуваючи свою безсильність, і промовив:

---

[1]) нїмецьке слово „Stock“ (пень) зукраїнщене, ще й із «іканням»

— Та вже хто там зробив, то зробив, а я бою ся . . .

— О, тепер єґомость можуть бути безпечні! — сказав Деменюк. — Той, що се зробив, нешвидко поважить ся другий раз до вас заглянути.

— Так ви думаєте?

— Сего я певний. Замкніть ся добре й не бійте ся нічого. Я ще на хвилину побіжу до Гердера, звідаю, чи є Маланка. Коли є, то верну ся зараз до вас.

— Добре, Гнате, добре! Вертай ся, бо мені самому чогось так моторошно, так страшно . . .

— Ні, ні, будьте безпечні! — поспішно казав Деменюк і вийшов із покою.

О. Нестор потюпав за ним. Гадина чув, як він двічі обернув ключ у замку й опісля вернув ся назад до свого покою. Ще хвилину стояв Гадина під вікном і слухав, як о. Нестор, ще раз важко зітхнувши, почав роздягати ся. У Гадини щось стисло за серце після тої підслуханої розмови. Щось немов важке розчарованнє і прочуттє біди заворушилось у його душі. О. Нестора обікрали! Хтось зручнійший від нього поспішив ся, захарапчив усю готівку! Таки «захарапчив»! Пять тисяч! Яка страшенна сума! І що найгірше, для нього нічого вже не лишило ся! Завтра о. Нестор іде геть зо двора, значить, на будуще також нема надії! От тобі й на! От тобі ті блискучі вигляди, котрими він хвалив ся перед Параскою! Та се ще не все лихо. Отой проклятий Деменюк так собі, з доброго дива, кинув уже підозріннє на нього. А ну ж не найдуть правдивого злодія, — готові, справді, його чепити ся! В Гадини не на жарти мурашки забігали поза плечима. Хоч невинний у нинішній крадіжі, він усе-таки чув ся настілько винним супроти о. Нестора, що — чув се добре — як запитають, то не буде могти спокійно говорити. Вид жандарма від-

малку наповняв його несказаною трівогою, а що ж тоді, коли такий жандарм підійде до нього, з блискучим піррєм на чакові[1]), з карабіном і баґнетом, коли почне накладати йому кайдани так тісно, щоб аж кров зпоза нігтів виступила. Гадина був дуже чуткий на біль, страшенно бояв ся бійки і знав наперед, що під самою загрозою бійки вискаже все, що знає й чого не знає.

Серед таких важких та невеселих дум він виліз ізнов із корчів у сад, добрав ся напомацьки до хвіртки й вийшов на подвірре. Та тут ізнов він майже лобом стукнув ся о щось мягке й трохи не скрикнув із переляку, коли те мягке порушилось і обернуло ся до нього лицем. Була се пані Олімпія, котра, очевидно, стояла притулена до паркана плечима до хвіртки.

— Хто тут? — запитала пані голосно, та з притиском.

— Я, — ледво вишептав Гадина.

— Що за я?

— Гадина.

— Чого волочиш ся? Чому спати не йдеш? — грізно, але знов таки не надто голосно говорила пані. — Не бій ся, завтра до роботи годі тебе добудити ся!

— Та йду вже, йду, — буркнув Гадина й направив ся до кухні.

— А памятай собі, — мовила в слід йому пані, — завтра рано, скоро встанеш, викоси мені всї оті буряни тут перед вікном і довкола малинника! Кілько разів маю тобі се говорити?

Гадина мав охоту сказати їй, що вона ще ніколи досї не казала йому сього, але змовчав. Розказ пані у звязку з тими словами, які чув під вікном від о. Нестора, по-

---

[1]) [парадний] картуз, фуражка

разив його в саме серце. Що се нараз прийшло пані до голови? По що власне завтра викошувати той бурян? Коли задля малин, то, косивши бурян, тепер нічого малинам не поможеш, бо вони вже майже відійшли, а надто під вікном о. Нестора малин зовсім нема. Гадина довго перевертав ся на своїм тапчані в кухоннім присінку й не міг заснути. Він прислухував ся пильно до нічних шелестів, та, крім щебету соловіїв, крику сови та різького, перериваного й незрозумілого балакання крізь сон Гапки, що спала в кухні під вікном, не міг нічого розібрати. Параска спала в пані.

У присінку було гаряче, мов у парні. Гадина не міг заснути, перевертав ся з боку на бік. Він не думав ні про що, не прислухував ся вже, дрімав, а про те від-часу-до-часу перевертав ся на своїй твердій постелї. Вражіннє внїшнього світа ще доходили до нього, але пів-сонний дух не міг уже привязувати їх до певного місця, держати в ладї. Гряниця між сном і дійсною правдою помалу-малу затирала ся чим раз більше. Увага спала зовсім, а свідомість безучасно, механїчно реґіструвала нові враження, що ще прибували. Ось брязнув стиха ключ, повертаючись у замку, скрипнули злегка двері — одні — другі, здаєть ся, й третї й четверті. Ось чути тихі-тихі кроки, немов хтось дуже обережно ходить босо або в тихолазах по підлозї. Шах — шах — шах — і тихо. Потім знов шах — шах — шах — і нема. Де се? Чи то над ним, чи під ним, чи обік? Щось немов мелькнуло в його голові: певно, гість якийсь ночує в гостиннім покою, що притикає до присїнка, але думка безсильна була прослїдити, чи се правда, чи нї. Шах — шах — шах — і тихо. Шу — шу — шу, гу — гу — гу . . . Якісь шепти, якийсь ледво чутний гомін. А потім десь глибоко під землю довге, протяжне, жалібне

стогнаннє: о — о — ох! о — о — ох! Знов тихо. Знов стогнаннє, потім глухий стук, немов хтось упав із поду на тік, але десь далеко-далеко. Потім знов шах — шах — шах. Знов тихо. Потім довгий, різький свист десь далеко-далеко. Фі — і — і — і! Чи то залїзниця їде? Залїзниця далеко, сюди не чути. Фі—і—і—і!

Се було останнє напів-замітне вражіннє, котре опісля, по кількох днях, міг собі пригадати Гадина. При тому свисті, що тягнув ся, як йому здавалось, страшенно довго, рівно, тонко, мов мідяний дріт — таке вражіннє, вражіннє блискучого, прямого, безконечно довго мідяного дрота, завішеного в повітрі, в нього лишило ся після того свисту — він заснув зовсїм і не чув уже нїчого більше.

XI.

На фільварку в Адася панувало велике оживленнє. В кухні горить вогонь, варять і смажать, слуги та служниці бігають то за дровами, то за водою, то до шпіхліра[1]), то до пивниці. В панських покоях світло, гамір. Там сидять гості, дожидаючи вечері. Повернувши з підвечірку в пані ґрафині, вони ще поки було видно, оглядали фільварок, заходили до ліса, любували ся з горбка заходом сонця, а тепер власне вернули ся до покоїв, курили циґара й пили вино. Розмова йшла сим разом зовсім на иньші теми, ніж у пані ґрафині. В товаристві були самі кавалєри,[2]), тай ще одної компанії, люде молоді, котрих публичні справи у ґрунті річі обходили дуже мало й для котрих вони були тілько вигідними щаблями, по котрих доходить ся до гонорів, впливів, протекцій, значіння. То ж тут, у свойому тїсному кружку, вони не потребували ставати на котурни і драпувати ся в тоґи людових трібунів, — тут кождий виявляв без ніякої женади[3]) свої властиві чуття й погляди. Розумієть ся, пан Калясантій був героєм розмови. Ще підчас проходу він висипав перед товариством цілі міхи своєї мудрости про раси коней, про штуку продавання ліса на зруб, про те, як треба обхо-

---

[1]) гамазей, зсип збіжжя (Speicher)

[2]) нежонаті, парубки

[3]) не вяжучись

дити ся з хлопами, щоб удержати їх у послусї й залежности, і тепер власне кінчив свої глаголання на сю тему.

— Бо властиво про що ходить? Цивілїзація — се квітник. Мужики — се гній, добрий тілько на те, щоб його соками кормили ся, на його плечах виростали пишними квітками репрезентанти цивілїзації. Коли вони спротивлять ся сьому призначенню, захочуть і собі ж бути квітками — о, pardon, тодї не тілько для нас не стане ґрунту, але ввесь край станеть ся пустинею.

— Вони се самі знають, Кайцю, — мовив пан Еміль. — У них і приповідка така є: «коли кождий схоче паном бути, то хто буде свинї пасти?»

Тадзьо, тим часом, у другому покою, взявши під руку Адася, ходив із ним геть і назад і розмовляв притишеним голосом.

— Адась, тобі чогось нестає? Ти чогось маркітний?

— Я? — напів здивованим, напів трівожним голосом відмовив Адась. — Анї менї снить ся.

— Не крути! Переді мною не скриєш ся. Я цїле пополудне обсервую тебе. Ну, скажи, забракло монети? Не бій ся, се людська річ. У мене знайдеш на тім пунктї повне співчуттє.

— Співчуттє? . . .

Адась знов видивив ся на Тадзя, хотїв сказати, що він не потребує грошей, але далї поміркував щось і, силкуючи ся на спокійний тон, додав:

— Е, що там, дрібниця! Моментально хибло менї, ну, та я . . . Сьогоднї їду з вами до Львова, то вже там якось . . . А, властиво, знаєш, не менї, а мамі потрібно.

— Ну, а довг у касинї?

— Чорт би їх побрав із касином! Заплачу, що маю робити.

— Ну, а кілько ж тобі треба? Знаєш, я тепер трохи при грошах, що в мене не є звичайна річ. Та боюсь, що як будуть у мене, то швидко їх не стане, то міг би я на короткий час тобі вигодити.

— О, спасибі тобі! — гаряче промовив Адась, стискаючи його руку. — Мені так двісті ґульденів вистало б наразі вповні. А за тиждень або два — на коли тобі треба буде?

— Думаю, що не швидше, як за два тижні.

— От і гарно. За два тижні служу тобі.

Тадзьо виняв із портмонетки 200 ґульденів десятками й дав Адасеві, потім вернув ся до товариства. Адась, тимчасом, вийшов до сіней, заглянув до кухні і крикнув, щоби квапили ся з вечерею, потім обійшов подвірре, де, крім одного львівського фякра, стояла злагоджена до дороги його таки бричка. Коні ще стояли у стайні і хрупали привялу конюшину.

Адась вернув ся до своїх гостей. Вони починали нудитись. Пан Калясантій силкував ся забавляти їх, показуючи, як робить ся вольти[1]) з картами, та оповідаючи ріжні картярські пригоди, але його оповідання не дуже займали товариство. Тадзьо, насупившись, ходив по покою, пан Альфонс сидів у фотелю й курив циґаро за циґаром, а пан Еміль оглядав Адасеві стрільби[2]) й пістолєти.

Подали вкінці вечерю, й гумор молодих людей зараз підняв ся на цілу октаву. Розмова оживила ся, почались жарти і сміхи, навіть Адась повеселійшав, хоч що-хвилї якось боязько позирав довкола, немов дожидаючи от-

---

[1]) штучки деяких грачів, щоб швидким рухом рук, замісць однієї якоїсь карти, покласти другу

[2]) рушниці

от якоїсь неприємної вісти. Після вечері внесли цілу батерію пляшок, і Адась, попросивши Тадзя, щоб на кілька хвилин заступив місце господаря, перепросив гостей, що на хвилечку вийде, бо має одно пильне діло. Гості навіть не дуже звернули увагу на його вихід.

Пють паничі, забавляють ся. Шумить вино в головах, лунає їх голосний спів, із кождою хвилею живійші, голоснійші стають їх розмови. Дим від циґар синявими клубами стоїть під стелею, два Адасеві лякеї раз-у-раз відкорковують пляшки та наливають чарки.

— Як же ж ви тут живете в тій пустині? — обзиваєть ся пан Калясантій до одного з лякеїв. — Від села далеко, служниці якісь старі баби, — невже так без молодих дівчат обходитесь?

— Радимо собі, як можемо, прошу ясновельможного пана, — відповів лякей, усміхаючись широкою усмішкою.

— Ну, як же собі радите? Ану скажи!

— А що! Тут попри фільварок стежка в ліс — і на гриби й на ягоди . . .

— Ага, а ви немов на рогачці[1]) стоїте й мито збираєте від молодих дівчат.

— Ясновельможний пан, як бачу, розуміють сю річ.

— Ха — ха — ха! — голосно регочеть ся пан Калясантій. — Ще я б, братку, не розумів! Го, го! Ну, але стій — ось порожний келїшок. Налий собі вина й випий! Зараз!

Лякей не дав собі сього два рази казати.

— Ну, а панич ваш, пан Адась, — допитував пан Калясантій, — він любить так . . . за дівчатами? . . .

---

[1]) Рогачка, чи рогатка — царина (шльомбон). її ставлять на нових дорогах (мурованих, мощених), щоб за зібране мито покрити кошти дороги.

— Сього я не знаю, прошу ясновельможного пана. Се не моя річ.

— Го, го, братку! Так менї не викрутиш ся. Не твоя річ? А як пан Адась каже: «Мацьку» — чи як тебе кличуть?

— Антін.

— «Антоне, я хочу, щоб нинї та й та дївчина до мене прийшла.»

— У нас того нема, прошу ясновельможного пана. Не такий нарід.

— Он як! Не добрий нарід, кажеш? Не послухає?

— Нї.

— О, то кепсько. Але я тому не вірю, щоб пан Адась так таки . . .

— Ну, Кайцю, — перервав сю індаґацію[1]) Тадзьо, — досить того. Я заступаю місце господаря й не дозволю, щоб поза його очима ти компромітував його перед його домашнїми.

— Тадику! — зовсїм уже підпилий, балакав пан Калясантій. — Що тут за компромітація? Людська річ! Адже ж я певний, що наш дорогий, коханий, поцтивий Адась і тут таксамо, як у Львові, не живе монахом, а оті його старі служницї побільшують моє підозріннє. От тим то я, як старий практик, рад би знати, як він собі радить.

— Із сього тобі не буде нїякої користи, — флеґматично сказав пан Альфонс.

— Хто знає! Я міркую, що він і тепер пішов десь на якесь rendez-vous з якоюнебудь Дафною або Хлоєю.

— Се дуже може бути, — задумчиво сказав пан

---

[1]) таке випитування як у судї (щоб одержати відповідь, якої кому треба)

Альфонс. — А, справді, резолютний хлопець. Нас лишив і навіть не сказав, куди й по що йде!

— Отсе то хвалю! — не то проговорив, не то прокричав пан Калясантій. — В таких справах треба бути резолютним. По-вояцьки аво по-шляхетськи. Шах-мах, і діло готове! Випиймо, тимчасом, за Адасеве здоровлє! Niech żyje nam!

Всї встали з місць, підняли чарки й півпяними голосами проспівали: Niech żyje nam! Але спів їх на половинї такту ввірвав ся. В сусїднїм покою, в котрім була Адасева спальня, щось заворушилось, почув ся якийсь шелест, якесь буркотаннє мов людини, розбудженої з глибокого сну, а потім гомін кроків і голосне стуканнє до дверей.

— А се що? — скрикнули нараз усї гостї.

Стуканнє повторило ся. Лякеї стояли зачудувані, чи перелякані, й жаден із них не поворухнув ся. Перший пан Еміль підбіг до дверей, до котрих із другого боку стукано. Двері були замкнені, і ключ винятий.

— Де ключ від дверей? — запитав Еміль одного з лякеїв.

— Не знаю, прошу пана.

— Що значить: не знаю? Руш ся, знайди, а не балакай дурниці!

Лякеї кинули ся сюди-туди і принесли кілька ключів, з котрих один придав ся до тих дверей.

— От цікаво, хто там такий схований! — мовив пан Альфонс, від стола позираючи до дверей.

В отворених дверях спальнї показала ся висока, струнка стать сільської дївчини. Напів-сонними, напів-здивованими очима, очевидно, ще не розуміючи гаразд, де вона, дївчина дивила ся на паничів, що, побачивши її, всї збігли ся й цікаво приглядались їй.

— Ге, ге, ге, — скрикнув весело пан Калясантій. — От яка німфа стереже тут Адасевих пенатів!

— От який монах наш шановний господар! — замітив із усміхом пан Еміль.

— Одно мусите, панове, признати, що смак у нього несогірший, і що ся красавиця, справді, варта, щоб нею заопікувати ся, — розсудливо промовив пан Альфонс.

Дівчина, тимчасом, усе ще стояла на порозі спальні, мов без тями поводячи очима довкола й не мовлячи ані слова. Тадзьо обернув ся до одного з лякеїв.

— Слухай, — запитав його півголосом, — ти знаєш сю дівчину?

— Знаю, прошу ясного пана.

— Хто вона?

— Та тут із села, Маланка зветь ся. Служить . . .

— А, служниця! Ну, а панич із нею . . . теє то?

— Ні, прошу ясного пана. Я її тут ніколи не видав.

— Ніколи не видав? А нині?

— І нині я не бачив, коли й як вона сюди ввійшла.

— Як то ти не знав, що вона тут є?

— Ні, не знав.

— Ось що! А се що таке? Яким же способом вона сюди дістала ся?

— Не знаю, прошу ясного пана.

Тадзьо підійшов до Маланки і взяв її за руку. Вона не супротивляла ся, а тілько обернула на нього свої палкі, чорні очі, в котрих видно було якесь безсильне напруженнє, немов би мозок її, убезвладнений чимось, надармо силкував ся розрухатись і дійти до ладу з тим, що його окружало.

— Слухай, дівчино, — мовив Тадзьо, — скажи нам, що ти тут робиш? Відки ти сюди дістала ся?

Маланка все ще вдивляла ся в панича. Та дотик його руки був немов першим товчком, що ввів мозок її в нормальний рух. Вона почала приходити до себе, почала розуміти, де вона. Та се протвереженнє не було для неї приємне. Бачучи себе в панськім покою, при горючих лямпах і серед купки тих цікавих, напівпяних панів, вона страшенно перелякала ся. Вона зрозуміла, що проспала ввесь день до вечера, що запізнила ся додому, та тілько одного не розуміла, як се стало ся, що вона після обіду і склянки вина, котрим почастував її Адась, могла так твердо заснути, чого се голова в неї болить так страшенно, і в роті чути такий поганий смак, і як се стало ся, що, замісць Адася, вона опинила ся в товаристві отсих панів, а Адася десь зовсім нема.

— Ой, Господи! — скрикнула вона й вирвала свою руку з руки Тадзя. — Що ж се я наробила! Я вже давно мусїла бути дома!

І вона зробила такий рух, немов би хотїла проміж панами пройти до дверей.

— Е, нї, серденько, так не можна, — крикнув Тадзьо. — Ти мусиш нам сказати, що ти тут робиш?

— Я? Я нїчого . . . Я спала, — промовила Маланка.

— Спала, спала. Але відки ти тут узяла ся? Як ти ввійшла, що тебе нїхто зі слуг не бачив?

— Я з паничем . . . Я ж не сама . . .

— А, так ти з паничем! — скрикнув пан Калясантій. — Він тебе сам запровадив, чи ти добровільно прийшла?

Маланка видивила ся на нього.

— Ну, скажи, ти його дуже любши, га? Чи ти тілько так до нього прийшла, в гостину?

— Ти часто так приходиш сюди?

— Ну, а як панича нема, то, може, б ти і з нами погостила ся? Така гарна дівчина, нам буде дуже приємно.

— Ну, Маланю, справді! — промовив Тадзьо. — Поки твій панич прийде, сядь собі ось тут із нами, напий ся вина! Гей, ти, хлопе, дай сюди келїшки з вином!

— Нам усїм! Нам усїм! — крикнув пан Калясантій. — Усї випємо на здоровлє гарної Маланї, чи ти справдї так називаєш ся, га? Гарне імя!

— Ну, Маланю, на́, не бій ся нас! — приговорював пан Еміль, подаючи їй келїшок із вином. — Панич зараз прийде, а ми його гостї. Ну, чого ж ти так стоїш? На́, бери й пий!

— Пустїть мене! — скрикнула нараз Маланка і прожогом кинула ся наперед, відсуваючи своїми крепкими руками набік улазливих паничів. Пан Еміль похитнув ся й розлив вино на підлогу, а на пана Калясантія наскочила Маланка так сильно, що він відскочив аж до стїни й вилив на себе все вино не тілько з келїшка, але і з пляшки, котру держав у лївій руцї.

— Ах, ти худобо неотесана! — скрикнув він, із сентиментального слїзливого тону відразу впадаючи в грубіянський, — а ти що робиш? Ми до тебе делїкатно, а ти тручаєш ся? Що ти собі думаєш, що ти на толоцї зі своїми парубками?

І він, не думаючи довго, замахнув ся і вдарив її в лице. Маланка, котру в її розгонї зупинили лякеї, зойкнула тихо і рвала ся знов, щоб вибігти з покою.

— Держіть її! — кричав розлючений пан Калясан-

тій. — Вона, мабуть, злодійка, покрала щось із панського покою.

— Сам ти злодій! — уся, обливши ся полумям, відповіла йому Маланка. — Пустіть мене! Чого ви хочете? Господи! Додай мені сили!

І вона, добуваючи всїх сил, пхнула одного з лякеїв до стїни так міцно, що той покотив ся на підлогу, а сама кинула ся до дверей, волочучи за собою другого. Та пан Калясантій, Тадзьо й Еміль заскочили їй дорогу.

— Нї, стій! Тепер не втечеш, — мовив до неї лагідно, але рішучо Тадзьо, — ми не можемо тебе пустити, поки панич не прийде. Слуги говорять, що не бачили, як ти сюди входила, а панича бачили. Значить, се не може бути правда, щоб ти з паничем увійшла.

— Пустіть мене! Пустіть мене! — зі слїзьми в очах, важко дишучи, благала Маланка.

В ту мить лякей, що був упав на підлогу, зірвавши ся, прискочив до неї і зі злости вдарив її кулаком у карк.

— Ти негіднице! — скрикнув він. — Ти ще тут будеш шарпати ся? Чекай, ми тебе звяжемо й жандармам віддамо. Вони з тобою инакшу справу зроблять. Будеш ти не тої співати.

Ся погроза була для Маланки мов удар обуха в тїмя. Вона змалку страшенно бояла ся жандармів і дотепер не могла нїколи на них глядїти без страху. Тож почувши, що її хочуть віддати жандармам, вона відразу пригадала собі всї ті страхіття, які їй розповідали про жандармів. Їй мигнули в уяві кайдани, ланцюги, карабіни з насадженими баґнетами: ось її, оковану, ведуть селом, усї біжать на неї дивити ся, всї з неї глузують, матері показують її дїтям, а дїти шепчуть, говорять, а далї кричать, верещать за нею: «зло-

дійка, злодійка!» І вона зовсім стратила застанову, память, розвагу. Дикий страх довів її майже до безумства. Вона почала кидатись, шарпатись, рвати ся, в-одно повторяючи:

— Пустіть мене! Пустіть мене! Я не злодійка!

Почала ся коротка, та шалена боротьба. Пять мужчин (бо пан Альфонс мовчки, з фільософічним супокоєм придивляв ся тій сценї) кілька мінут моцувало ся з одною дівчиною. Вона вдарила одного лякея в лице так, що йому бризьнула кров із носа, потім штовхнула у груди лицарського пана Калясантія, відірвала Тадзеві рукав від сурдута, а пана Еміля копнула ногою так сильно, що той зі зойком повалив ся на крісло. Та, вкінці, вдало ся її перемогти. Один лякей ухопив її за праву руку й закрутив їй на хребет так сильно, що аж кість хруснула, й Маланка з голосним окриком упала на колїна.

— Ти гадюко! Ти безпутнице! — люто кричав пан Калясантій, хапаючи її за коси і пригинаючи її голову вниз. — Чекай лишень, ми тобі покажемо, як із нами бороти ся! Гей, хлопцї, вяжіть їй руки!

Лякеї моментально скрутили їй руки на плечах.

— Ведіть її сюди! — командував далї проповідник шляхетського демократизму, показуючи двері спальнї. Лякеї пхнули Маланку до спальнї, в котрій було темно, й тілько зі сусїдного покою доходив туди скісний стовп світла.

— Обшукайте її, чи чого не вкрала, — командував він дальше й, засвітивши у спальнї свічку, примкнув двері від покою.

По хвилї розляг ся зі спальнї голосний крик Маланки — такий голосний та розпучливий, що всї инші панове в покою аж іздрігнули ся.

— Кайцю, не роби дурниць! — скрикнув, не рушаючи ся з місця пан Альфонс.

— Ну, що ви скажете про таку відьму? — гнївно говорив Тадзьо, оглядаючи свій розфалатаний рукав. — Адже її, справді, варто провчити.

Пан Еміль усе ще сидів на фотелю, держачи ся обома руками за живіт і загризаючи губи з болю.

— Ох! Та я б її роздер! Я б її . . . Адже се звір якийсь, не дївка!

У спальнї крик утих, тілько чути було глухе шептання, тихі прокляття пана Калясантія та важке сапання Маланки. Паничі в покою замовкли і прислухували ся, їх лютість помалу втишувала ся, вертала ся холоднїйша розвага, і в серцї в кождого робило ся якось несмачно, а далї чим раз більше бридко й погано. Усї почули, що на їх очах, при їх помочі і співучасти стало ся ось тут щось таке дике та несуразне, таке погане та огидне, що може важкою плямою впасти на цїле їх життє, одним замахом розбити всї їх пляни й надії, що вони, пред хвилиною ще весела і безжурна компанїя, отсе неждано-негадано перебули одну з рішучих, фатальних і страшних хвиль свого життя. І як се стало ся? З чого се пішло? По що, для чого се так вийшло? Фатальна хвиля була така коротка, незвичайна, нї з чим не звязана, нїчим не покмітована, що розум не вмів у першій хвилї впоратись із її вражіннями, не вмів дійти до якогонебудь ладу. Всї вони сидїли, понурі і пригноблені, навіть пан Альфонс стратив фільософічний спокій і, кинувши в кут недопалене циґаро, крикнув голосно, обернений до дверей спальнї:

— Кайцю! Скажу тобі рішучо, що ти крайня худобина!

В ту мить із лускотом отворили ся двері покою, що

вели з передпокою, і в них показала ся постать старого, сивоголового мужика, без капелюха, з розвіяним довгим волоссєм, босого, в короткім суконнім лейбику. Лице його було образом трівоги й перестраху.

Се був старий Деменюк.

— Моя дитина! Моя дочка! Де моя дочка? — скрикнув він впадаючи до покою. — Де вона? Я чув її крик — ще онтам, за городом бувши, я чув, як вона кричала: «Татку! Татку! Ратуйте!» Скажіть, панове, де вона? Де ви її поділи?

В тій хвилї зі спальнї роздало ся страшенне, пронизливе стогнаннє, мов чоловіка, що конає у страшних муках, а при тім має щільно затканий рот і не може кричати. Деменюк, мов ранений звір, кинув ся туди, отворив двері і, бачучи, що там дїєть ся, заревів мов скажений так, що паничам здавало ся, немов увесь фільварок захитав ся у своїх основах від сього нелюдського крику.

Потім голосний стук, немов би хто кинув міх жита з поду на землю, і глухий зойк пана Калясантія — потім довга тиша, переривана тілько якимсь шелестом, якимсь шепотом та важким хлипаннєм. Паничі сидїли мовчки на своїх місцях, тілько пан Альфонс неспостережено вийшов на подвіррє й велїв чим швидше запрягати конї, потім отворили ся двері спальнї й вийшов старий Деменюк, піддержуючи Маланку. Вона була смертельно блїда, її прекрасна голова безсильно звисала на батькове рамя, а руки обіймали батькову шию. Не кажучи анї слова, обоє вийшли геть із покою, і за хвилю були за обрубом[1]) фільварку, мов дві безтїлесні тїни потонули в сумерцї тихої, теплої лїтньої ночі. Ще

---

[1]) межею (поль. obręb)

пару мінут пройшло, і гості, не дочекавши ся Адася, посїдали на фякра й на Адасеву бричку й велїли візникам їхати як мога швидко.

В покою, де недавно перед тим відбули ся всї оті потрясаючі сцени, ще світило ся, лякеї мовчки робили порядок після недавньої сутолоки, коли нараз мовчки ввійшов до покою Адась. Він був задиханий, мокрий від роси й також блїдий як стїна. Та лякеї сього не завважили, бо й самі були збентежені і тремтїли на саму думку про те, до якого дїла були помічниками.

— Що тут стало ся? — запитав Адась, озираючись довкола.

— Нї . . . нїчого . . . про . . . прошу ясно . . . ного пана, — пробулькотїв один лякей.

— Вони поїхали?

— Так.

— Чому на мене не чекали? Що се значить ся? Відки тут такий непорядок? Ай!

Адась скрикнув се останнє слово, немов би нараз наступив на гостре скло, і воно вбилось йому глибоко в босу ногу . . . Він побачив свою спальню отворену, ліжко збентежене, свічку засвічену, крісло перевернене . . .

— Що тут стало ся? Хлопцї, говоріть зараз! Що тут було?

— Та . . . та . . . та нїчого . . . Що ж би . . . мало . . .

Адась прискочив до одного з них мов у нападї скаженої лютости, вхопив його за груди й, потрясши ним, безсильним зо страху, мов горсткою, крикнув йому над вухом:

— Мерзений! Зараз менї скажи, що тут було, а нї, то смерть твоя!

Лякей, увесь тремтячи й ледви видушуючи з горла слово по слові, оповів коротко, що стало ся. Оповіданнє се неначе сокирою підтяло Адася.

— Ідіть спати! — сказав він лякеям, а сам по їх відході замкнув за ними двері. Потім сів при столї на фотелю, де ще недавно сидів пан Альфонс. Сів і впер очі у світло лямпи, прислонене рожевим абажуром. Тонучи поглядом у тій світло-рожевій плямі, він сидів без думки, без руху, але й без сну, аж поки пляма не почала блїднути-блїднути, поки лїтнє сонце золотим колесом не викотило ся з пурпурової мряки й не зазирнуло крізь вікно до його покою.

XII.

Та ми ще вернемось до тайн і чарів тої ночі.

Розливши ся безбережним морем понад землю й позапалювавши на небі незлічимі свічечки на те тілько, щоб тим виразнійше показати, яка вона темна та глибока та густа, ніч пустилась на чари. Дмухнула по лугах і порічинах і покрила їх густими, сивими туманами пари, що стояли непорушно, мов незлічимі полки, готові в далекий поход. Широчезною долонею погладила по ланах і полях, і колосисті лани жита і пшениці похилили ся з легким шелестом під тою долонею. Потім піднесли ся вгору, випростували ся і стали тихо, непорушно, насторожившись, немов заперли в собі дух і слухають, що далї буде. Потім та стара чарівниця виняла з мішечка жменю золотого піску й кинула його в простір: розсипали ся золоті зернятка й почали лїтати довкола, бережко, звільна пробираючись крізь густі тїни та стовпи мряки, крутячись над млаковинами, підносячись угору, то знов зупиняючись на хвилинку на одному місцї; се палахкотїли часті на торських багновинах блудні вогники. Деякі з них, гуляючи понад сїножатями, забігали аж у панський сад, що густою темною масою бовванїв на склонї, та тілько смілїйші зважувались вверчувати ся глибше в ту темну гущавину на те тілько, щоб по кількох хвилях у нїй

згаснути. Та ніч сим не вдовольнила ся. Вона почала з великого мішка пригорщами брати грубий кришталевий горох і розсипати його по землї. Тихо-тихо падав горох на трави, на листки, на квітки, чіпляючись гострих їх кінчиків, сточуючись у глибину їх барвистих чашечок, роздроблюючись на дрібнесенькі перли на шовкових волосочках, що встелювали листє деяких ростин, тут і там важко, чутно спадаючи з високого дерева вниз і вдаряючись о широку плахту лопуха.

Висипавши ввесь запас гороху-роси, стара чарівниця стрепенула ся — і по всїй природї пройшла тиха дрож. Понесло холодом — нїжним та таким дошкульним, що, здаєть ся, й старі дуби та липи почули його і стрепенули своїми коронами так, що з них тисячі перел посипали ся вниз. Замовкли соловії в гущавинах, вітер притаїв ся так, що чути було тихе капаннє роси, немов із соток очей мірно та ненастанно капали незримі сльози. Десь-не-десь пролетїв чорний жук, бренячи протяжно та мелянхолїйно, мов далекий відгомін якоїсь журливої думки. І здавалось, що вся природа стишилась, замерла на момент в якімсь нїмім ожиданню.

А! Ось воно! Тихо-тихо скрипнула хвіртка, що вела з двора до саду, і, бережко ступаючи, якась поява шмигнула крізь неї, і, мов вюн у болотї, моментально потонула в темряві, що заповнювала сад. Потонула й немов зовсїм пропала, розвіялась без шелесту, без слїду так, що садівник, котрий у своїй будцї прикинув ся було при скрипі хвіртки, надаремно напружив слух, щоб почути бодай найменший шелест у саду. Він ждав добру хвилю, але, не чуючи нїчого й чуючи надто хропіннє пса, що спав тут же обік будки, заснув і собі ж. Тілько після яких десяти мінут темна поява, притаєна в пітьмі на яких десять кроків від будки, тихенько поповзла

далї, мов гадюка пробираючись крізь корчі й високі лопухи. Виповзши зі саду, чорна поява випрямила ся, відітхнула, стрепенула ся, щоб стрясти зі себе грубі краплї роси, що понависали в неї на волоссю, на лицї, на руках і на одежі, й бігцем пустила ся далї стежкою поперек сїножати. Одним духом перебігла аж до містка, перекиненого через торецьку річку, та тут зупинила ся, виняла зпід поли свого вбрання якийсь звиток чорного шмаття, напомацьки найшла коло містка здоровий камінь, вложила його в середину того звитка й, міцно скрутивши звиток, замахнула ся, щоб кинути його в воду. Та нї! Вона, мабуть, пригадала собі, що коло моста вода мілка й, подумавши хвилинку, пустила ся бігти вниз попри річку, бродячи по пояс у високій, мокрій траві. Пробігши так зо двісті кроків аж до місця, де річка закручувала ся і творила глибоку, корчами оброслу калабаню, нічна поява швидко вкинула там свій пакунок і що-духу побігла далї. Бігла якийсь час долї річкою, потім перескочила її в вузькому місцї і скрутила під гору до фільварку, на ниву, засаджену картоплею. Якийсь час вона бігла бороздою, потім зупинила ся, присїла, слухала. Що се таке? Серед ниви немов щось ворушить ся? Чи то дикий кабан картоплю риє? Та нї, дикий кабан був би чорний, а се біле. Нічна поява почала тихо, помалу сунутись далї. Друга біла поява, випростувалась на хвильку — се була жінка, селянка, з мотикою в руцї.

— Бестія! — буркнула чорна поява. — Ось де зайшла картоплю красти.

Та чорна поява не кинулась на злодійку, не гукала, не полохала її, але тихесенько, хильцем, майже повзьком пробирала ся далї, раз-у-раз трівожно озираючись. Ось біла поява знову схилила ся — чути її сапаннє й

удари мотики о суху землю — ось пронеслось її глибоке зітханнє — якісь слова, чи то молитва, чи проклятте — та нараз, що се? З недалекого гостинця донеслись нові голоси. Дуднять поспішні кроки по твердо втоптаній стежці, чути важке, розриваюче душу риданнє, а далї слова:

— Таточку! Таточку! Пустїть мене! Я не хочу жити! Я собі смерть заподію!

Се тонкий, дївочий голос говорить. А в відповідь йому старечий, розбитий голос:

— Дитино моя! Бог з тобою! Що ти говориш? Здай ся на Бога! Він бачив твою кривду, він її помстить.

Чорна поява мов прикипіла до місця, слухала, не ворухнувшись, слухала довго ще, хоч дївчина, що ридала й її старий батько були вже далеко. І жінка, що крала картоплю, також чепіла, скулившись, поки вони пройшли. Та не було їй сьогоднї щастя. Ледво пройшли ті двоє, коли се заскрипіла брама в фільварку, роздав ся тупіт кінських копит, і по хвилї дві брички заторохтїли гостинцем. Жінка знову схилила ся вниз, прилягла в борозду, та чорна поява, чуючи той туркіт, випрямила ся й, не вважаючи на свою дотеперішню бережкість, пустилась бігти в напрямі до гостинця, замахала руками і скрикнула що-сили:

— Гей, гей!

— Ой, Господи! Пропала я! — скрикнула в тій хвилї жінка, що крала картоплю й, покинувши мішок і мотику, пустила ся тїкати долї нивою. Та крик чорної появи не зупинив тих, що їхали гостинцем. Брички поторохтїли до Торок, а коли жінка по якійсь хвилї обернула ся, чи чорна поява біжить за нею, не бачила вже нікого на полї. Вся тремтячи зо страху і стужі — вона була в одній сорочцї і вся промочена росою — вона

стояла ще якийсь час на місці, мов остовпіла, ловлячи вухом далекий туркіт бричок по селї, ще дальше гавканнє собаки й ті неясні шелести лїтньої ночі, що видає сонна природа. Ось туркіт на хвилю затих, а замісць нього роздав ся голосний протяжний свист:

— Фіііі! Фі—фі—фіііі!

Тихо. Потім знов затуркотїли брички, та вже щораз тихійше, дальше, невиразнїйше, поки туркіт їх не злив ся з тими неясними шелестами лїтньої ночі, що видає сонна природа. Тодї жінка важко зітхнула, перехрестила ся і звільна, бережко почала повзти назад на те місце, де покинула свій мішок із картоплею й мотику. Чорна поява не забрала нїчого, все лежало на свойому місцї. Та жінка вже не всмілювала ся копати. Вона поспішно вхопила мішок, завдала його собі на плечі, взяла мотику і знов поповзла як мога швидче долї нивою аж до самого її кінця. Дійшовши до кінця, вона, не входячи на сїножать, півперек загонів, засаджених картоплею, дійшла аж до гостинця і, трівожно озираючись та важко дишучи під вагою мішка, поспішала до села. Дійшовши до кінця села, вона знов зійшла з гостинця, щоб не йти серединою села, де її могла побачити селова варта. Вона з трудом перелїзла через рів і попід паркан, що обгороджував обістє коваля Гердера, стежкою поповзла на загумінки. Зупинила ся на хвилину, а далї заглянула крізь шпару в парканї. В Гердера ще світило ся, чути було якийсь гомін. Та ось пси загавкали, і жінка з картоплями не дожидала, поки вони вибіжать на стежку, але що-духу поповзла далї, хрестячись та шепчучи отченаш.

Ось вона зупинила ся і скрутила в бік на вузеньку стежечку, що вела до перелазу; ось, стогнучи, почала

перелїзати через перелаз, не скидаючи мішка з плечей, коли се разом по тій же стежцї, тілько з противного боку надбігла якась друга постать, задихана, перелякана, мов якимись незримими страховищами гнана, і прожогом кинулась до того самого перелазу, так нагло, що вдарилась о мішок із бараболями, що був на плечах у жінки.

— Йой, а се що? — скрикнула перелякана постать, зупиняючись.

— Господи! А се що? — в тій самій хвилї скрикнула жінка й пустила мішок, котрий так і гепнув під ноги переляканій постатї.

— Се ти, Марто? — мовила перелякана постать.

— Ой, Господи! Та це Цвях! — скрикнула жінка. — Що з тобою? Де був?

— Се відки бульба? — запитав Цвях, не відповідаючи на її питання, а беручи мішок собі на плечі.

— Коло фільварку накопала. Що було діяти? Чень же з голоду не будемо мерти. Але говори, куди тебе носить? Адже казали, що тебе віт до арешту замкнув.

— Та замкнув, дводушник, щоб йому мову замкнуло. Набили мене в коршмі, ще й до арешту замкнули в додатку. Ну, та що менї їх арешт! Я виважив одну дошку в підлозї й виліз. Але то байка. То пусте. А от що я тепер бачив — ой, Господи, жінко! Що я тепер бачив! . . .

Він уже перелїз був через перелаз. Згадавши про те, що він бачив перед хвилею, він увесь затремтїв, скулив ся і притулив ся до жінки, мов перепуджена дитина. Голос його, перед хвилею мало що не крикливий, тепер знизив ся до ледви чутного шепту.

— Ну, що ти таке бачив? Чого трясеш ся?

— Ой, жінко! Страшно подумати! Ходім до хати, я тут не можу . . .

— Та що таке? Говори бо!

— Ні, ні, ні! Ходім до хати. Знаєш, я був у дворі . . .

— Все тебе чогось до двора носить! Ей, чоловіче, чоловіче! Напитаєш ти собі знов якої біди в тім дворі! . . .

— Та ні, ти лишень послухай! Адже я таке бачив! . . . Господи, та ти б на місці вмерла, як би ти таке побачила. Ще досі дрож по мені проходить, як про се погадаю. Ходім, ходім до хати! Живо, щоб нас тут хто не побачив!

І Цвях шугнув передом, а за ним поспішала його жінка, раз-у-раз хрестячи ся та шепчучи молитву.

Хата Цвяхів стояла на кінці довгого й вузького як кишка города, в котрім були всього чотирі широкі грядки. Хата була старенька, під соломою, занедбана й давно небілена. Перед нею від гостинця стояли дві головаті та дупленасті верби, що служили заразом за стовпи, до котрих прикріплені були ворота. В хаті не світило ся. Діти спали. Цвях і Цвяшиха посідали на призьбі.

— Ну, говори, що там таке ти бачив? — запитала Марта.

Цвях нахилив ся до неї, обняв її голову лївою рукою, прихилив до себе й почав щось швидко, задихаючись та путаючись, шептати.

— Ой, Господи! Та не може бути! Ой, Мати Божа! — скрикувала Марта час від часу, слухаючи його оповідання. — Бій ся Бога, чоловіче! Се не може бути! Ти пяний! Тобі приснило ся!

— Щоб мене свята земля не носила, коли хоч о-тіцїчко[1]) брешу! — кляв ся Цвях.

— І ти бачив усе? На власні очі?

— Кажу ж тобі, що бачив!

— Господи, Господи! Що ж се таке? Що з того буде?

— Або я знаю!

Марта заломала руки, глянувши на нього.

— А я знаю! Ой, знаю, чоловіче, що буде! Все на тебе звалять! Всьому ти будеш винен! За все ти відповідати меш!

— Що? Я? — скрикнув Цвях, мов ужалений. — Ну, що ти говориш? Як же се може бути, коли я нічого не винен?

— А от побачиш! Згадаєш моє слово! Ой, Господи! Що ж менї тодї робитоньки!

— Але, жінко! Чого ти журиш ся? Коли се не може бути. Адже я бачив . . .

— Волїли б тобі очі повилазити, щоб ти і світа божого не бачив, от що! — скрикнула жінка. — Волїв ти каменем сидїти в тім арештї, де тебе посадили! Та гов! Тебе бачив хто, як ти тїкав із арешту?

— Та хто мав мене бачити? Як би побачили, то гадаєш, що були б мене пустили?

— А ти міг би вернути там назад так, щоб також нїхто не побачив?

— Чому нї? Можу.

— Ну, то знаєш що? Я тобі раджу, і прошу тебе, милим Богом тебе заклинаю: іди заразісїнько там і влїзь

---

[1]) трошечки (тілько, тіцько)

до арешту, ляж і спи аж до самого рана. А рано я прийду до тебе, принесу тобі їсти, то щоб я застала ще тебе, що спиш, розумієш?

Цвях подумав хвилинку, а далї, зірвавши ся з місця, сказав поспішно:

— Розумію! Добре ти менї радиш. Добраніч!

І, не кажучи нічого більше, він скулив ся удвоє й побіг огородом знов туди, відки перед хвилею прийшов. А жінка, посидївши ще хвилю на призьбі і прошептавши молитву, пішла до хати й, не передягаючись, у мокрій сорочцї, лягла спати на дошках, застелених клаптем соломи і грубою веретою. Та вона довго не могла заснути, обертала ся з боку на бік, раз-у-раз сїчучи зубами, важко зітхаючи та шепчучи молитви.

А стара чарівниця ніч бачила все те, чула все те, бачила й чула ще далеко більше. Не новина їй людські злочини, людські терпіння, людська трівога, та про те вона любить такі сцени, розсипає всї свої багаті чари, щоб додати таким сценам як-найбільше дикої поезії, дошкульного жаху. Вона любить дразнити людей, підбуджувати їх фантазію й заповнювати її тисячними вроєними страхіттями, більшими і страшнїйшими від дїйсної дїйсности. Вона, як добрий режісер, дбає не тілько про зміст штуки, але також про декорації й костюми. І поки отут, у тому тихому, темному куточку землї мовчазливі, перелякані, напів свідомі актори відграють страшну, кріваву драму й роблять усе, що треба, щоб її завязкою підготовити незнану їй розвязку, чарівниця-ніч тисячами таємних очей слїдить за кождим їх кроком, зазирає їм у очі, в руки, в пазуху, в саму глибину душі, шепче їм до вуха таємничі шепти, незрозумілі, а такі страшні, що їх кров від них ледом стинаєть ся,

воля чуєть ся немічною, вся душа мов тростина від вітру хилить ся за подувом таємного фаталїзму. Пітьма довкола. Свічка меркоче мов життє, що догасає. Глибокі стогнання проносять ся мов десь ізпід землї й потрясають не тілько душею людською, але, здаєть ся, й основами всеї природи. Гарячково бігають актори крівавої драми, нишпорять за чимось, носять щось, шепчуть щось, міркують, радять ся, а все без звязку, без пляну, мов у помішанню, мов під обухом. А коли зирнуть нараз поза себе, в той бік, де б їм зовсїм не треба глядїти, то бачуть притулене до темного вікна блїде, перелякане, знайоме огидне лице несподїваного, непожаданого свідка. Мертва хвиля мертвого перестраху. Тихі шепти. Ще один позирк — страшенного лиця нема при вікнї. Надвір! — Нема нїкого, не чути нїчого! Се був привид, була мара, був жарт, страшливий жарт старої чарівницї ночі.

— Гі, гі, гі! Гу—у—у! — роздаєть ся нараз проразливий регіт тут же над їх вухами. Їх серця завмирають, кров збігаєть ся до серця, тїло холоне. Та по хвилинї груди підносять ся звільна, вертає притомність і застанова.

Се сова, що має гнїздо в дуплї старої липи. Се новий жарт старої чарівницї ночі.

— Патиком, патиком, патиком! Там тріс, там тріс! Туррр! Цї, цї, цї, куїть!

Се соловейко щебече — примовляє на вишеньцї, під самим вікном кімнати, з котрої від-часу-до-часу доходить до нього глухе стогнаннє та харчаннє. Дрібна пташина не розуміє, що значать ті дикі тони, щебече-заливаєть ся, величає чудову лїтню ніч і мерехкотливі зорі й запахущі липи і рожеві та білі квіти, що дрімають, і оті легенькі хмарки, що залетїли далеко-далеко на схід

і там уже починають наливати ся ледво замітним зеленкувато-пурпуровим відтїнком, першим признаком неблизького ще сходу сонця. Від сеї хвилї всї чари ночі безсильні; сон найсильнїйше притулює до своїх грудей землю й її грішних та бідних дїтей, наводить бодай хвилевий супокій на їх душу, поки ранок розбудить їх до нового життя, до нових турбот, до нової працї й нового страждання . . .

XIII.

Велично сходило сонце над торецькою рівниною. Була якась така тиша, така врочиста повага на землї і в повітрі, щось таке невидиме, несхопливе та чутке й могуче тремтїло в природї, мов нїма трівога перед приходом грізного суддї. Чуло ся щось мов глибоке, насилу здавлюване зітханнє; трівога сїрою мрякою повзла низом-низом, захапувала щораз більше простору, холодом віяла супроти пречистого, безхмарого неба, немов силкувалась і там здобути собі місце. А сонце звільна, велично й супокійно виринало у своїм маєстатї. Правда, перед ним розливалось пурпурове море, кріваве озеро; воно невдержно котило ся зі сходу чим раз вище, залило пів неба й виявляло трівожній, безсильній, грішній землї почервонїле від гнїву лице грізного месника. Та ось східний край того крівавого сяйва почав наливати ся золотом, жевріти розпаленою плятиною, немов якесь величезне горнило. І нараз із сього горнила виринуло осліпливо-якре, грізне, нестерпуще для людського ока соняшне лице. Швидко й мітко воно зирнуло на землю. Для нього не було на нїй тайни, воно знало її наскрізь, віддавна, — адже вона кість від кости й тїло від тїла його; воно знало її наскрізь ще відтодї, коли вона, підхоплена безумним світовим вированнєм, ще ледво згустївши з космічних ґазів, розжарена, відірвала ся від його величнього тїла й мов молоде, не-

розумне ягнятко, брикаючи та вируючи, покотила ся в темний і холодний простір, щоб якусь хвилину — кількасот міліонів літ — пожити на волї, окреме від своєї могучої матері, хоч і в тїсній залежности від неї.

Від тої хвилї минув чималий шмат часу; тодїшня невинна, бриклива овечка вспіла вже значно охолоти та підтоптати ся, розвела собі чимало всякого «дробу», що нишпорить по нїй, чогось шукає, щось собі думає, до чогось квапить ся, бєть ся та товчеть ся між собою, родить ся й гине, мов рясні бульки на водї в дощеву днину. Велично й маєстатично дивить ся сонце на сю дивовижу, котру воно ж і помогло виплодити. Воно любить її, інтересуєть ся нею, як дитина забавкою, і приглядаєть ся тим день-у-день новим і вічно старим перемінам із таким зацїкавленнєм, як ми часом змінам дивоглядних фіґур у калєйдоскопі.

Але нинї сонце вставало в недобрім гуморі. Воно чуло, що щось недобре скоїлось на землї, і скоро тілько раз зирнуло на землю, на торецький двір, у вікно офіцини, то в тій же хвилї мало охоту відвернути ся, і з дороком люблячої та строгої матері буркнуло до дочки-землї:

— Ага! Ти вже знов!

Земля мовчала понуро, силкуючись покрити своє лице холодною паморокою, але се їй не вдавало ся. Сонце, побачивши її змаганнє, наморщило промінясті брови і крикнуло:

— Гей, мої золоті проміні! Далї наперед! Січіть отсю млу! Колїть її! Прошибайте наскрізь! Не дайте їй своїм серпанком заслонювати правду! Не дайте їй допомагати заховати зле дїло! Все виясняйте, все виводїть на світ божий! Нехай не дармо люде звуть мене

праведним сонцем! Хочу бути праведним і не по неправді з-укриття[1]) панувати над світом!

І вже мряка почала рвати ся, шматкувати ся на лиці землї, мов старий, пошарпаний серпанок. Глибоке зітханнє стиду й болю підняло грудь землї, затремтїло в цїлій природї, стрепенуло всякого живого душею. Потягло чимсь прикрим, душним, мов запах теплої крови. На сонних налягли важкі змори, дїти заплакали в колисках, а хто прокинув ся, той із трівогою озирав ся довкола, не знаючи, що стало ся на світї, далї хрестив ся й шептав:

— Дух святий при нас і при хатї!

В торецькому дворі всї ще спали. Хоч починав ся робучий день, та тут нїхто не спішив ся нї до якої робити. Навіть пахтяр, прокинувши ся на хвилину й підвівши голову, хоч бачив, що сонце сходить, у знесилї опустив знов голову на тверду, сїном напхану подушку і в однїй хвилї заснув, мов камінь у водї потонув. Пастух спав також, мов забитий; не його дїло було самому будити ся; він знав і привик уже до того, що його господар-пахтяр мусить уперед сам збудити ся й подоїти коров, а тодї, певно, і його збудить, а для нього кожда проспана хвилина була дорожча від золота. А дворакам нїкуди було спішити ся, вони могли спати, доки їх панї не закликала.

Та про те важка, душна атмосфера, що засїла над торецьким двором сього ранку, швидко вдїлила ся й людям. Насамперед захопила звірів. Пес садівника, що спав коло буди, нараз зачав жалібно вити. Голос його мов тупим, заржавілим ножем різав сонну поранкову тишу, просверлював слух тих, що спали у дворі по

---

[1]) заховавшись (поль. z ukrycia)

ріжних закамарках, і всюди будив якесь прочуттє лиха. Садівник, почувши то виттє, зірвав ся на рівні ноги й, вихиливши голову з буди, закликав пса:

— Цу, цу, Босий! На ту, на!

Пес сумно якось зирнув на свого хазяїна і, знов піднявши морду догори, обернений до офіцини, завив з цілого могучого горла, та так страшно, що садівника щось аж за серце стисло. Він підняв ся зі свого леговища й вийшов зовсїм із буди.

— Цу, цу, Босий! — промовляв він до пса. — А тобі що таке? Чого ти виєш?

Розумний звір підбіг до свого господаря й почав лащити ся до нього. Він замовк, але кілька разів поглянув на двірську офіцину, шерсть на його хребтї починала їжити ся, й він, видимо, силкував ся, щоб знов не розняти морди й не завити з цілої переляканої душі.

— Диво якесь! Що йому таке? — воркотів сам до себе садівник. — Чи не стало ся тут щонебудь нечисте, борони Господи!

І він, вийшовши на стежку, почав роззирати ся по саду, та, не бачучи нїчого незвичайного і продрогши від раннього холоду та рясної роси, закликав пса зі собою й подав ся назад до своєї буди.

— Ну, ну, Босий! — мовив він до пса, гладячи його по голові та стараючись заспокоїти його, — не бій ся нїчого! Лежи тихо, не полохай людей зі сну!

Босий глядів своїми вірними очима хазяїнові в лице, немов старав ся порозуміти його бесїду. А бачучи, що хазяїн його лїзе під мішок, що служив йому за покривало, і лягає ще спати, він і собі ж, найшовши вигідне місце в кутику на соломі, звинув ся в каблук і,

обкрутивши ся так зо два рази, ляг, положивши голову на заднїх лабах, і заснув.

Та спокій уже не вернув ся у двір. Правда, соловії сьогоднї не тьохкали до схід сонця, тілько воробцї в листю дерев цвіркали та пищали мов на дощ. Та ось корови в стайнї почали непокоїтись: їх здивувало те, що їх хазяїн так довго не приходить доїти їх; вони знали, що ось тут за стїнкою стайнї лежить купа привялої, вчора накошеної конюшини, котру приготовлено для них до припусту; запах її долїтав до них крізь проруб у стїнї, вони витягали голови в той бік, а далї одна з них заревла звільна, протяжно, тужливо. Бачучи, що на сей голос нїхто не входить до стайнї, вона заревла удруге, а за нею підняли голос і другі. Поніс ся той голос по подвіррю, розбудив у кухнї Гапку, а в крайнїм покоїку пахтяра, котрий відразу зірвав ся на рівні ноги, зирнув на сонце, що власне почало золотити вікно його цюпки[1]), й воркотячи щось із просоння, приняв ся термосити пастуха, кричачи йому над вухом:

— Ну, вставай, лежню. Вставай! Корови ревуть, а ти вилежуєш ся!

І Гапка в кухнї пробудила ся від сього реву. Вона протерла очі, шепнула «Jezus, Marja» й, підвівши голову й бачучи, що вже «день як бик», проворкотїла:

— А щоб вас витерло, лежибоки прокляті! Бідна худібка реве на припонї, а вони вилежують ся якоїсь сатани! І де той непочесний пахтяр, щоб йому світа божого не видїти!

І, знявши ся з постелї, вона налила собі води в миску, почала мити ся, а опісля, чешучись, завела на ввесь голос:

[1]) малесенька кімнатка

Usłyszałam śliczny głos.
Jak Maryja woła nas:
„Pójdźcie do mnie, moje dzieci,
Wzywam was, ach, wzywam was!“ [1])

І в стайнї почало ся життє. На підрі над стайнею на купі соломи прокинув ся Гадина. Відки він тут узяв ся, заснувши вчора в комірцї обік кухнї? Се дїло лишилось невиясненим, хоча до вияснення загадки могло причинитись те, що недалеко від Гадини, вся зарита в соломі лежала Параска, котра сеї ночі не спала коло панї. До тайн минулої ночі належало й те, як вони найшлись обоє й яким способом дістались на підрю. Прокинувшись від реву корови, Гадина протер очі, сїв і хвильку пригадував, де він і що з ним дїєть ся. Крізь дїри в дасї зазирало до нього денне світло; воно швидко протверезило Гадину й вияснило йому його положеннє. Він схопив ся на ноги, оглянув ся довкола і, зуздрівши одну ногу Парасчину, що висунула ся з соломи, скочив до Параски, розгріб солому й, термосячи її за плече, скрикнув із переляком у голосї:

— Параско! Щоб тобі добра не було! Параско! Вже сонце зійшло! Всї у дворі побудили ся, а ми спимо! Вставай зараз і біжи до панї, а то догадаєть ся. Тодї пропали ми! Ну, живо, спіши! Я біжу наперед, щоб нас хто не побачив разом!

І, не чекаючи відповіди розіспаної Параски, він зіскочив із підрі на солому, що лежала на подї, а відси вихилив голову на подвіррє, озираючи ся, чи хто його не бачить. Переконавши ся, що на подвіррю пусто, він, схилений як кіт, прошмигнув у напротивні двері й,

---

[1]) Я почула чудовий голос, як Марія кличе нас: «Ходїть до мене, мої дїтки, я кличу вас, я кличу вас!»

незамічений нїким, пробіг у свою комірку, де, немов нїчого й не бувало, почав збирати ся, свистати і співати, очевидно, стараючись, щоб його почула Гапка в кухнї. По хвилї він і сам увійшов до кухнї й почав мити ся. Гапка вже вичесала ся й заходила ся розпалювати під кухнею.

— Ти також, дармоїде, не маєш що робити та висипляєш ся до полудня, га! — буркнула вона до Гадини.

— Ну, вже й до полудня! Не бій ся, ще пороблю ту роботу, що маю завдану, а як буде треба, то ще найду час і на те, щоб тобі крижі висмарувати, як тебе почнуть кольки колоти.

— А кололо б тебе, щоб тобі всї дохторі ради дати не могли, ти песя віро якась, а! — люто скрикнула Гапка. — Ну, чи бачите, люде добрі, — кричала вона обертаючи ся до дверей, в котрі нїякі добрі люде й не думали входити, — от ся блощиця ось як до мене говорить. Та я тобі всї кости поламаю, ти басурмане! Я тобі окропом очі випарю!

— Ну, ну, вже й розтеркотала ся, — лагіднїйше промовив Гадина, обтерши ся рушником і розчісуючи своє патлате волоссє, в котрім іще сторчали стебла соломи. — Я ж тобі нїчого злого не сказав! А, сказавши правду, яке в тебе право наганяти мене до роботи? Чи ти мій наставник який, чи окоман?[1]) Ясна панї сама тебе за то не просить.

— Але мене серце болить, як бачу таких дармоїдів. Я собі тут кого кухнї руки мозолю, щоб вам наварити жерти, а ви хоч би щонебудь робили! Чи стиду не маєте, чи Бога анї крихти не боїтесь — бігме, не знаю.

---

[1]) економ

— Але не бій ся, все те буде вам пораховано! О, дубельт[1]) вам се порахуєть ся, кожда кришка, котру ви задармо зіжрете!

— Ну, ну, почала вже! От дай кавалок хліба, побачиш, як я зараз цупко робити му. Ти думаєш, що я вже такий лежаний хліб! А я, небого Гапко, як захочу, то і двох закасую. Правда, на чужім робити, чорт знає кому й по що, мені не хочеть ся. Тай кому б се хотіло ся. Але нехай но я на своє стану! . . .

— Ого-го! Там то ти лису гору перевернеш. Вже я бачила таких робітників. На язик крепкі були й також так розмахувались, що коби їм на своє. А стали на своїм, то ой, ой, ой, як тонко почали співати. Так любо курей пасти гонили, що аж ну!

— О, я не такий, Гапко! Бігме, не такий. У мене курка буде мати в хаті що їсти. Ади, вчора ясна пані казала мені он ту траву під поповим вікном викосити. Досить я ще досі натще, але щоб тобі показати, що я потраплю й натще своє діло зробити, то я як-стій беру за косу, і побачиш, що поки ще тут бульбу[2]) звариш, я своє діло зроблю.

— Таке то й діло велике! Але я певна, що й того ти не зробиш! Щось би велике в лісі здохло, як би ти се зробив.

— Ану побачиш! — скрикнув Гадина й вибіг із кухні.

Пані Олімпія спала як убита. Перший раз від довгого часу сеї ночі спала твердо, спокійно. Перший раз не мучили її ніякі змори, не почувала страху, не про-

---

[1]) подвійно (нім. doppelt)

[2]) картоплю

кидала ся, не кричала крізь сон. Лежала горілиць, розкинувши руки, віддихала глибоко й рівно напівроскритим ротом, при чім губи її від-часу-до-часу легко порушували ся, немов шептали якісь таємні, ні для кого нечутні слова. В позамиканій спальні було гаряче, аж душно, але ся духота не будила її. Вона не прокинулась ані тоді, коли пес завив, ані коли корова заревіла, ані коли спів Гапки лунав по подвіррю, ані коли Гадина клепав і набивав косу, ані коли пахтяр попід її вікна туркотів візком, їдучи з молоком до Львова, ані коли пастух зараз за ним гнав корови на пашу, гейкаючи та лускаючи з батога. Давнійше спів соловія будив її зо сну, скрип хвіртки, лускіт батога або якийнебудь иньший далекий гомін або близький шелест; нині все те немов не доторкалось до неї, не порушувало її нервів. Вона спала смачно, твердо, спокійно, мов дитина по купелї, мов чоловік, що по довшій важкій слабости прийшов до здоровля і вперве заснув покріпляючим, здоровим сном.

Та ось залопотїло щось у сїнях перед дверима спальнї; хтось, входячи, поспішно в сутїнку спіткнув ся о масницю, котрою підперті були двері й, копнувши її ногою, попхнув так, що вона з лускотом покотила ся набік. Панї Олїмпія й від сього гуркоту не збудила ся. Ось чиясь рука несміло, звільна почала відхиляти двері спальнї; заскрипіли двері на заржавілих завісах — панї Олїмпія анї не ворухнеть ся, спить собі преспокійно. Ось увійшла до спальнї Параска — смертельно блїда, перелякана, вся тремтить, важко дихає; видно, страшне щось висить на її поблїдлих, широко розхилених устах. Підходить до панї, бере її за руку — панї Олїмпія спить; не прокидаєть ся. Параска підносить панину руку і знов опускає її, не відважуєть ся торгнути; підносить

іще раз і ще раз опускає — пані Олімпія не чує сього, лежить мов нежива та дихає рівно і спокійно в тихому, глибокому, здоровому сні.

— Прошу ясної пані! Прошу ясної пані! — задихаючись, шепче Параска, нахилена над панею Олімпією, та тілько тоді, коли добре торгнула її за руку, пані розкрила очі і здивованим, сонним поглядом зирнула на неї, не рушаючи ся з місця.

— Се ти, Параско? — промовила пані звільна. — Що то, вже рано? Але то я чудово спала!

— Прошу ясної пані! Прошу вставати! Там таке . . .

— А що там таке? Що стало ся?

— Ой, прошу ясної пані! Нещастє! Страшне нещастє!

— Нещастє? — все ще спокійно, мов не вірячи або не розуміючи сього слова, мовила пані. — Що за нещастє?

— Ой! Страшне нещастє! Єґомостя вбито!

— Єґомостя? Котрого єґомостя?

— Таже нашого, старого.

— Що, о. Нестора? — скрикнула пані, немов аж тепер зрозуміла, про що ходить, і, сплеснувши в долоні, сіла на ліжку. — Бій ся Бога, Параско, що ти кажеш? То не може бути!

— Правду кажу, прошу ясної пані! Прошу піти подивити ся! Я зирнула лиш іздалека, то мало не вмерла зо страху. Такий страшний лежить, увесь у крови!

— Господи! Що за нещастє! Що за нещастє! — шептала пані й почала вся тремтіти мов у лихоманці. —

Що се може значити? Адже се страшенна річ! Адже се до віри не подібне!

Отак розмовляючи, тремтячи та зітхаючи, вона встала, вмила ся і, впорядкувавши прихапцем волоссє та убравши ся по-буденному при помочі Параски, вона вийшла зі спальнї й, ледво переводячи ноги, поспішала до офіцини.

XIV.

Сїнешні двері тої офіцини, де було помешканнє о. Нестора, були широко отворені. Крізь двері видно було людей, що стояли у присїнку; се були: Гапка, садівник і Гадина. Сей останнїй, вибравши ся косити траву під вікном о. Нестора, побачив, що не тілько сїнешні двері офіцини були незамкнені, але й другі двері, що вели до покоїв о. Нестора, були наростїж отворені, а, зазирнувши до середини, побачив, яке нещастє стало ся з о. Нестором і наробив крику.

Панї Олїмпія хитким, непевним кроком наблизила ся до ґрупи, що стояла у дверях помешкання о. Нестора й не сміла ввійти до-середини. Люде розступили ся мовчки перед нею. Всї були блїді й перелякані.

— Та що тут стало ся? — зломаним голосом запимала панї Олїмпія.

— Нещастє, — відповів садівник, — єґомость убиті! Адїть, онде лежать.

І він показав у півтемну просторінь. Від сїнешних дверей видно було все в передпокою; двері з передпокою до покою також були відчинені, а насеред покою, близь ліжка видно було непорушну, темну масу. Тілько привикнувши до сутїнка, що панував у покою (вікна в покою і в передпокою були позаслонювані), можна було розпізнати стать чоловіка, що лежав горілиць, розкине-

ний на землї, обернений головою до порога, в калюжі крови.

— Господи! — скрикнула панї, зирнувши до-середини й перехрестила ся. — Відверни й заступи від такого!

Всї мовчали, а панї Олїмпія чула, що всїх очі з якоюсь бездушною цїкавістю, з якимись глухими підозріннями та докорами звернені були на неї. Під перехресним вогнем тих нїмих поглядів вона почула себе дуже нїяково, та у глибинї її душі кричало щось:

«Не дай ся! Покажись сильною, спокійною! Не дайся!»

— Треба зараз післати до жандармів, — буркнув садівник. — Тут, очевидна річ, що якийсь кримінал став ся.

Сї слова були для панї Олїмпії мов перший вистріл, що розпочинає битву, мов острога для коня. В її очах блиснула енерґія. Неспокій пропав, вона випрямилась.

— Очевидна річ, кажете? А ви були в-серединї, в покою?

— Та нї, нїхто не був, — відповіла Гапка. — Страшно, а, може, й не належить ся[1]) . . . або я знаю.

— Хоч по віта треба послати, — доповів її думку садівник. — Самим нїяк не слїд приступати до вбитого.

— Та хто ще знає, може, він і не вбитий? — промовила панї.

Всї видивили ся на неї. Такий здогад нїкому з них і в голову не прийшов від першої хвилї, коли побачили о. Нестора на підлозї, простертого у кровяній калюжі. І тепер нїхто з них не вірив сьому, та про

---

[1]) не слїд

те всї ахнули з несподїванки. Панї не давала їм часу отямити ся.

— Ходїть лишень! Погляньмо близше! Адже чоловік! Хто знає, чи є по що кликати віта й жандармів. А коли треба буде, то, ясна річ, покличемо.

Сї останнї слова, висказані спокійно й рішуче, трохи направили неприємне вражіннє, яке з початку зробили слова панї Олїмпії на всїх присутних. Звільна, осторожно, ненастанно озираючись довкола, всї пішли наперед. У передпокою не добачили нїчого підозреного. До покою ввійшла перша панї Олїмпія, та вона, як здавало ся садівникові, уникала якось дивити ся на о. Нестора, а тілько, обійшовши його здалека, почала пильно роздивляти ся по покою.

— Тут усе в порядку, — промовила вона. — Не видно, щоб якінебудь злодії . . .

Та тут перервав її слова голосний окрик Гапки:

— Прошу ясної панї! Єґомость живі! Єґомость іще дихають!

— Господи! — скрикнула панї, та таким якимось голосом, відмінним від дотеперішнього, не то радісним, не то смертельно переляканим, що всїм мов ножем у груди кольнуло.

Гапка, тимчасом, припала до о. Нестора. Приклякнувши на колїна, вона піднесла його голову з землї. Лице о. Нестора було страшенно блїде, чоло й волоссє все у крови, сорочка на груди також крівава. Він дихав, але очі його були замкнені, немов у глибокому снї. Зрештою, він був роздягнений, тілько в сорочцї і штанах; ліжко було зімняте, але на ньому не видно було слїдів крови; видно, що катастрофа стряслась над ним у-ночі, коли він уже спав, але не в ліжку.

— Води, Параско! Води подай! — крикнула Гапка,

котра славилась у селї тим, що вміла «давати раду» у припадках наглої й тяжкої слабости.

— А я би радив зараз післати по віта й жандарів, — мовив садівник, роззираючись по покою й передпокою. — Онте вікно в передпокою отворене, туди міг увійти лихий чоловік, пек би йому було!

— Але ж хорого чоловіка треба рятувати! — скрикнула Гапка і при помочі Параски почала обмивати голову о. Нестора і тверезити його.

Панї, тимчасом, стояла мов остовпіла, не сміючи зирнути на те, що її служницї робили з о. Нестором. Тілько слова садівника знов укололи її мов шило.

— Ану, переконайте ся, чи справдї вікно відчинене! — промовила вона, видимо силкуючись бути спокійною.

Садівник приступив до вікна, відсунув стору й попхнув вікно, щоб його відчинити. Показало ся, що вікно не відчиняєть ся. Долїшнього скобля бракувало, але верхнїй був засунений і держав.

— Бачите, що вікно замкнене, — промовила сумовито, але з певним тріумфом у голосї панї Олїмпія.

В тій хвилї о. Нестор відкрив очі, а з його груди роздало ся глибоке, протяжне, болюще стогнаннє:

— Оооо! Оооо!

— Живий! Живий! — знов, мов перелякана, скрикнула панї Олїмпія. Вона попробувала глянути на нього, але зараз же відвернула ся, мов від виду гадюки.

— Ох, не можу бачити крови! Не можу бачити ран! — скрикнула вона.

— Най ясна панї будуть спокійні, — мовила Гапка, котра тим часом промила чоло й лисину о. Нестора. — Тут ран великих нема, тілько отсей один синяк, із

котрого потекла кров. Від того єґомость чень не згинуть.

— А на грудях відки кров? — запитав Гадина. — Ади, сорочка вся кровава.

Гапка розіпяла сорочку на о. Несторі, але рани на грудях не було ніякої. Кров на сорочці походила, очевидно, з тої самої рани на голові.

Гапчині слова справді вспокоїли паню Олімпію. Коли рану промито, пані остаточно здужала пересилувати себе й поглянула зблизька на о. Нестора. Тепер він зовсім не був такий страшний, як перед хвилею. Блідий мов труп, непритомний іще, він про те дихав правильно, стогнав міцно, зовсім не харчав, як той, що конає. Рана на горішній частині чола, трохи з лівого боку, була велика, майже як долоня, вся синя, аж чорна, напухла, і тілько з одного боку, на протягу якого півтора цаля[1]), шкіра трісла, і з розсілини плила ще й досі кров. Приглянувшись уважно, пані Олімпія спокійно й рішучо промовила:

— От іще люде! Якого страху мені завдали! Розбійники! Убитий! Бог знає, що видумали! А то простісінька річ: о. Нестор у-ночі впав із ліжка тай о щось тверде вдарив ся головою. Се з ним уже пару разів трапляло ся, тілько що досі ніколи так не розкалічив ся. Ну, та се ще нічого такого страшного. Кілька день полежить тай буде здоров. А ви вже зараз і віта і жандарів! Тьфу! Доктора — хиба що доктора треба буде спровадити, тай то не конче. Рана зовсім не небезпечна. Потовк ся трохи, закрівавив ся, але то нічого.

— Але прошу ясної пані поглянути, кілько тут

---

[1]) цаль — колишня міра, ширина великого пальця, дванацять цалів ішло на стопу

крови з нього зійшло. І молодого б се ослабило, а то ж старий чоловік. Доктора конче потрібно, — промовив садівник, котрого рішучі слова пані Олімпії почали було вспокоювати, а котрому про те власне чуттє шептало, що тут щось та не так.

— Прошу ясної пані, єґомость досі ніколи в-ночі не падали з ліжка. Вони сплять спокійно. Тай о що таке тут могли б ударити ся? — неосторожно вмішав ся Гадина.

— І що ти тут мішаєш ся? — офуркнула ся пані Олімпія. — Чого тебе тут потрібно? Волиш іти до своєї роботи, ніж тут очі витріщати та дурниці говорити!

— Та я так лишень . . . я нічого, — пробулькотів Гадина, змішаний не стілько словами, скілько громовим поглядом, яким кинула на нього пані Олімпія, й котрий він добре знав. Длятого, не гаючись довше і заспокоївши свою цікавість, він вийшов із покою, взяв косу, що стояла сперта о стіну знадвору й, обійшовши хвірткою через сад до огородця перед вікном офіцини, приняв ся завзято викошувати високий бурян, що заповнював той огородець зеленню, цвітами та запахом свіжої ростинности.

В покою, тимчасом, служниці порались коло о. Нестора. Пані Олімпія, раз підхопивши думку про те, що о. Нестор, чи то в неспокійному сні, чи в якійнебудь слабости кидаючись на ліжку, випав з ліжка вниз головою і вдарив ся о щось тверде, хоч би о деревляну ніжку ліжка, або о хлопця до ззування чобіт, держалась тої думки твердо, повторяла її на ріжні лади, немов би старала ся вмовити в себе і в усіх окружаючих певність і віру, що саме так було, пригода тратила всякий сензаційний, кримінальний характер, ставала ся звичайним нещасливим випадком, в котрому ніхто не

винен, із котрим нема що й носити ся. Сеї погляд силою мимовільної суґестії швидко вділив ся не тілько Гапції й Парасції, але навіть недовірливому садівникові, котрий якийсь час іще щось воркотів, пильно придивляв ся то до кантів[1]) ніжки, то до «хлопця», о котрий о. Нестор звичайно ззував зі себе чоботи без ніякої чужої помочі, і остаточно, напів-переконаний, здвигнув плечима й похитав головою.

— Га, та, може, воно й так було. Або я можу знати. Коли ясна пані кажуть, що се вже не перший раз він так спадає з ліжка . . .

— А вже ж, а вже ж! Я се найліпше знаю, бо звичайно рано заходжу до нього. Він сам мені нераз се говорив! — поспішно мовила пані.

— Та то так! За випадок не тяжко, а ще такому старому чоловікови. А в покою, кажуть ясна пані, нічого не бракує? Не видно, щоб тут хто що господарював?

— Адже самі бачите, що все в порядку. Шафи позамикані, комода заперта. Як би злодії були, то, певно, не таку б замішанину лишили. Шукали б грошей, ну, а знаєте, як чужі люде грошей шукають, та ще в-ночі, то не дуже про те дбають, щоб усе в порядку лишити.

— Та то правда, — мовив садівник, чим раз сильнійше переконуючись про правду слів пані Олімпії. — Тілько ось що, прошу ясної пані, Як ми сюди прийшли, то двері були поотворювані.

— Як то поотворювані? — здивувалась пані Олімпія.

— Гадина сказав, — умішала ся в розмову Параска,

---

[1]) грань

— що забираючись косити траву в городці, посмотрив[1]) отсї сїнешні двері. Так якось припадком посмотрив — двері незамкнені. Отворив їх, заглянув до сїней, а двері до передпокою й до покою єґомостя обоє наростїж повідчинювані. «Відразу» — каже — «мене переполох обгорнув, бо о. Нестор звичайно дуже старанно на ніч замикав ся».

— Ну, ну, ну! Замикав ся! Се вже він бреше! Часом замикав ся, то правда. Але часом — звичайно, старий, слабовитий, непамятливий, тай забуде замкнути. Чи раз я сама заставала рано двері його передпокою незамкнені, хоч він іще спав!

— Я також пару разів заставала двері незамкнені! — потвердила Гапка, все ще пораючись коло о. Нестора, котрий, помимо всяких старань, не приходив до себе, а тілько стогнав і важко дихав.

— Ну, дївчата, — мовила панї Олїмпія, — треба конче щось робити з ним! Гей, дядьку! Поможіть нам підняти його та покласти на ліжко! Не можна ж хорого так лишити на підлозї.

— А я думаю, прошу ясної панї, чи не добре б було змити йому груди і плечі зимною водою, може, так борше прийшов би до себе? — мовила Гапка.

— Добре, добре! Ну-ко, піддержіть його! Здіймайте з нього оту сорочку! Так! Ось вода!

І всї четверо, не виключаючи й панї Олїмпії, почали мити й натирати о. Нестора. Свіжа, холодна вода справдї підбадьорила хорого. Він підвів голову, в очах заблищав вогник свідомости. Стогнання зробили ся живійші, голоснїйші, та зпоміж них почали проривати ся невиразні, вривані слова.

---

[1]) попробував, налапав

— Ой! Бо...лить! Ой... як же тя... жень... ко! Голова! Де мо . . . о . . . я голова? Хто ме . . . е . . . е . . . е . . . нї голо . . . о . . . ву взяв? О . . . ооо!

— Маячить! Нещасний! Видно, в голові біль тяжкий чує! Ану, Параско! Живо ліжко постели! Перенесемо його на ліжко!

— А сорочку чи сю саму на нього надінемо? — питала Гапка.

— Е, нї! Я зараз вийму чисту з комоди! Хиба ж можна хорого в такій закровавленій сорочцї класти? Доктор приїде, люде поприходять — де ж се можна, щоб пан-отець так лежали.

І вона, не гаючись, виняла з комоди білу сорочку й надїла її на о. Нестора, котрого опісля три жінки при помочі садівника поклали на ліжко. Панї Олїмпія сама поправила йому подушку, підложила яська[1]) так, щоб хорому було як-найвигіднїйше.

— Я радив би до голови оковити прикладати, — мовив садівник. — Се на такі рани дуже помагає.

— Не бійте ся, ми се й без вас знаємо, — відповіла Гапка, котра почала знов порати ся коло пораненої голови о. Нестора, перемиваючи закрівавлений рушник та губку. О. Нестор при найлекшім дотику до його голови стогнав страшенно, судорожно хапав ся пальцями за подушку, за груди, за що міг, і тратив притомність. Очевидно, біль був страшенний. Та коли Гапка поперемивала все, а панї Олїмпія зі свого покою принесла у пляшечцї оковиту, котрою намочено губку і приложено до рани, він швидко успокоїв ся, і здавалось, що заснув.

— Не треба йому надто докучати. Вступім ся від

---

[1]) маленька подушечка під голови

нього, лишім його у спокою. Як трошечки проспить ся, то сон покріпить його, — говорила спокійно, лагідно пані Олїмпія, мов мати, дбаючи про спокій хорої дитини.

Перший садівник послухав її слів і, вклонивши ся їй, пішов до свого діла.

— А ти, Параско, візьми собі води й вимий тут підлогу, — промовила пані з тим самим спокоєм. — Адже ж не випадає, щоб отака калюжа крови тут лишила ся. Вимий добре й піском посип. Нинї лїто, швидко висохне, а хорому се не пошкодить.

— Слухаю ясної панї! — промовила Параска і, вхопивши коновку, побігла за водою.

Розпорядившись отак, панї аж лекше відітхнула.

— Ой, Господи! — мовила вона, обертаючись до Гапки. — Та й перелякали ж мене! Я вже думала, чи справдї тут яке забійство не стало ся! Вся помертвіла! Бо подумати лишень, як би, не дай Боже, справдї щось таке стало ся на моїм обістю та ще з єґомостем! Господи! Та ж я не пережила б того стиду, того людського поговору! Та Богу дякувати, що сим разом відвернув від мене нещастє! А як думаєш, Гапко, він дійде швидко до притомности? — перервала нараз свої сердечні виливи і, приступаючи близько до Гапки, з якимось острахом вдивляла ся у блїде, старече, напів-трупяче лице О. Нестора.

— Не знаю, прошу ясної панї, — мовила Гапка, також вдивляючись в о. Нестора. — Щось менї та його рана не подобаєть ся. Вона, мабуть, тяжка, тяжша, нїж менї зразу здавало ся.

— Тяжка? Як то тяжка?

— Боюсь, що то не тілько шкіра прорвала ся, але під нею й кістка проломана.

— Що ти говориш, Гапко! Де ж то може бути?

— Не знаю напевно. Але коли я доторкнула ся зраненого місця, то здавало ся, що кістка подаєть ся під пальцем.

— Але ж, Гапко! Як би кістка була проломана — адже там під нею мозок — то він би вже не жив!

— Ні, прошу пані! Буде живий. Се ще не конче, щоб відразу вмер. Але мені таки здаєть ся, що мозок у нього нарушений, то вже Бог знає, чи і прийде він до себе.

— Ну, Гапко! Не загадуй про таке! — промовила пані немов із докором, але з таким якимось відтінком бадьорости в голосї, що бистрійший від Гапки слухач був би підмітив якусь таємну радість при такім ореченню[1]).

Власне прийшла Параска з водою, й пані зараз змінила тему розмови.

— Ну, Гапко, ходімо лагодити деяке сніданнє. А ти, Параско, будь тут, а як би хорий прокинув ся, то покличеш або мене, або Гапку.

— Тут конче треба, щоб хтось раз-у-раз при хорім сидів. І то хтось тямущий, — мовила Гапка.

— Ну, так маємо . . . Господи! А я загу́талась[2]) тай про головне й забула! А ще, сюди йдучи, думала про нього. Гапко! Що се значить ся, що Деменюка нема? Де Деменюк?

— Не знаю, прошу пані! Я від учора з вечера його не бачила.

— Як то, і не ночував дома?

— Не знаю, я його не бачила ані в-ночі, ані нині рано.

---

[1]) вислів погляду, присуд (поль. orzeczenie)

[2]) загавилась, занялась тим, що довкола

Отак розмовляючи, вони обі вийшли з офіцини на подвіррє. Пані Олімпія зирнула в городець перед вікном, де Гадина вже докошував бурян.

— Слухай, Гадино, — обізвалась пані, — ти не бачив де Деменюка? Коло єґомостя треба б комусь раз-у-раз сидіти. Я не все маю час, Параска ще менше, а Деменюк був би до сього найліпший.

— Я бачив Деменюка, але не нині, а ще вчора в-ночі, — мовив Гадина.

— В-ночі? В якім часї?

— Не знаю. Вже було темно. Ага, та саме перед тим, як ясна пані мене здибали на подвіррю.

— Де ж ти його бачив?

— А тут.

— Де тут?

— У помешканню єґомостя. Єґомость розмовляли з ним досить довго, а потім він пішов геть. Казав, що йде до коваля Гердера.

— Як же ж ти се бачив? Як чув?

— Я ходив по саду . . . садівник мене просив обійти, чи хто де не закрав ся . . . дивлю ся з тамтого боку, в вікні в о. Нестора світло. Я підійшов під вікно й бачив . . .

— Що ж ти бачив? що? — поспішно питала пані.

Поза її плечима пішов мороз, по лиці розлила ся смертельна блїдість, на чоло почав виступати холодний піт. Гадина не бачив сього. Він стояв із косою в руці й похилив лице вниз, бачучи по невчасї[1]), що непотрібно вирвав ся з сим оповіданнєм, котре може наробити йому біди.

— Ну, говори, говори, що ти бачив? — налягала пані.

---

[1]) не у свій час, невчасно (поль.)

— Та нічого особливого! — відбріхував ся Гадина. — Те, що кажу, те й бачив. Застукав хтось до дверей, о. Нестор запитав: «Хто там?» Відповідає: «Я, Деменюк». О. Нестор відчинив. Увійшов Деменюк, оба почали розмовляти . . .

— Про що?

— Або я знаю, про що? Я не міг чути. Те тілько я чув, що Деменюк сказав: «Іду до Гердера».

— І вийшов?

— Та вийшов.

— Ти бачив, як вийшов?

— Бачити не бачив, але чув, як о. Нестор замкнув за ним двері.

— Замкнув?

— Замкнув.

— На замок?

— Здаєть ся, на замок. Я чув, як ключ ценькнув у замку.

— Ну, а потому що було?

— Я не знаю. Я пішов геть, пішов спати.

— А де ти спав?

— Та ось тут, у своїй комірці.

Пані Олімпія перевела сей перший протокол із Гадиною в чотирі очі, спершись руками на плоті городця; за плотом, віддалений кілька кроків, стояв Гадина з косою в руках. Гапка зараз із помешкання о. Нестора пішла до кухні, а Параска мила підлогу в покою о. Нестора. Пані й Гадина говорили швидко, притишеним голосом, хоч довкола не було нікого, хто б їх міг підслухати, бо садівник зі своїм псом власне обходив сад і находив ся досить далеко від них.

— Ну, — мовила пані, трохи заспокоєна словами Гадини, — надіюсь, що Деменюк швидко прийде! До-

кошуй сей бурян і знеси його до стайні, а потому прийдеш до мене до покою, то я тобі скажу, що маєш далї робити.

І вона пішла півперек подвірря до свого помешкання . . . Але тут немов щось спинило її на порозї. Якийсь неспокій затріпав ся в її души. У грудях зробило ся так тїсно, що їй формально було страшно ввійти між чотирі стїни свого непривітного помешкання. І вона пішла далї, до руїн старого двора, вигоном до вулиці, а в її голові вертїла ся все одна думка:

«Бестія сей Гадина! Він щось знає, та не хоче сказати! Він щось бачив, щось чув більше, нїж говорить! Ну, та вже я видобуду се від нього! Він менї мусить усе виспівати! Тілько помалу, зручно, обережно, не перехапуючись! Господи! Як же ж ся півгодина мене змучила! Та се ще нїчого. Що то далї буде?»

В тій хвилї очі її, склонені вниз, мимохіть якось піднялись угору, визирнули на вулицю. І в тій же хвилї ноги під нею заделькотїли, у грудях сперло дух, немов би й серце перестало бити ся; холодний піт виступив по всьому тїлї. Панї помертвіла, стала на місцї мов укопана, а в очах її потемнїло. Найстрашнїйший привид не був би так перелякав її, як те, що вона тепер побачила, хоч се була дуже проста, звичайна, натуральна річ. Вулицею долї селом ішов жандарм, звичайний патрулевий жандарм, у чаку з когутячим піррєм, у мундурі і з карабіном. Побачивши паню дїдичку, він засалютував[1]) їй, та, на диво — і се власне зробило на паню таке могуче вражіннє — не минав двора, а скрутив із дороги й почав іти прямо до панї Олїмпії.

---

[1]) привітав, приклавши пальцї до чака (під козирок)

XV.

Жандарм був знайомий пані Олімпії з видження [1]). Досї вона чула себе так далекою задля свойого соціяльного положення від людей того рода, що хоч нераз бачила в селї постенфірера [2]) Шеремету, хоч він кілька разів бував навіть у неї у дворі задля ріжних справ, вона дуже мало звертала на нього уваги. Жандарм та жандарм, — а що він за чоловік, добрий, чи злий, спосібний, чи неспосібний, і до чого власне спосібний, а до чого нї — сим вона й не думала інтересувати ся. То ж не диво, що тепер, коли Шеремета почав наближати ся до неї, й, коли вона інстинктово почула в души, що з сим чоловіком прийдеть ся їй видержати першу й, може, рішучу боротьбу, вона видивилась на нього так, немов би перший раз у життю його бачила, сконцентрувала в очах усю силу свого духа, всю свою пронизливість і догадливість, вироблену вихованнєм, досвідом, знаннєм вищого світа й освітою, щоб відгадати, проникнути душу, думки й намір сього плєбея, одягненого в мундур, від котрого чути було запах препарованого спірту, яким були чищені ґудзики його мундура.

---

[1]) з обличчя (поль. z widzenia)

[2]) начальник жандармського поста (нїм.), старший десятник

Постенфірер Шеремета був високий, статний мужчина, з чорними довгими вусами, довгим простим носом, чорними лискучими очима, з широкими румянцями на здоровому лиці, осмаленому сонцем. Постать його так і дихала здоровлєм, силою й енерґією, а в очах світив ся простий розум, вигострений службою. Тілько тепер уперше пані Олїмпія запримітила, що сей жандарм був дуже вродливий мужчина, і що будь на нїм, замісць жандармського мундура — батистова сорочка й тонке дороге вбрання, будь він не жандарм, а якийнебудь вельможний ґраф або барон, він робив би «фурор», за ним пропадали б дами, він був би «звіздою», львом товариства. Ся увага якось так, мимовільно, Бог зна відки, мигнула в голові пані Олїмпії, мабуть, із привички до таких «естетичних» оцїнок кождого, хто перший раз звертав на себе її увагу. Та тепер їй було не до естетики, і для того зараз у найблизчій хвилї вона почала пильнїйше слїдити його лице, щоб змірити, зміркувати обсяг його інтелїґенції, котра даної хвилї могла стати ся найстрашнїйшим її ворогом у разї, як би оказала ся великою, а найлїпшим її союзником у разї, як би була мала і слабосила. А поперед усього їй важно було доміркувати ся, чого се він повертає до двора? Чи він знає, що тут стало ся? Від кого й яким способом міг про те дізнати ся? Якої тактики держатись їй супроти нього? Вулиця перед двором була широка, а вигін, що вів попри згарища старого двора на подвіррє, був також доволї довгий так що, доки жандарм, ступаючи без поспіху мірними, широкими кроками, наблизив ся до панї, вона мала час прийти трохи до себе після наглого перестраху першої хвилї. Вона стала при самім кінцї вигона, тут, де він доходив до подвірря, так що жандарм, розмовляючи тут із нею, міг бачити подвіррє, але не бачив докладно

тої офіцини, де стало ся «нещастє», й загалом не міг зміркувати, що діяло ся у глибині подвірря. Пані Олімпія зовсім льоґічно міркувала, що коли жандарм знає вже, що тут стало ся, то піде прямо на місце, а коли не знає, то лучче буде не підпускати його близько, щоб без потреби ні про що не дізнав ся. Інстинкт самоохорони говорив їй, що за всяку ціну треба старати ся виграти час, протягти відкриттє й розголошеннє «нещастя», що стало ся в її дворі.

Наблизивши ся, жандарм іще раз засалютував перед панею й зупинив ся в такім віддаленню, якого вимагало ушанованнє для пані ґрафині.

— Дуже перепрошую ясневельможну паню, — мовив він плавно, рівно, кладучи ліву руку на шийку від кольби свого карабіна, — що смію так вчасною порою трівожити. Я вчинив се тілько для того, що побачив ясновельможну паню на подвіррю.

«Значить, не знає ще нічого! В якійсь иньшій справі приходить!» — подумала пані Олімпія, набираючи нової відваги. До жандарма вона не говорила нічого, а тілько з виразом напів-строгим, напів-чемно-питайним дивилась йому в лице.

— Тут учора в ясновельможної пані й у молодого пана дідича на фільварку були гості зі Львова, — казав жандарм.

— Так, були.

— А не могли б мені ясновельможна пані сказати, чи вони всі вже від'їхали, чи, може, дехто лишив ся?

— Не знаю напевно. В мене нема нікого, а в Адася на фільварку, може, хто й є. Чи панові потрібно чого від них?

— Ні, ні! — поспішно промовив жандарм.

— Можете піти на фільварок і там розвідатись, — мовила далї панї з певним ущипливим відтїнком у голосї.

— О, нї! Чого там! Я тілько . . . тут невеличка формальність . . . Може, ясновельможна панї були б ласкаві сказати менї . . . Тут між гістьми один пан був, його другі панове кликали «Кайцьо». Яке його властиве імя і прізвище?

— Кайцьо . . . Кайцьо — повторяла панї Олїмпія, немов пригадаючи, хто то такий міг бути, й на дїлї вона міркувала: «Що се значить? Чого він потребує? Видно, що хитра якась бестія, здалека заходить так, що й не знати, до чого прямує? По що йому сього Кайця? Адже ж не думаю, щоб він його, справдї, на щось потребував. Видно, що хоче зайти мене з майки[1]). Ну, та чекай, зо мною ти не так легко справиш ся, як тобі здаєть ся.» І додала голосно:

— Перепрошую вас, пане постенфірер, але в мене така память до назв . . . Розумієть ся, Кайцьо, то пан Калясантій . . . знайомий мого сина . . . чудесний чоловік . . . був, був учора, . . . але як він на прізвище називаєть ся, бігме, не тямлю. Я в товариствах рідко буваю і з тими панами видаю ся хиба тодї, коли зволять до мене загостити, то де вже менї знати їх назви? . . .

Панї балакала свобідно, стараючись, щоб її слова виглядали так, немов би плили зі щирого серця. Жандарм стояв перед нею, покірно слухав тих слів, притакував головою, та коли панї скінчила, він знов зачав своїм звичайним смирним, та твердим голосом:

— Дуже перепрошую ясновельможну паню, але дозволю собі запитати ще одно. Для мене було б важно . . .

---

[1]) підійти

то є, не так то дуже й важно, а так потрібно знати, де б я міг найти того пана Калясантія? Чи то який пан із сусїдства, з села, чи, може, зі Львова?

— І сього не можу вам сказати. Здаєть ся, що приїхав учора зі Львова з Адасем, але то розумієть ся, що десь на селї має маєтність. Мій Адась із кимнебудь не буде товаришувати.

— Розумію! Розумію! Я й не думаю нїчого подібного. Пан ґраф Адам відомий у цїлій околицї як зразок молодого благородного чоловіка. А щодо пана Калясантія . . . як то ясновельможна панї його назвала на прізвище?

— Я нїяк його не назвала, — строго промовила панї, виявляючи тим, що ся розмова починає її нудити. — Я вам сказала, що не тямлю його назви.

— Ах, правда, правда! Перепрошую, дуже перепрошую! Так от про пана Калясантія ясновельможна панї кажуть, що він обиватель.

— Так думаю. Напевно сього не знаю, але думаю по тім, як він чудесно розумієть ся на конях, на полюванню, на ґрунтах, на лїсах і на всякого рода господарстві. О, то дуже світлий чоловік. А в товаристві який милий!

Говорячи се, панї Олїмпія чула, як у души її ворушить ся злість і підступає до серця. Чого сей жандарм причепив ся до неї і пристає з тим Калясантієм? Чи вона для нього якесь бюро інформаційне? Та ще гірше, нїж на жандарма, панї зла була на себе. Замісць відпалити жандармові коротко й досадно, щоб йому відійшла охота нудити її, вона стоїть ось тут і являєть ся перед ним чемною, говорить із ним як за якийсь обовязок і пускаєть ся перед ним у такі інтимности, котрих

би й зовсїм не слїд було виговорювати перед чоловіком, так дуже низшим від неї соціяльно, а що найгірше, що всї її зусилля оказатись супроти сього жандарма гордою, гнївною, або недоступною, падуть на землю, мов птахи без крил, що її злоба проти жандарма — безсильна, що вона не може — таки фізично не може — не строїти супроти нього привітного лиця, не говорити лагідно й обширно про річі, про котрі він не питає й не потребує знати. В души її ворушило ся безмірно прикре та завстидливе чуттє власної безвладности, подібної до безвладности воза, що, раз попавши на похилу площу, сам власним тягаром безупинно котить ся вниз.

— Допускаю, допускаю, що все се так, — мовив жандарм, — та про те . . . Може бути, що се тілько людська злоба . . . Я, власне, рад би переконати ся . . . Але тут, прошу ясновельможної панї, до нас на того пана Калясантія прийшло донесеннє. Досить неприємна річ . . .

— Що таке? Донесеннє на пана Калясантія?

— А так. Дуже менї прикро було чути се, а головно для того, що донесеннє доторкало хвилевого гостя ясновельможної панї ґрафинї й пана молодого ґрафа . . .

— Але в чому річ? Що таке стало ся?

— Нїчого особливого! — мовив жандарм. — Я думаю, що або проста сплїтка буде, або якась дрібна формальність. Ясновельможна панї зволять дарувати, що не можу висловитись докладнїйше, але що ж, моя служба не дозволяє. Як би тут був молодий пан ґраф, то я не сумнїваю ся, що він вияснив би нам сю справу в однїй хвилї, й не треба було б нїяких дальших заходів.

— Дуже жаль, що Адася тут нема. Він певно на фільварку, бо не думаю, щоб учора в-ночі з гістьми поїхав до Львова.

— Або що? Може, мав намір і він їхати? — з острахом запитав жандарм.

— А так, намір був, але я думаю, що Адась не поїхав. Дуже був утомлений вчорашнїм днем.

В тій хвилї з глибини подвірря надійшов Гадина, держачи в руках якісь сподні[1]) і з переляканим видом кличучи:

— Прошу ясної панї! Прошу ясної панї!

Панї Олїмпія озирнула ся й окинула його громовим поглядом.

— Дай менї спокій! — сказала сердито. — Бачиш, що я занята.

Гадина й сам якось зацукав ся, побачивши жандарма, та про те вважав потрібним іще раз окликнути паню.

— Я тілько хотів сказати . . .

— От іще туманище! — скрикнула панї, обертаючи ся знов до нього й чуючи приплив холодної трівоги. Щось немов шептало їй, що те, що мав сказати Гадина, могло б відразу обернути справу в якийсь инший бік і наробити їй багато клопотів. І, збираючи докупи всї сили свого духа, вона сказала до Гадини, силкуючись вимовити се як-найспокійнїйше й найбайдужнїйше:

— Я за хвилечку буду готова. Іди до мого передпокою й зажди, коли щось маєш менї сказати, а тут менї не докучай!

Гадина обернув ся й пішов.

— Видять пан, — мовила панї з відтїнком жалю

[1]) штани (поль.)

над своєю власною долею, — отакє моє раз-у-раз! Такі всї тумани, з найменшою дрібницею до мене йдуть. Тут роздерло ся, тут чогось бракує, тут се зробити, там те, — нїколи жадне власним розумом не розбере, а все до мене! За всїм до мене!

— Видно, що ясновельможна панї так їх призвичаїли, що всї до панї, як дїти до матері. Видно, що мають довіррє до ясної панї, знають, що ясна панї справдї про все дбає, у все входить.

Панї Олїмпія з усміхом приняла сей комплїмент.

— Се може бути, що я і призвичаїла їх до того, собі на лихо. Та все-таки я волїла б, щоб кожде хоч трохи подумало власною головою, заки з усякою дрібницею до мене лїзти. А то инколи, знаєте — невелике наше господарство, а про те голова ходором ходить, коли отак із усїх боків до тебе одно за сим, друге за тим, третє знов за чим иншим. А кождому дай, кождому порадь, кождому скажи, виясни, витолкуй, й уявіть собі, найчастїйше все надармо! Кожде про те зробить по-свому, перепутає, попсує тай годї. Ой, доля наша з тими людьми!

Жандарм слухав сих нарікань із очевидним вдоволеннєм. Чи йому підхлїбляло те, що така вельможна панї, ґрафиня, промовляє до нього так, як до рівного, чи йому з якої иншої причини пожадані[1]) були ті інформації, досить — він слухав і якось не квапив ся відходити.

— Ну, та я розбалакала ся, — мовила нарештї панї Олїмпія, — а панові, певне, нїколи.

— Нї, навпаки! Я дуже рад. Я ще хотїв ясновельможну паню запитати за одну річ.

---

[1]) потрібні, бажані (pożądane поль.)

— Ну, прошу, — далеко привітнїйше, нїж ізпочатку мовила панї Олїмпія, котра рада вже була позбути ся сього грізного свідка зі свого обістя.

— Перепрошую дуже, що ще раз верну ся до вчорашнього, але чи не могли б ясна панї сказати менї, хто ще тут був учора з гостей з паном молодим ґрафом?

— Хто був? Їй-Богу, так менї тяжко спамятати назви. Та от — а! Був доктор Васонґ, адвокат львівський, потому . . .

— Дякую ясновельможній панї! — мовив жандарм, кланяючись. — Менї досить! Менї аби одного, Др. Васонґ — о, се знаний адвокат, знаменитий адвокат! Се чудесно! Дякую ясновельможній панї! Цїлую руцї!

І жандарм, салютуючи, обернув ся по-військовому, а панї Олїмпія стояла на місцї, провожаючи його очима. Їй якось аж не хотїло ся вірити, щоб жандарм справдї пішов геть, щоб ся грізна хмара сим разом зовсїм минула її дім. Вона так і ждала, що ось-ось жандарм зупинить ся, вернеть ся назад і почне розмову про щось инше. Наскілько з початку своєї розмови з ним вона зупинилась на тій думцї, що він нїчого не знає, настілько потім його довга гутанка й та охота, з якою він слухав її балакання, зродили в її души наново підозріння, що щось у тім є, що щось він знає, чогось догадуєть ся. Але нї, жандарм пішов униз селом, не зупиняючись і не вертаючись. Панї слїдила за ним очима, аж доки він зовсїм не щез їй із очей. Тілько тодї вона зітхнула глибоко й, обернувши ся, звільна пішла до свого покою.

У сїнях ждав на неї Гадина.

— Ну, що тобі таке? Чого ти прилетїв, язик висолопивши? Що там таке стало ся, що за тобою мов собаки гнали? — накинула ся панї на Гадину з докорами.

— Та, може, то й нічого, прошу ясної пані, — відповів Гадина, все ще держачи сподні в руці, — але я думав . . .

— То то й є, що ти все думаєш, а ніколи нічого путнього не робиш. А як що придумаєш, то таке, що хоч на лопаті вивози!

— Та я лише задля отсих споднів, — лепотів Гадина, збитий зпантелику. — Мені здавало ся . . .

— Ну, що тобі здавало ся, тумане? Що мене якісь сподні обходять? І видиш, що я з чужим чоловіком розмовляю, а ти до мене з якимись сподними лізеш! Тьфу! Десь такого й придумати годі, як ти зо мною робиш!

— Але прошу ясної пані! Прошу вислухати! Се єґомостеві сподні, ті, що вони вчора на собі мали! — мовив Гадина.

— Ну, так що з того?

— А я отсе найшов їх у стодолі під купою соломи, геть у споду запхані.

— Що? У стодолі? А вони відки там узяли ся?

— Ото ж то власне я не знаю. Тут щось є!

— Тьфу! Десь ані хвилі не можна бути без клопоту! А ти говорив кому про се?

— Та ні, не говорив нікому.

— Ну, то добре! Візьми ж ті сподні й занеси їх до єґомостевого покою й не кажи нічого нікому. Може, тут і справді щось недобре стало ся. Але треба з тим бережко. Нема по що розтрублювати. А що єґомость? Як йому?

— Здаєть ся, ліпше. Пробудив ся. Там десь Гапка коло него.

— Ну, ну, зараз і я йду. Так знаєш що, — мовила пані, нагадавши щось нове. — Дай мені ті сподні, а я

їх сама занесу. А ти, тимчасом, як стоїш, зараз бігáй на фільварок до панича. Отуди біжи лукою й кажи паничеві . . . Або ні, не кажи нічого, тілько передай отсю карточку!

І пані поспішно виняла зі свого нічного столика візитовий білєт, написала на нім кілька слів, заліпила його в маленьку коверту й передала Гадині, котрий зараз же побіг із ним через сад та луку на фільварок.

— А живо! — крикнула у слід йому пані, поспішаючи до о. Нестора.

Та поки ще дійшла до офіцини, назустріч їй поспішно вийшов садівник із саду, з камізелькою в руці.

— Прошу ясної пані, — мовив він, наближаючись. — Прошу поглянути, що я знайшов у саду!

— Камізелька, — звільна цідила пані, з нехіттю оглядаючи її, — так що же з того?

— Чи ясна пані не знають, чия се річ?

— Що знов? Відки я маю знати? — обурилась пані.

— А мені здаєть ся, що то єґомостева.

— Єґомостева! Де ж вона була?

— Я найшов її в саду, отам у корчах під плотом.

— Що знов за лихо! Відки вона там узяла ся? — скрикнула пані.

— Не знаю, прошу ясної пані. Та здаєть ся, що тут щось погане стало ся. Самовільно вона там не забігла, а мусів її хтось закинути.

— Та хто б там кидав тай по що?

— Ну, єґомость самі певне її не кинули. Адіть, нова камізелька, зовсім добра. Здаєть ся, вчора ще мали її на собі.

— Може, ваш пес якнебудь ухопив та в корчі затягнув?

Ся догадка гірш усього обрушила садівника.

— Мій пес до єґомостевого покою ніколи не ходить, а все коло мене сидить. Він не має звичаю затягати шматтє в корчі.

— Ну, то я не розумію, що тут могло стати ся! — прикро якось промовила пані й відвернула ся, щоб іти то офіцини.

Садівник із камізелькою пішов за нею.

— А я думаю, прошу ясної пані, що тут щось нечисте. Що тут якась погана справа. Не дай Господи чого, то нетяжко нам усім у біду впасти. Моя рада — зараз, не чекаючи довго, післати по віта, скликати людей, дати знати жандарам. Нехай би добре обшукали . . . Сама камізелька з покою в корчі не забігла, мусів хтось її винести. А виніс камізельку, то вже, певно, для самої камізельки там не йшов, мусів іще щось більше, вартнійше забрати, а камізельку кинув. То, прошу ясної пані, небезпечна річ! Тут криміналом пахне.

Він говорив се звільна, рівним балакливим тоном, котрий у душі пані Олімпії збуджував уприкрення[1]), відразу, мало не дрож так, як рясний, холодний і безконечний осінний дощ.

— Та добре, добре! — промовила вона, силуючись не крикнути з подразнення. — Зараз усе зробимо, що треба. Я власне післала по панича, мого сина. Він трохи розумнійший від нас усіх у таких справах. Будемо видіти, що тут треба робити.

Вони майже рівночасно ввійшли до передпокою, в котрому ще поралась Параска, посипаючи піском тілько-що вимиту підлогу. Та коли ввійшли до покою,

---

[1]) пригнобу (поль.)

очам їх показав ся вид, якого вони, певно, менш усього могли надіятись. О. Нестор із власної сили сидів на ліжку, держачись одною рукою за побічницю, а коло нього стояла Гапка й годувала його як дитину пареним молоком і розмоченою булкою. З лиця о. Нестора щез той мертвий вираз, який був на ньому ще перед годиною. Голова була пообвивана рушниками, але, зрештою, о. Нестор виглядав як звичайно, і страшна нічна пригода, бачилось, не лишила на нїм надто великого слїду. Панї Олїмпія аж у долонї сплеснула, бачучи таку наглу й дивну переміну.

XVI.

— Ну, що вам, єґомость? — скрикнула пані Олїмпія. — Господи, якого ви нам страху завдали! Тут уже всї почали думати, що вас убито, обрабовано, Бог зна що! . . . А я все своє кажу: чекайте, він зараз прийде до себе! Хиба я вас не знаю? Адже з вами вже нераз таке бувало. Ну, скажіть, скажіть, най і отсей чоловік почує . . . Бачите, садівнику? Чи я вам не говорила? Ви мусїли, пан-отченьку, вчора трошки за міцну гербату випити . . . Рому трохи за багато долити, правда? . . . А я вам не говорила, що то може вам пошкодити? А, Господи, і так ударити ся! Адже ж ви могли зовсїм забити ся! О! Певно, головою о кант гримнули ся. Я вже післала по цирулика[1]) до Зворинї, от-от тілько його не видно. Хоч я думаю, що його й не треба. Ну, як же себе почуваєте? Ослаблені трохи? Де ж пак! Стілько крови витекло! Але ми з Гапкою візьмемо вже вас під свою опіку! За пару день будете здорові, як риба!

Вона говорила живо, багато, перескакаючи з предмету на предмет, немов старала ся заговорити о. Нестора, не дати йому прийти до слова. При тім вона обертала ся прудко то до о. Нестора, то до Гапки, то до садівника. Можна було подумати, що велика й несподївана радість розворушила її так дуже. Та на о. Не-

[1]) лїкар без патенту (докторату), практичний лїкар

стора ота її балаканка зробила зовсім противне враженнє. Побачивши паню Олімпію, він замовк. Гарячковий блиск його очей почав гаснути, гарячковий румянець щез зі старечого лиця, й воно зробило ся знов блїде, аж зеленкувате, мов у трупа. Він почав трясти ся всїм тїлом і по хвилї, знесилений, склонив ся головою так, що Гапка мусїла положити його на подушку. Простягнена на ковдрі його костиста рука стягала ся судорожно, далї почала кидати ся, а лице почало виражати намаганнє сказати щось. Та сили не стало, й він тілько зарухав посинїлими, безкровними губами.

— Най вельможна панї будуть ласкаві йти до себе. Його се мучить. Йому не можна говорити, — полушептом сказала їй Гапка.

— Як то, не можна говорити? — трохи немов обрушила ся панї. — Адже перед хвилею говорив із тобою.

— Се так . . . кілька слів . . .

— Що ж він тобі казав?

В тій хвилї о. Нестор так різько застогнав, почав так неспокійно кидати ся на ліжку, рука його так швидко стискала ся судорожними рухами, що Гапка не могла на се питаннє відповісти.

— Бачуть ясна панї! Йому знов гірше! Прошу йти! Прошу йти!

— Тут конче дохторя треба! — промовив рішуче садівник.

— Але що ви менї плетете? — з упертістю розпуки скрикнула панї. — Слабий, конає — тьфу! А я вам кажу, що він за два, за три днї встане на ноги. Адже я його знаю, в нього такі напади вже пару раз були. Власне його треба розрушати, розговорити. Отче Нестор! Ану, кріпіть ся! Підведіть голову! Скажіть, як себе почуваєте?

І вона, підійшовши до ліжка, взяла його за руку. О. Нестор іще раз застогнав, потім звільна замкнув очі, посинів і зробив ся мов неживий.

— Пані, ви його добити хочете! — скрикнув садівник. — Уступіть ся! Бачите, він умирає!

Пані Олімпія хотіла було розлютити ся на таку безцеремонність сього мужика, але вид зомлілого о. Нестора був такий страшний, його рука так сильно похолоднїла і зробила ся мов деревляна, що вона, мимоволї, відступила набік. Та про те вона не хотіла вийти з хати, поки садівник не вийшов уперед неї.

— Але зовсім те саме, що перше бувало, — говорила пані, немов сама до себе, але так, щоб чув садівник. — У нього напади тої слабости. А перед нападом він ходить, мов сам не свій, любить ховати свої річі по всїх кутах. Потому хоч його ріж, не тямить, що з ним було. Адже раз реверенду зі себе скинув і запхав у дупло дерева. Що ми шукали — годї було знайти, аж по кількох місяцях видобули вже зовсім перегнилу. Новісїнька реверенда була! . . .

От так говорячи, пані Олімпія обернула ся йти до кухнї, в котрій не було нікого. Садівник зупинив її питаннєм:

— Чи ясна пані справдї післали по цирулика до Зворинї?

— То вже моя річ! — терпко відповіла пані, обертаючись до нього плечима. — Я загалом не розумію, чого ви так дуже мішаєте ся в сю справу. Ідїть і пильнуйте свого саду, а не пхайте носа до чужого проса! Розумієте?

І, не ждучи відповіди, пані ввійшла до кухнї й луснула за собою дверми.

— Так? То добре, — промовив садівник і, почу-

хавши ся в потилицю, пішов звільна до саду. Тут він сїв у своїй будцї і пробував не думати про паню, про о. Нестора, про його слабість і камізельку. Але се йому не вдало ся. Він чув тут щось недобре, щось таке, що пекло його в души, як дотик кропиви. Не міг довго всидїти на місцї. Встав, обійшов сад, ще раз пильно оглянув усї темні та зарослі закутки, та, не бачучи в них нїчого особливого, вернув ся назад до своєї будки. Знов пробував сидїти тихо й не думати, але знов якийсь нутрішнїй неспокій почав давити його. Вкінцї він, надумавши щось, встав, перехрестив ся і, взявши паличку в руки, пішов стежкою півперек саду на луку, через місток на річцї, попри фільварок, а відси на повітову дорогу, що вела до невеличкого містечка Зворинї, де находив ся постерунок жандармерії[1]), низший суд і цирулик, замісць лїкаря.

Які два кільометри за фільварком він здибав Деменюка з Маланкою, що вертали ся з містечка.

— Де ви пропадаєте, Деменюку? — скрикнув він.

— Ат! Не добро, а біда мене гонить, — відповів старий.

Садівник тілько тепер поглянув на нього близше.

— Господи! А вам що таке? — скрикнув він. — Ви мов з хреста зняті! Посивіли за одну ніч! Деменюку, говоріть бо!

Деменюк короткими словами, перериваними хлипаннєм Маланки, розповів йому свою пригоду. За порадою Гердера він, скоро світ[2]), був із Маланкою у жандармів, був у цирулика, а далї доніс про все до суду. Що буде, то буде, а кривди своєї дитини він не подарує.

---

[1]) постій, казарма, пост

[2]) дїдня (поль. skoro świt)

— А в нас, у дворі, ще гірша комедія, Деменюку — перебив його садівник. — Пан-отця побито.

— Що? Пан-отця? Хто?

Садівник розповів коротко, що знав і що бачив. Деменюк аж руками об поли бив ся, і Маланка перестала хлипати, але поблїдла з переляку, слухаючи оповідання садівника. Нараз стало ся щось таке, чого садівник нїколи у світї не надїяв ся. Дослухавши оповідання, Деменюк заламав руки, заклепнув їх над головою і ревнув, мов припечений шиною:

— Ой — ой — ой! Головонька моя! Я всьому винен! Я окаянний! Ой, бийте мене! Ой, катуйте мене, бо се моя вина!

І, не дивлячись нї на кого, не чуючи нїчого більш не тямлячи нї про садівника, нї про дочку, нї про власне горе, він що-духу пустив ся бігти дорогою до Торок.

Садівник і Маланка стояли хвилю мов остовпілі, не розуміючи, що має значити сей наглий викрик. Далї Маланка кинула ся бігти за ним, кричачи:

— Таточку! Таточку! Чекайте!

А садівник ще довгу хвилю стояв на місцї, дивлячи ся в слїд за ними та пробуючи у своїй голові розчовпати се запутане дїло, а далї махнув рукою.

— Господь їх тут зрозуміє! Не моя в тім голова доходити між ними ладу. Не моє просо, не мої воробцї. Як собі постелили, так нехай і сплять. А я йду до шандарів дати знати.

І, натиснувши капелюх на чоло, він, увесь обливаючи ся потом, прискореним ходом поспішав до Зворинї.

XVII.

Вість про страшну пригоду у дворі вже коло десятої години рано розбігла ся блискавкою по селї. Нїхто не вмів докладно сказати, від кого її чув уперше, бо хто тілько здибав ся з другим, то показувало ся, що оба вже знали, що у дворі щось стало ся. Одні казали, що рабунок[1]), другі, що крадїж, третї, що забійство. Жінки бігали від хати до хати, оповідаючи про страшно покалїчені трупи панї, панича і всїх тих панів, що вчора тут гостили й потім заночували. Говорено про розбійників, що в-ночі напали на двір, шукаючи грошей, то про якихось Жидів, то, врештї, про циганів, банда котрих два днї тому переходила село — й, не діставши у дворі нїчого, мала грозити панї страшною пімстою. Аж три сусїдки нараз прибігли з тою звісткою — розумієть ся, кожда з ріжними відмінами — до вітихи з тим, щоб вона розповіла все свому чоловікові. Віт зразу не хотїв вірити, але коли жінки почали божити ся, що чули се від людей, що про те цїле село говорить, плюнув сердито, вдягнув сїряк, перевісив поверх нього торбу з урядовою бляхою і, взявши палицю, пішов до двора. Поки йшов дорогою, до нього з кождого вигона підходили цїкаві чоловіки й жінки, здоровкались і зараз починали несміло:

— Та що, пане начальнику, чи то правда?

---

[1]) грабіж (нїм. Raub)

— Що чи правда?

— Ну, та теє . . . у дворі, кажуть, щось там теє . . .

— Сеє, не теє! — відповідав сердито віт. — Я нічогісінько не знаю. А ви відки чули?

— Та кажуть. Усї в селї говорять. Уже й не тямлю, хто менї перший сказав.

— Та хто перший? — доповідала якась язиката жінка. — Всї перші. По селї як би у дзвін ударив, щось то в тім мусить бути.

— Ну, то ходїть зо мною до двора, переконаємо ся.

— Правда є! Се найрозумнїйша річ. Пек-йому, та чень же люде не зновили.

Від віта до двора було неблизько, й по дорозї юрба все росла та росла. Серед неї особливо голосно балакав та перебігав від одного до другого Цвях, котрого рано жандарм казав випустити з громадського арешту й котрий відтодї мов навіжений бігав по селї, розносячи вістку про те, що в дворі стало ся щось страшне, та все додаючи, що ось перед хвилею чув се від сього або того сусїда, власне, від такого, котрому він сам перед хвилиною сказав.

— Ну, люде, — сказав віт, коли вже були близько двора, — так, як ми тут є, чень усї не підемо до двора.

— Чому нї! — роздались крики серед юрби. — Що нам хто зробить? Ходїмо!

— Але не можна! — рішучо відмовив віт. — Ану ж то все неправда? Ану ж там нїчого не стало ся? Готова нас панї заскаржити до суду, що її двір нападаємо.

Слова про скаргу, про напад утихомирили людей. Вони зацукали ся трохи, тим більше, що всї якось почували в души, що властиво нїхто не знає, чи й яке там склало ся нещастє.

— Найлїпше так буде, — казав далї віт. — Ви тут

задержіть ся, а я з трома господарями піду до двора. Розвідаємо, що там чувати. А як справді буде вас потрібно, то вас покличемо.

— Добре, добре, най так буде, — загомоніли люде.

Вибравши трох господарів, віт на їх переді посунув ід дворові. Доходячи до брами, він кашельнув на відвагу, поправив собі шапку на голові, потім поправив на собі пояс, далї торбу з бляхою і, вкінці, перехрестивши ся, отворив фіртку і ввійшов до-середини. Був се чоловік старший, котрий тямив іще покійного ґрафа й панщину й, по старій памяти, ніколи не любив мати діла з двором. Нові, конституційні відносини зовсім не затерли в мужиків старих, панщизняних згадок, а розділ села на громаду й обшар[1]) відчужив їх від себе, а властиво накопичив між ними цілу купу нових взаїмних роздразнень, підозрінь, суперечок, тим дошкульнійших, що діяли ся ніби то на леґальній основі, а звичайно виходили на шкоду громади, навіть тоді, коли дворові не приносили ніякої видимої користи.

Ледво-що отворивши фіртку і зробивши крок до середини в вузький вигонець, що провадив на панське подвіррє, пан начальник цофнув ся[2]) напруго, немов побачив щось страшне перед собою й хотів взадгузь[3]) вернути ся на вулицю. Він стукнув ся плечима о свого сусіда, котрий власне за ним проходив хвірткою.

— А вам що, пане начальнику? — спитав сусід, зупиняючи ся також.

— Агі! — промовив неохоче начальник. — Десь якась стара баба набалакала, що тут усїх вирізали, обрабували, обікрали. Адіть, пані онде на подвіррю — здоровісінька! Ще й з паничем!

---

[1]) двір (obszar dworski), дідичівські маєтки [2]) завернувся

[3]) ступаючи пятами наперед, задом

— Та то правда, — мовив сусід. — Видно, що забійства не було. Але за крадіж, чи рабунок таки ще варто б розпитати.

— Е, говоріть своє! Варто розпитати. Вам то легко говорити, бо ви права не знаєте. А я, як начальник, не маю права мішати ся до того, що робить ся на обшарі, хиба щоби пані дідичка сама мене завізвала. А вже як би були її обікрали або обрабували, то не бійте ся, вона була б досі наробила ґвалту не тілько на все село, але на ввесь повіт. Ходім геть!

— Е, пане начальнику, — почали вговорювати його ті господарі, що ввійшли останні, — якось то не яло[1]) ся так прийти й, не сказавши нічого, втікати. Ще пани подумають, що їх боїмо ся.

— Та коли хочете, то питайте, — промовив віт. — Мені урядово не випадає, а вам можна.

— Ну, нам! Чому нам? Ви в нас у селї найстарша особа, то вам найліпше випадає, — змагали ся мужики.

Всї були цікаві дізнати ся, що властиво стало ся у дворі, та ніхто не мав відваги підступати до пані, котрої не любили за її великопанську гордість та невмолиму напасливість супроти мужиків, особливо тоді, коли по її боці була хоч тінь управнення[2]).

І хто знає, як довго ще вони були б змагали ся, коли б не Адась, що перший побачив їх та наблизив ся до них із подвірря, де досі занятий був якоюсь живою розмовою з матїррю.

— Чого вам треба, люде? — запитав він строго, підходячи до них, і анї одним кивком голови не відповідаючи на їх поклін.

---

[1]) не слїд, ніяково, не випадає

[2]) права, правди (поль. uprawnienie)

Мужики стояли, кланяючись та позираючи один на одного. Ніхто якось не зважував ся перший промовити. Вкінці промовив таки віт:

— Прошу ясного панича, тут по селї хтось чутку пустив, що у дворі щось не теє . . .

— Що не теє?

- Та щось стало ся.

- Що таке мало у дворі стати ся?

- Або я знаю, що? Гомонять люде, а самі добре не знають. Одні кажуть, що якась крадїж, другі, що рабунок, третї, що забійство. То ми прийшли . . .

- Чи ви, люде, подуріли, чи що вам таке стало ся? - скрикнув Адась, запаленївши цїлим лицем. — Ніякої крадїжі, анї рабунку тут не було! Нїчого тут не стало ся такого, до чого б ви були потрібні. Як вас були, видимо, збиті зпантелику, не знали, на яку

І, не чекаючи відповіди, панич відвернув ся, щоб іти собі геть від них.

— От бачите! Чи я не казав? Треба нам того? — промовив віт, засуваючи шапку на вуха та обертаючись, щоб іти назад на вулицю. Всї инші господарі також були, видимо, збиті зпантелику, не знали, на яку ступити.

В тій хвилї крізь підхилену фіртку просунула ся руда, розкудлана Цвяхова голова. Звертаючи своє пяницьке лице до начальника, він промовив до нього нїби шептом, але так голосно, що слова його почули не тілько господарі, але й, відходячи, панич:

— Не вірте, пане начальнику! Я вам кажу, що тут стало ся щось недобре!

— Та що таке? — скрикнув роздразнений віт. — Кажи, коли знаєш, а не води нас, як кітку за стеблом.

— Спитайте панича, — шептав далї таксамо голосно Цвях, — що дїєть ся з єґомостем?

— Ага, ага, — підхопили господарі. — Ото, а ми й забули. Адже кажуть, що з єґомостем щось стало ся. Ходїмо до нього подивити ся.

— Се що инше, — промовив віт. — До єґомостя можемо йти.

Адась хоч добре чув усю оту розмову і в души мало не тріскав з лютости, та про те удавав, що не чув нїчого й захотїв грати раз розпочату ролю як можна найдовше.

— А що там? — скрикнув він ізнов грізно, обертаючись до людей. — Ви ще тут чогось чекаєте?

— Та нї, прошу ясного панича, — мовив віт уже смілїйше. — Ми до ясного панства нїчого, борони Господи!

— Ну, а чого ж тут стоїте?

— Та ми вже йдемо.

І всї чотирі пустили ся йти, але не у хвіртку, а вигоником на панське подвірре.

— А куди ви сюди йдете? — блїднучи на лицї, спитав Адась.

— Ми хочемо до свого старого єґомостя подивити ся, — казав віт, кланяючи ся йому з лукавою чемністю.

Аж тепер, бачучи, як панич то паленїє, то блїдне, мінить ся на лицї та затискає зуби, як якийсь несупокій кипить у його нутрі, віт почав догадувати ся, що тут таки мусїло стати ся щось негоже, а при тім щось таке, що пани раді б закрити перед їх мужицькими очима. Ще перед хвилею такий несмілий і нерішучий, він виступав тепер далеко смілїйше, певний себе, чуючи ся на твердому, правному ґрунтї. О. Нестор, хоч жив у дворі, не належав до обшару, був тут тілько

комірником, а громада мала перше право дбати про нього. Панич не міг тепер відправити їх, не міг збороннити їм бачити ся зі своїм пан-отцем, а через нього віт і всї инші господарі надїялись таки довідати ся, що, властиво, стало ся у дворі сеї ночі. Та Адась не думав так легко подати ся.

— До єґомостя не можна тепер, — мовив він трохи лагіднїйше.

— А то чому? — запитав віт трохи гострійше, бачучи, що «ясний панич» спускає з тону.

— Єґомость тепер спить.

— Спить? Та де то може бути? Ми знаємо єґомостя не від нинї. Єґомость у таку пору, перед обідом, нїколи не сплять.

— Кажу вам, що спить тепер. Можете прийти трохи пізнїйше! — знов гнївно фукав ся пан Адась.

Та люде вже не слухали його. Вони йшли, держачи шапки в руках, кланяючи ся паничеві, та про те й не думаючи цофати ся взад. Адась аж тряс ся з лютости; здавалось, що ще хвиля, й він готов кинути ся на тих упертих мужиків з нігтями й зубами.

— Мамочко, — скрикнув він нарештї, — скажіть що сим людям! Пхають ся мов свинї, до єґомостя тай до єґомостя. Хтось їм наговорив якихось дурниць, то вони сюди . . .

Та не договорив. Віт станув перед ним, випростувавшись, показуючи на знак своєї урядової поваги.

— Пане, — сказав він звільна, але з притиском: — — я є начальник громади. Я чув, що з єґомостем стало ся щось недобре. До нього ми маємо право, й ви не смієте нам заборонити з ними бачити ся. А свиньми ви не смієте нас називати, бо ми під тим самим цїсарським правом ходимо, що й ви.

Тимчасом хвіртка отворила ся знов. Люде, зібрані на вулиці, чуючи, що щось довго балакають їх післанці з паничем, і що панич щось надто високо підносить голос, почали звільна, один за другим, входити в вигонець і громадити ся довкола віта. Купка вже була досить поважна й робила ся що раз більша. Назва «свині», котру кинув панич селянам, обурила всїх до глибини. Почали гомонїти, далї бурчати що раз голоснїйше. Ті, що були ззаду, промовляли сміливійше:

— Що? Ми свинї? А дивіть на него! Смаркач один! Коли ми свинї, то ти, певно, за свинопаса над нами не будеш! Ходїмо до пан-отця! Не зважайте на сего молокососа! Он яке воно!

І юрба поперла наперед на панське подвірре. Та в тій хвилї панї Олїмпія заступила їм дорогу.

— Але ж, Адасю! — мовила вона, заломлюючи руки й хитаючи головою. — Як же можна таке говорити про таких поважних господарів! Пане начальнику, прошу вас, даруйте йому! Він дуже згрижений[1]) — там такі неприємности . . . Господи, а тут у нас також! Єґомость наш трохи заслабли. В-ночі в них був напад — знаєте, в них часом тота слабість трапляєть ся. Вчора при гостях трохи міцнійшої гербати з румом випили, тай нá тобі! А в-ночі, кидаючи ся, бідний випав із ліжка і вдарив ся в голову. Але то нїчого. Тепер уже йому лїпше. Рано була гарячка, але тепер поснїдав і заснув. Не бійте ся, я вам ручу, що йому нїчого не буде, але пару день треба його лишити в спокою. То ж прошу вас, ідїть тепер додому. Адась поїде нинї до Львова і для всякої обезпеки спровадить доктора. А, тимчасом, будьте певні, що йому в мене нїчого не

[1]) зжурений

хибне. Адже знаєте, що я досї його не кривдила й тепер, певно, не скривджу.

Вона говорила незвичайно лагідно, щиро, добродушно. Її слова відразу зупинили, втихомирили, розоружили людей. Правда, нїхто з них досї нїколи не чув, щоб о. Нестор мав напади тої слабости, т. є. епілєпсії, але в сїй хвилї нїхто над сим не призадумував ся, а панї говорила се з виразом такої певности й натуральности, що нїкому якось і в голову не приходило сумнївати ся у правдивости її слів.

І вже всї обернули ся, щоб іти геть; уже панї Олїмпія радїла в души, що й сю навалу відвернула від свого дому; вже Адась зі своїм звичайним цинїчним усміхом моргнув до неї, мов би хотїв сказати: «славно мама говорить!» — коли, втім, із официни, де жив о. Нестор, роздали ся голосні крики, роздираюче риданнє, жіноче голосіннє мов по покійнику. Ті жалібні, голосні крики прошибли всїх мов тернові шпильки. Панї Олїмпія поблїдла і вхопила ся за голову, Адась стрепенув ся й обкрутив ся на місцї, немов би наступив на гадюку босою ногою, а всї селяни мимоволї простягли наперед голови, немов ловлячи вухами щось нове, нечуване та страшне.

— А се що? — промовив віт.

— Хтось там заводить! — скрикнули люде.

— Ходїмо, погляньмо власними очима, що там таке? — доповіли другі.

Панї Олїмпія й Адась стояли мов остовпілі. Жадне з них і не думало спиняти людей, котрі, відвертаючи ся, то кидаючи на них гнївні, а то, бачилось, і згірдні погляди, в нїмій мовчанцї лавою повалили наперед до офіцини, де жив о. Нестор. А плач, крик і завід[1])

[1]) голосіннє

разлягав ся з офіцини чим раз дужче, голоснійше, жалібнійше. Здалека можна було розріжнити два голоси: чоловічий — грубий і трохи прихриплий, і тонкий та дзвінкий — дівочий.

То ридали над зомлїлим пан-отцем Деменюк і його дочка Маланка.

XVIII.

Панї Олїмпія не йшла вже за людьми до офіцини. Вона почувала, що на се їй не стане сили, що даремне буде вмовляти в сю юрбу, буцїм то тут нїчого не стало ся. А головно її перелякала нагла присутність Деменюка, голос котрого зараз пізнала. Сей чоловік був із о. Нестором ще вчора пізно в-ночі, вийшов від нього так, що вона його не бачила. Чи він тілько вийшов? Чи пішов геть? Чи він знає щонебудь більше про події сеї ночі і що власне знає? Вона даремне ламала собі голову над сими питаннями, котрі піднїмали в її серцї цїлу бурю трівоги й нїяк не хотїли проясннти ся. Сам-на-сам із ним вона, може, була б відважила ся взяти на розпити старого, вивідати в нього все, добити ся повної певности, але при людях, при тих недовірливих і ворожо для неї настроєних людях — нї за що у світї! Вона не видержала б і одного його погляду, не здобулась би на те, щоб завдати йому найзвичайнїйше питаннє.

Не менше, коли ще не більше перелякав ся, збентежив ся, зовсїм змішав ся Адась, почувши з офіцини

голос Маланки. Отся дівчина, в котрій іще вчора він бачив гарну «пташку», з котрою можна приємно побавити ся, щоб її опісля, обскубану і споневіряну, пустити на чотирі вітри, тепер була для нього якимось страшним ворогом, якоюсь могучою загрозою. Чому? Він сам не міг зміркувати. Адже ж нічого між ними не стало ся, вона нічого не могла йому закинути, а те, що зробила для нього, зробила з доброї волї, без силування. А все-таки її жалібні ридання та стогнання сверлили його душу як страшні докори, проймали його невимовним страхом. Сей панич, такий іще гордий і фудульний[1]) перед хвилею супроти мужиків, такий, бачилось, лицар, тепер, сам-на-сам із матїррю, зробив ся таким малим, безрадним, трусливим, мов дитина, що напотемки зайде в темний кут і боїть ся сама власного стуку. Він готов був заплакати, руки його тряслися, в души все завмерло, крім одного, чисто звірячого інстинкту самоохорони.

— Мамо, я довше тут не лишу ся! — промовив він розмяклим, майже плаксивим голосом.

— Не бій ся, синку! — мовила пані Олїмпія, беручи його за руку. — Кріпи ся! Не подавай ся!

— Нї, нї, нї! Не можу тут бути! Серед тих диких, грубіянських людей . . . Серед того окруження . . .. Здурію, мамо, здурію! . . .

— Бог із тобою, Адасику! Що ти говориш! Мусимо держати ся обоє разом. Мусимо не подавати ся, мусимо бороти ся! Памятай, що инакше грозить нам загибіль!

— Не можу! Не можу! — повторяв мов помішаний[2]) Адась, хапаючись обома долонями за голову. — Мушу

---

[1]) зарозумілий, нахабний, гордовитий (ром.)

[2]) божевільний

геть відси! Мушу трохи відітхнути свобідно, покріпити ся . . .

— Ну, добре, добре, — мовила пані. — Так знаєш що, синку? Сідай зараз на бричку й їдь до Львова.

— До Лььова? — радісно скрикнув Адась.

— Так. Адже там маєш у касині діло, правда?

— Ага, ага! В касині! Я було й забув! — уривано мовив Адась, немов силкуючись що-хвилї захопити трохи повітря у груди, як чоловік, котрого щось душить у горлї.

— Бачиш, се одно. А друге — мусиш зі своєю нареченою побачити ся.

— Що? Що мама каже? — здивовано питав Адась, витріщаючи на неї очі.

— Мусиш синку, мусиш! — твердо промовила пані. — Тепер, після того, що тут стало ся, піддержаннє зносин зі сїмєю твоєї нареченої є для нас дуже важне! Дуже важне! Сам се зміркуєш, коли близше над сим подумаєш. А Еміль казав менї вчора, що вони, дочка й мати, нинї або завтра мають бути у Львові.

— Але ж, мамо! — з виразом глибокого болю скрикнув Адась: — я не зможу тепер, після сього, що стало ся, показатись їй на очі! Не зможу слова сказати до неї!

— Ну, що ти, сину! Хиба б сама тебе не хотїла до себе пустити. Але се неможливе. Нїхто ще нї про що не знає. І ти йди зовсїм свобідно, говори зовсїм свобідно, немов би нїчого й не стало ся. Можеш мимоходом сказати при Мількові, що піп, котрого він бачив у нас, трохи щось занедужавв, але то так, мимоходом! Згадай про се як про марницю, про котру нема що довго й балакати. Ще раз кажу тобі, Адасику: мусиш се зробити. Від сього дуже багато залежить.

ст
рос
смілов
неї можн
ще такі зна

— Добре,
мовив він, цілу
передихну свіжим п
заспокою ся!

— Розірви ся! Заспокій ся! Але не забувай ані на
хвилину, що нас чекає важка і вперта боротьба, для
котрої треба розумно і всесторонно приготовити ся.
Треба собі забезпечити всї входи й виходи.

— У мами надлюдська сила, надлюдський розум!
— із подивом шептав Адась.

— Нї, синку, у мене тілько спокій, — промовила
простодушно панї Олїмпія. — Уяви собі, сеї ночі я
спала як убита. Мої нерви, мов рукою відняв — спокій-
нїсїнькі. В голові ясно, не шумить, як уперед. Чую,
що моя давня сила вернула. Так от що, синку, щоб не
забути. Їдь же зараз до Львова, і знаєш що? Поро-
бивши оте все, що я тобі казала, як можна нинї, а
найдалї завтра, вертай ся додому.

— Додому? — знову сквасив ся панич.

— Конечно! Конечно! — знов рішуче промовила
панї. — І то вертай ся не сам, а з лїкарем. Мусимо
конче щось зробити, хоч про людське око.

— Нехай і так! — промовив Адась.

— А гроші в тебе є?

---

[1]) розважусь

ні,
ама

о возівні.
. — Готові

адина.

...дась. Ходи-но ще сюди! — закликала пані Олімпія.

Поки Гадина виводив зі стайні коні й запрягав маленьку, блискучу паничеву бричку, Адась ізнов наблизив ся до матері.

— Слухай, синку, — мовила вона, нахиляючись до нього. — От добре, що я ще в час пригадала! Зараз, як приїдеш до Львова, пошукай Мендля.

— Мендля? Того лихваря?

— Того самого. Жебрай у нього грошей на вексель. Обіцяй, який хоче, процент і позич хоч із тисячу ґульденів.

— А то на що?

— Треба, синку. Роздумаєш, то й сам побачиш, що треба. Конче позич! А бодай так зроби, щоб хоч вексель був підписаний, навіть іще ліпше — кілька векслів, два або три, хоч би й на дрібнійші суми. І добре було б, щоб ти говорив не з одним Жидом, а з кількома, щоб між ними пішла вістка, що торецький панич того і того дня зичив гроші.

---

[1]) не розкидай, не витрачай ся

— Ну, се для них не новина! — мовив понуро Адась.

— Тим ліпше, тим ліпше! Але нині се конечне потрібно. Чуєш, синку, конечне!

— Ну, що ж, коли потрібно, то я й зроблю. Се вже я можу зробити.

Бричка була готова.

— Ну, так до побачення, мамочко! — промовив Адась і, поцілувавши її в руку, скочив на козла і, вхопивши лівою рукою ремінні віжки, а правою батіг, цмокнув на коней, ляснув батогом у повітрі, й коні рушили з місця.

Гадина тимчасом побіг відчинити браму.

«Дивна жінка ота моя мама!» — міркував Адась, чвалаючи гостинцем до Львова. — «Я голову трачу, ввесь мов розбитий, мов у міх завязаний, а вона тілько тепер відзискала спокій. Формальну стратеґію передо мною виклала. О, така жінка не швидко складе оружже! З нею побороти ся не всякому під силу буде!»

Коні летіли мов вихор. Широкі панські лани й вузькі мужицькі ниви пестрою річкою плили по оба боки гостинця; понад ровом мигали високі тополї, кучеряві рябинові дерева або обірвані давно з ягід черешні. Далеко-далеко на краю видокруга виднів львівський Високий Замок із кінцем[1]) Люблинської Унії, білим, мов сніг у сонці. Повітрє було тихе, тепле, прозірчасте. З поблизьких лук доходив запах свіжо скошеної трави. Декуди широкі лани конюшини дихали

---

[1]) Могила (kopiec), яку Поляки викопали на горбі піді Львовом, де колись була кріпость українських князів; вона мала бути наче символом „добровільної“ згоди поміж Українцями й Поляками, тим то назвали її так, на спомин про «добровільну» злуку українських і литовських земель у Люблині (1569 р.).

медовими пахощами. Гостинцем тягли ся тяжкі брики з набором або мужицькі драбинясті вози, запряжені маленькими, миршавими коненятами. Десь-не-десь попадали ся пішеходи, що йшли стежкою поза ровом гостинця. Все те, покрите потом і курявою, тягло до Львова, хто на торг, хто за зарібком, хто для спекуляції. Сотні думок, мрій та надій летіли до того великого гброда під Замковою Горою, з котрого поки-що видно було тілько шпилї найвищих веж. Адась перегонював їх усїх. Із циґаром у зубах, з батогом, застромленим обік, держачи віжки обома руками, він поганяв конї, тілько цмокаючи, пролїтав поуз лїнивих брик та хлопських возів мов якась лискуча поява, за котрою даремне біжать наздогін зависні погляди та несповнимі мрії.

«От кому щасливо живеть ся на світї!» думають запилені та потомлені пішеходи. Не знають бідолахи, що той зверхнїй блиск криє зовсїм неблискуче ядро, що на души в того блискучого щасливця така погань і таке пекло, яке їм певно і в снї не снить ся. Не знають, що до того далекого, таємного гброда гонять його такі фурії, котрих один вид міг би не одного з з них душу заморозити смертельним жахом . . .

Та куди їм се знати! В їх души сїра, щоденна жура гуде мов джмелї, що в землї гнїздять ся; за тим упертим гудїннєм куди їм чути гудїннє кусливих шершенїв, що гнїздять ся на високих дубах? . . .

ПЕРЕДРУКИ
МИХАЙЛА КУМКИ
В ТОРОНТО